

Knjiga Augustina Derada rasvjetljuje u Hrvatskoj dosad malo istraživani problem životnih strategija i strategija preživljavanja. Autor je demonstrirao iznimno visoku sposobnost razumijevanja i primjene složenih teorijskih koncepata, te kompleksan, ali koherentan istraživačko-teorijski koncept primijenio kroz istraživanje s visokom razinom interpretacijske ambicije. Knjiga donosi niz relevantnih nalaza koji se mogu smatrati mikroekonomski značajnim, a istovremeno pruža bogate nalaze za donositelje javnih politika, osobito onih koje se odnose na siromaštvo i socijalnu infrastrukturu. Konačno, životnost teme, kao i iskaza sugovornika, bit će zanimljiva i široj publici.

Prof. dr. sc. **Sven Marcelić**

Knjiga *Tko napreduje a tko preživljava? Životne strategije pojedinaca i kućanstava u posttranzicijskoj Hrvatskoj* predstavlja trajan resurs kao izvor pregleda teorijskih pristupa i istraživanja strategija, ali i kao originalan i dragocjen uvid u hrvatsko društvo, pa bi se mogla tretirati kao obavezno štivo i u javnom djelovanju. U načinu na koji postavlja i obrađuje temu, djelo može poslužiti kao metodološko-teorijski priručnik u nastavi. S obzirom na to da se hrvatsko društvo može okarakterizirati kao društvo trajne krize, ovakvo djelo je iznimno važno za znanstvenu zajednicu jer osim što nudi originalan uvid u temu, predstavlja i sjajan predložak kako slojevito i intersekcionalno istraživati razne elemente hrvatske socijalne, kulturne i ekonomske svakodnevice.

Prof. dr. sc. **Valerija Barada**

ISBN 978-953-8404-24-5
CIJENA 22 EURA

INSTITUT
DRUŠTVENIH ZNANOSTI
IVO PILAR

STUDIJE

Augustin Derado: TKO NAPREDUJE

STUDIJE

A TKO PREŽIVLJAVA?

Augustin DERADO

TKO NAPREDUJE A TKO PREŽIVLJAVA?

Životne strategije u
posttranzicijskoj Hrvatskoj

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI
IVO PILAR

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO **PILAR**

Biblioteka **Studije**
— K n j i g a 4 8 —

TKO NAPREDUJE A TKO PREŽIVLJAVA?
Životne strategije u posttranzicijskoj Hrvatskoj

Biblioteka **Studije**
— K n j i g a 4 8 —

Augustin Derado
TKO NAPREDUJE A TKO PREŽIVLJAVA?
Životne strategije u posttranzicijskoj Hrvatskoj

Nakladnik
Institut društvenih znanosti IVO PILAR
Marulićev trg 19, Zagreb
www.pilar.hr

Za nakladnika
prof. dr. sc. Željko Holjevac, ravnatelj

Izvršna urednica
Mirjana Paić-Jurinić

Recenzenti
izv. prof. dr. sc. Valerija Barada
izv. prof. dr. sc. Sven Marcelić

Lektura
Marina Magazinović

Korektura
Sandra Glavočić

Grafički urednik
Nenad Kunštek

Oblikovanje korica
Zlatko Rebernjak
Fotografija na naslovnici © Daniel Kasap

Tisak
ITG, Zagreb
prosinac 2024.

ISBN 978-953-8404-24-5

CIP zapis je dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice
u Zagrebu pod brojem 001249958.

Copyright © 2024. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Knjiga je objavljena uz novčanu potporu Ministarstva znanosti,
obrazovanja i mladih Republike Hrvatske.

Augustin Derado

TKO NAPREDUJE
A TKO PREŽIVLJAVA?
Životne strategije
u posttranzicijskoj Hrvatskoj

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO **PILAR**

Zagreb, 2024.

Sadržaj

1. UVOD	9
1.1. O istraživanju životnih strategija u ovoj knjizi	11
1.2. Istraživački pristup i ciljevi	14
1.3. Društveni kontekst studije: posttranzicijska Hrvatska, postsocijalistička transformacija i ekonomska kriza	17
2. ISTRAŽIVANJA STRATEGIJA POJEDINACA I KUĆANSTAVA U RAZVOJNOJ PERSPEKTIVI	21
2.1. Siromaštvo, strategije preživljavanja i razvojne politike u Latinskoj Americi.	24
2.1.1. Strategije preživljavanja u modernizacijskoj paradigmi i nakon nje.	24
2.1.2. Strategije i društvene nejednakosti između strukture i djelovanja	27
2.1.3. Uspon pristupa strategijama usmjerenih na djelovanje pojedinaca	28
2.2. Strategije u neoliberalnoj transformaciji „Zapada“: rušenje fordističkog „sna“, društvena polarizacija i prepoznavanje svih oblika rada	30
2.2.1. Razvojni kontekst istraživanja strategija u postindustrijskim (i) neoliberalizirajućim društvima	30
2.2.2. Oblici strategija kućanstava, rad i društvena polarizacija u postfordizmu	32
2.2.3. Feministička rasprava o kućanstvu u anglosaksonskoj sociologiji	34
2.3. Strategije kućanstava u postsocijalističkim društvima: velike transformacije, neformalno „snalaženje“ i izgradnja tržišnih ekonomija	36
2.3.1. Razvojni kontekst istraživanja strategija u postsocijalističkim zemljama.	36
2.3.2. „Demodernizacija“, „involucija“ i „demitucija“ nasuprot „napretku“ – strategije dobitnika i gubitnika tranzicije.	38
2.3.3. Rodna dimenzija strategija u postsocijalizmu: višestruki teret(i) žena	40
2.3.4. Istraživanja strategija kućanstava u zemljama Jugoistočne Europe	41

3. TEORIJSKI OKVIR	45
3.1. Bourdieuova teorija prakse – relacijski pristup istraživanju društvenih strategija	47
3.1.1. Strategije i temeljni pojmovi teorije prakse	47
3.1.2. Kapitali i polja	50
3.1.3. Promjene vrijednosti kapitala i mehanizmi reprodukcije u društvu	52
3.1.4. Strategije, habitusi i promjene	54
3.1.5. Strategije pojedinaca s niskim obujmom kapitala	57
3.2. Prilagodba teorije prakse hrvatskoj posttranzicijskoj realnosti	58
3.2.1. Strategije i neformalna ekonomija: različite vrste rada, socijalni kapital solidarnosti i asimetrična recipročnost	59
3.2.2. Strategije i neformalna ekonomija: mehanizmi zatvaranja, klijentelistički kapitalizam, politički kapital i socijalni kapital neformalnih veza	61
3.2.3. Novi pojmovi u teorijskom okviru i pitanje kapitala ili resursa	62
4. METODOLOGIJA	65
4.1. Metodološki principi studije	67
4.2. Uzorkovanje	70
4.3. Protokol za intervjuiranje i provedba intervjua	71
4.4. Analiza podataka i rekonstrukcija strategija	73
5. REZULTATI I INTERPRETACIJA	79
5.1. Uvod	81
5.2. Životne strategije napredovanja	82
5.2.1. Životne strategije napredovanja na temelju kulturnog kapitala	82
5.2.2. Životne strategije napredovanja na temelju kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala	88
5.2.3. Životne strategije napredovanja na temelju socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala	91
5.2.4. Zaključak o životnim strategijama napredovanja	94
5.3. Životne strategije očuvanja položaja	100
5.3.1. Životne strategije dinamičnoga očuvanja položaja	101
5.3.2. Životne strategije statičnoga očuvanja položaja	105
5.3.3. Zaključak o životnim strategijama očuvanja položaja	109
5.4. Životne strategije kompenzacije položaja	113
5.4.1. Životne strategije kompenzacije položaja izazvane izvanjskim strukturnim čimbenicima	113
5.4.2. Životne strategije kompenzacije položaja izazvane unutarnjim strukturnim čimbenicima	122

5.4.3. Zaključak o životnim strategijama kompenzacije položaja	125
5.5. Životne strategije snalaženja	130
5.5.1. Životne strategije snalaženja temeljene na resursima i dispozicijama . .	130
5.5.2. Zaključak o životnim strategijama snalaženja.	140
5.6. Životne strategije preživljavanja	143
5.6.1. Životne strategije preživljavanja u urbanom kontekstu.	144
5.6.2. Životne strategije u ruralnom kontekstu	176
5.6.3. Zaključak o životnim strategijama preživljavanja	189
6. ZAKLJUČAK	199
6.1. Kratki opis strategija	201
6.2. Zaključci u razvojnom kontekstu.	211
Literatura	217
Sažetak	233
Summary	235
Zahvale	237
O autoru	239

1. UVOD

1.1. O istraživanju životnih strategija u ovoj knjizi

Kako ljudi žive, kako napreduju i na koje načine preživljavaju među središnjim su društvenim pitanjima. Cilj je ove knjige pridonijeti odgovoru na takva pitanja izradom opisa i tipologije životnih strategija u posttranzicijskoj Hrvatskoj. Životne strategije, obrasci praksi usmjereni očuvanju ili poboljšavanju društvenog položaja, povezane su s habitusima i kapitalima pojedinaca i kućanstava, ali i s društvenim i ekonomskim promjenama te strukturama nejednakosti. Istraživanjem sustava strategija stoga se teži pridonijeti i širim spoznajama o razvoju društva.

Ova knjiga temelji se na analizi životnih strategija ljudi u vrlo različitim situacijama, od poduzetnika i znanstvenika u velikim gradovima do sitnih obrtnika, prijevremenih umirovljenika i primatelja socijalne pomoći u gradićima i selima unutar slabije razvijenih hrvatskih regija. Životne strategije pojedinaca i kućanstava u ovome radu stoga uključuju i napredovanja i snalaženja kao i preživljavanja u vrlo teškim uvjetima.

Istraživanje strategija obuhvaća duge prošlosti rada i načina života, povezujući velike društvene transformacije (poput tranzicije i ekonomske krize) s „individualnim” promjenama (poput gubitaka zaposlenja, duže ili kraće nezaposlenosti i prihvaćanja slabijih životnih šansi ili pronalaska novih zaposlenja, započinjanja investicija i pokretanja vlastitih poduzeća/ obrta). Da bi se razumjele strategije bilo je potrebno obuhvatiti širok raspon djelovanja društvenih agenata¹ te istražiti na koje se kapitale i resurse oslanjaju. To je uključilo različite vrste rada (formalni, neformalni, proizvodnju

¹ Sukladno bourdieuovskoj teoriji prakse, u ovom radu koristimo pojam „agent”, a ne u hrvatskoj sociologiji uvriježen pojam „akter”. Pojmom „agent” Bourdieu implicira istodobni odmak od strukturalizma i od subjektivizma, to jest, izbjegavanje „upadanja” u zamku ideje „akcije bez

za vlastite potrebe te kućanski rad), odnose razmjene i pomoći u obitelji i među prijateljima, kao i različite obrasce investicija i potrošnje kućanstava. Širok raspon praksi koje doprinose postizanju uvjeta života očekivan je jer strategije uvelike ovise o kapitalima i o društvenim pozicijama pojedinaca i kućanstava. Tako će za neke veliku važnost imati, primjerice, uzgoj hrane, štednja na režijskim troškovima i odnosi svakodnevne „sitne” solidarnosti, a kod drugih će važne biti investicije u obrazovanje ili u novi posao te odlasci na edukacije i na izložbe.

Istraživanje načina života i preživljavanja 30 kućanstava iz različitih dijelova Hrvatske koje se predstavlja u ovoj knjizi provedeno je netom nakon završetka ekonomske krize (globalna „Velika recesija” u Hrvatskoj produljila se od 2009. do 2015.). Dobivene spoznaje o strategijama reflektiraju prošla društvena razdoblja te upućuju na dugoročne strukture društvenog razvoja. U knjizi se predstavljaju i teorijske osnove ovoga rada – tradicija istraživanja strategija kućanstava, slabo poznata u Hrvatskoj, te bourdieuovski teorijski okvir namijenjen zahvaćanju strategija, koji je prilagođen hrvatskim uvjetima. Rezultati i literatura o strategijama pojedinaca i kućanstava razmatraju se u razvojnoj perspektivi. Naime, nejednake situacije i mogućnosti društvenih agenata u borbi za preživljavanje i napredovanje upućuju istraživanje životnih strategija prema pitanjima društvenih nejednakosti i razvoja.

Naslanjajući se na bourdieuovsku teorijsku perspektivu, pojam strategija u ovoj knjizi ne svodi se na svjesne planove za postizanje ciljeva već obuhvaća sva djelovanja te strukturne razlike moći koje su u pozadini praksi. Strategije su definirane kao društveni fenomen, fenomen čiju je društvenu logiku moguće spoznati. Zbog važnosti strukturnih uvjeta djelovanja, strategije su istovremeno i svjesne i predrefleksivne. Ovo znači da su obrasci praksi unutar životnih strategija povezani s kapitalima, habitusima, društvenim pozicijama i trajektorijama agenata te širim strukturama razvoja a ne samo „svjesnim planiranjem”.

Razumijevanju strategija u ovoj knjizi teži se kroz analizu narativa i životnih priča zabilježenih u intervjuima sa sugovornicima/ama iz svih hrvatskih regija. Uz pomoć uvida u uvjete života s obzirom na kapitale (društvene moći) kojima agenti raspolazu i društvene promjene koje su prošli, ovi narativi rekonstruiraju se kao životne strategije i strategije preživ-

agenata koju pretpostavlja strukturalizam” kao i ideja pristupa koji zanemaruju važnost struktura i povijesti, kao da pritisak agentima izvanjskog svijeta ne postoji (Bourdieu, 1990, 62).

ljavanja u Hrvatskoj. Tako rekonstrukcija strategija u ovoj studiji uključuje i razmišljanja ljudi o vlastitim uvjetima života, praksama i aspiracijama za budućnost.

Razumijevanje praksi i društvenih položaja pojedinaca i kućanstava upućuje i na društveno-povijesnu dimenziju strategija. Građani Hrvatske su od 1990-ih godina bili izloženi izrazito velikim promjenama, uključujući „šokove” i krize: rat, tranziciju i veliku recesiju. Društveno-ekonomski razvojni procesi mijenjali su životne šanse pojedinaca i kućanstava te mogućnosti zarade od različitih vrsta rada. Vrijednosti kapitala bile su podložne promjenama – različite diplome, vrste imovine i veze ne vrijede jednako u svim društvenim razdobljima. Transformacije, ekonomske krize i nestabilnosti učinile su strategije pojedinaca i kućanstava u posttranzicijskoj Hrvatskoj važnim predmetom istraživanja.

Velike promjene i izrazito izazovna društvena razdoblja stvaraju dugotrajne strukture, primjerice, posljedice tranzicije na uvjete života pojedinaca i kućanstava mogu se vidjeti i više desetljeća nakon njezina početka. Jednako se može očekivati i u slučaju ekonomske krize. Naime, strukturni uvjeti i životne strategije stvaraju društvene trajektorije agenata (putanje promjene društvenih pozicija kroz vrijeme), vidljive kroz kapitale koje su agenti uspjeli akumulirati i razvoj njihovih vrijednosti.

Načini na koje različiti razvojni procesi i krize zahvaćaju ljude dio su društvenih uvjeta životnih strategija. Uslijed tih procesa mijenjaju se i pozicije pojedinaca i kućanstava u odnosima društvenih nejednakosti. Mnogi se agenti na različite načine prilagođavaju transformacijama a neki se ne uspijevaju mijenjati. U dinamičnom kontekstu istraživanje strategija pruža pogled „odozdo” – otkriva strukturne kontekste i promjene uvjeta života iz perspektive pojedinaca i kućanstava. Da bi se prakse, strukture i promjene bolje uočile veliku važnost imaju prethodni teorijski doprinosi te istraživačke spoznaje o nejednakostima u društvu.

Prenošenje priča o iskustvima i djelovanjima pojedinaca i kućanstava u nastojanjima za preživljavanje i poboljšavanje života upoznavanje je sa situacijama i s perspektivama „drugih ljudi”. Na taj način kvalitativno istraživanje životnih strategija može pridonijeti kapacitetima razumijevanja „drugih i drukčijih” te sposobnosti prepoznavanja općeg i društvenog u pojedinačnom. Konačno, kroz razumijevanje logike napredovanja, snalaženja ili nošenja sa situacijama preživljavanja, strategije pojedinaca i kućanstava

moгу omogućiti uvide u razvoj i funkcioniranje hrvatskog društva „odozdo”.

1.2. Istraživački pristup i ciljevi

Ova knjiga donosi prvo kvalitativno sociološko istraživanje životnih strategija i strategija preživljavanja u Hrvatskoj koje uključuje pojedince i kućanstva sa širokim rasponom socio-demografskih karakteristika i mjestom stanovanja u svim hrvatskim regijama.² Također, radi se o prvoj studiji koja uz kvalitativne metode primjenjuje bourdieuovski pristup životnim strategijama u Hrvatskoj.

Knjiga ukratko predstavlja i obrazlaže u Hrvatskoj prethodno praktički neobrađivanu tradiciju istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava, pristup djelovanju društvenih agenata unutar promišljanja društveno-ekonomskog razvoja i struktura nejednakosti. Tradicija istraživanja strategija pregledava se u kontekstu sociološke perspektive razvoja da bi se naglasila društveno-razvojna logika strategija te izoštrio pogled na razvojnu dimenziju strategija u Hrvatskoj.

Pristupi strategijama izrazito ovise o teorijskom okviru istraživanja – posebice o perspektivi na djelovanje. Osnovu teorijskog okvira ove studije čini Bourdieuova teorija prakse koja omogućuje duboko razumijevanje djelovanja kao društvenih strategija koje nužno imaju svoju strukturnu dimenziju.³ Za razumijevanje bourdieuovskog pristupa koji se primjenjuje u ovoj studiji osnovno je odmaknuti se od široko proširenih značenja strategija kojima se ta riječ svodi na proračunate i svjesne planove za postizanje jasno definiranih ciljeva.⁴ Strategije su u ovom radu skupovi fundamentalno

² Naime, iako postoji nekoliko tekstova koji se bave strategijama kućanstava u Hrvatskoj, ti radovi ili pristupaju temi isključivo kvantitativnim metodama (Cvetičanin i Lavrič, 2017b) ili kvalitativnim metodama istražuju „posebne populacije”: obitelji s jednim ekonomski neaktivnim članom (Bagić i sur., 2017), male poljoprivrednike (Krstić i sur., 2017), romska kućanstva (Šikić-Mićanović, 2017) te nezaposlene u jednom od naselja grada Zagreba (Rubić, 2017). Utoliko je ovo istraživanje prvi rad u Hrvatskoj koji obrađuje strategije pojedinaca i kućanstava širokoga raspona situacija, koristeći kvalitativne metode istraživanja i bourdieuovski pristup.

³ Bourdieu postavke teorije prakse i strategija reprodukcije izlaže i razrađuje posebno u: Bourdieu, 1977[1972]; 1984[1979]; 1992[1980]; 1996[1989]; 2000[1997]; Bourdieu i Passeron, 1979; Bourdieu i Wacquant, 1992.

⁴ Već je iz definicija u rječnicima moguće vidjeti da su takva značenja riječi preuzeta iz tradicija vojne discipline, geopolitičkih razmatranja i ekonomske znanosti (Shaw, 1990; Knights i Morgan, 1990).

društvenih djelovanja, djelovanja koja imaju društvenu logiku. To znači da su strategije povezane sa strukturama i društvenim pozicijama koje kao društveni agenti „nosimo” i u kojima se „nalazimo”. Naime, u stvaranje praksi (djelovanja) ne „ulazi” samo ono što promislimo i proračunamo, nego i ono što „jesmo” i „gdje jesmo” u društvu. Upravo zbog svog društvenog karaktera, strategije su istovremeno i svjesne i predrefleksivne.⁵

Kako bi se životne strategije mogle rekonstruirati, bourdieuovski teorijski okvir kombinira se s lekcijama istraživanja postsocijalističkih načina preživljavanja te spoznajama o strukturnim obilježjima posttranzicijske Hrvatske.⁶ Dakle, sinteza prethodnih znanja te mreža koncepata teorije prakse omogućuju analizu nizova djelovanja društvenih agenata kao strategija.

U ovoj knjizi rekonstruiraju se različite životne strategije i strategije preživljavanja u Hrvatskoj, te se opisuju i kategoriziraju u tipove. Pri analizi strategija teži se razumjeti njihova društvena logika – strategije se razmatraju u odnosima s kapitalima i resursima na koje se ljudi oslanjaju, razmišljanjima koja imaju o svom položaju u društvu i aspiracijama za budućnost. U obzir se uzimaju i strukturne situacije i društvene promjene koje su utjecale na strategije, kao i rodna dimenzija strategija.

Metodologija istraživanja temelji se na relacijskoj konstrukciji znanja unutar bourdieuovskog konstruktivističkog strukturalizma, s naglašenom interpretativnom dimenzijom. Podatci dobiveni polustrukturiranim intervjuima i anketnim bilježenjem kapitala 30 kućanstava skupom procesa povezivanja i kategorizacije analiziraju se kao životne strategije i strategije preživljavanja. U poglavlju s rezultatima i interpretacijom svih 30 slučajeva rekonstruirani su i prikazani kao „slučajevi strategija”. To čitatelju/ici omogućuje izravniji pristup i više informacija o složenim životnim iskustvima i uvjetima života građana u vrlo različitim društvenim situacijama te otvara

⁵ Naime, neko djelovanje može biti u jednom dijelu naglašeno proračunato, a istovremeno sadržavati cijele nizove neproračunatih i predrefleksivnih elemenata. Za strategije je vrlo važan skup odnosa u kojima se pojedinci i kućanstva nalaze, „mjesto” koja zauzimaju u društvu (njihove društvene pozicije), te „utisci” koje je u društvene agente upisao put prijedon do pozicije gdje se nalaze (Bourdieu, 2000, 225; Bourdieu, 2005b).

⁶ Najvažnije lekcije iz tradicije istraživanja strategija kućanstava u razdoblju postsocijalističkih transformacija (npr. Rose, 1995; Piirainen, 1997; Wallace, 2004) i istraživanja o mehanizmima reprodukcije društvenih grupa u posttranzicijskoj Hrvatskoj (npr. Cvetičanin i sur., 2021; Petrić i sur., 2022) u ovoj studiji povećavaju analitičku osjetljivost na različite oblike praksi, kapitala i društvenih odnosa važnih za strategije pojedinaca i kućanstava.

put boljem razumijevanju društvenih fenomena kroz konkretne „primjere” u kojima se ogleda društvo (Fowler, 1996; Bourdieu i sur., 1999).

Sve sfere života koje doprinose preživljavanju te očuvanju i povećanju količina kapitala važne su za životne strategije i za postizanje društvenog položaja pojedinaca i kućanstava. To su i neformalne prakse rada za novac ili usluge, proizvodnja hrane za vlastite potrebe, razmjene pomoći između članova obitelji, rodbine i prijatelja, dobivanje dobara i usluga preko „veze” itd. Dakle, uz „velike” i lakše uočljive elemente – poput gubitaka radnih mjesta, započinjanja dodatnog rada i investicija u posao – ovo istraživanje obuhvaća i širinu „sitnih praksi”, poput razmjene darova i usluga, uzgoja hrane i načina kuhanja, odlazaka u restorane i u kazalište itd. Također, pozornost se obraća i na rodnu dimenziju strategija, pri čemu se obrađuju prvenstveno situacije rodne asimetrije i nekonsenzualnosti strategija te se opisuju različiti načini raspodjele kućanskih poslova kod različitih tipova životnih strategija.

Razumijevanje pojedinaca i kućanstava kao agenata sa životnim strategijama upućuje i na društveno-povijesnu dimenziju strategija, odnosno, na važnost proteklih društveno-ekonomskih razdoblja u životima ljudi. Naime, strategije imaju element inercije „prijeđenog puta” kroz iskustva, navike, znanja i imovinu društvenih agenata. Ipak, treba odmah napomenuti kako „težina” prošlosti u individualnim biografijama nikako ne isključuje „novo” – potencijal djelovanja agenata („agency”) za promjene.

Konačno, u ovom radu strategije su prvenstveno „smještene” u rano razdoblje hrvatske posttranzicije te u kontekst ekonomske krize i njezina završetka. No, s obzirom na njihovu društveno-povijesnu dimenziju dugog trajanja, strategije u Hrvatskoj 2015. godine posljedica su i prošlih vremena (postsocijalističke transformacije) te su temelj za uvide o budućnosti života pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj. Zbog toga se strategije razmatraju u perspektivi razvojnog promišljanja.

Opći cilj ove knjige je identificirati i opisati životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj načinom koji omogućuje njihovo razumijevanje. U odnosu na teorijski okvir formulirani su posebni ciljevi rada:

1. identificirati i opisati kapitale i resurse na kojima su bazirane životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj;

2. identificirati i opisati investicije u kapitalu i deaktivacije kapitala unutar životnih strategija i strategija preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj;
3. identificirati i opisati najvažnije prakse unutar životnih strategija i strategija preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj s naglaskom na radne i potrošačke prakse te na prakse koje omogućuje socijalni kapital;
4. identificirati i opisati rodnu dimenziju strategija kućanstava, pogotovo u situacijama izraženijih rodničkih asimetrija strategija;
5. razumjeti subjektivna značenja koja agenti pridaju usmjerenjima strategija kroz njihove evaluacije vlastitih ekonomskih situacija i horizonte budućnosti.

1.3. Društveni kontekst studije: posttranzicijska Hrvatska, postsocijalistička transformacija i ekonomska kriza

Društveno-razvojni kontekst ovoga istraživanja može se razmatrati kroz tri koncepta: posttranzicijski status Hrvatske, postsocijalističku transformaciju te ekonomsku krizu („Veliku recesiju”), koja je u Hrvatskoj trajala od 2009. do 2015. godine.

Posttranzicijski status Hrvatske odnosi se na definitivni službeni završetak tranzicije i razdoblja postsocijalističkih transformacija pristupanjem Hrvatske Europskoj uniji 2013. godine.⁷ Pojam posttranzicijska Hrvatska podsjeća na prijedeni put, odnosno, društvenim strukturama posttranzicijske Hrvatske primarno „ishodište” više nije socijalističko razdoblje nego razdoblje tranzicije (Tomić-Koludrović i Petrić, 2007b, 884-885).

Proces rane tranzicije u Hrvatskoj obuhvatio je iznimno složene i velike društvene, ekonomske i političke promjene koje se mogu izražavati i pojmom postsocijalističke transformacije. Za ovo istraživanje najvažnije je naglasiti snažnu krizu društveno-ekonomskog sustava tijekom razdoblja postsocijalističke transformacije. Naime, od početka tranzicije do 2001.

⁷ Tomić-Koludrović i Petrić (2007a, 129) navode da su kriteriji za pristupanje bivših socijalističkih zemalja Europskoj uniji bili definirani odlukama Europskog vijeća 1993. godine i 1995. godine i da su se odnosili na stabilnost demokratskih institucija i funkcioniranja tržišnog gospodarstva, te poštivanja pravnih standarda i pridržavanja ciljeva političke, gospodarske i monetarne unije. Zadovoljavanjem tih političkih i ekonomskih kriterija, smatralo se da zemlja ispunjava uvjete za punopravno članstvo, te time okončava proces postsocijalističke tranzicije.

godine izgubljeno je oko 500 tisuća radnih mjesta (Lovrinčević, 2002).⁸ Pad zaposlenosti i smanjenje plaća u uvjetima gotovo pa propasti mnogih ekonomskih i industrijskih djelatnosti predstavljali su šok koji su osobito teško podnijeli radnici, umirovljenici i poljoprivrednici (Cvjetičanin i Katunarić, 1998; Lovrinčević, 2002). Uz golem gubitak radnih mjesta i urušavanje velikog dijela industrijske proizvodnje, ranu fazu tranzicije u hrvatskom kontekstu obilježila su i ratna razaranja te opterećenja sustava socijalne pomoći velikim brojem ratnih veterana i invalida, uz prisutnost i političkih (stranačkih) kriterija dodjeljivanja različitih vrsta prava (Bičanić i Franičević, 2003, 20; Bohle i Greskovitz, 2012, 200; Dolenc, 2017).

Tranzicija u ratnim uvjetima oslabila je državne reformske kapacitete pa su političke i ekonomske promjene, uključujući i privatizaciju, bile karakterizirane klijentelizmom i korupcijom što je rezultiralo slabim razvojem i „sporom transformacijom” prema funkcionalnoj demokraciji i kapitalizmu (Bičanić i Franičević, 2003, 16-20; Bohle i Greskovitz, 2012, 76; Ivanković, 2015). Prema Tomić-Koludrović i Petriću (2007a) društvene su se strukture do 2005. stabilizirale u tolikoj mjeri da je započela „zrela faza tranzicije”, no postalo je očito da je proces transformacije u Hrvatskoj uključivao i stabilizaciju modela razvoja obilježenog supostojanjem modernih s tradicionalnim obrascima, poput raširenosti klijentelističkih struktura pogodovanja. Zajedno sa socijalističkim naslijeđem umrežavanja elita, navedeni procesi rezultirali su „klijentelističkim kapitalizmom” („crony capitalism”), oblikom društveno-ekonomskog razvoja koji obilježava širenje neformalnih i političkih načina ostvarivanja uspjeha unutar naizgled formalnih mehanizama države i tržišta, što uključuje i šanse za zaposlenje, razvoj poslovanja i osiguravanje raznih prava i pogodnosti (Franičević, 2002; Švarc, 2017, Račić, 2021; Petrić i sur., 2022).

Otkazi i propasti poduzeća rezultirali su i dugotrajnom nezaposlenošću i prijevremenim umirovljenjima radnika, što je korišteno za „olakšavanje” prijelaza na tržišno gospodarstvo (Rubić, 2013, 79-80). Pri tome su se radnici stariji od 40, a pogotovo 50 godina često smatrali „prestarima” za ponovna zaposlenja, a premladima za prijevremeno umirovljenje te su praktički bili prisiljeni na život bez (formalnih) prihoda do ostvarenja uvjeta

⁸ Podatak o broju izgubljenih radnih mjesta preuzet je iz dokumenta „Strategija razvitka „Hrvatska u 21. stoljeću – makroekonomija” (ur. Željko Lovrinčević), objavljenog u Narodnim novinama 145/2002.

za mirovine (Rubić, 2013; Čengić, 2015). Iz perspektive strategija kućanstava važno je naglasiti da su naznačeni procesi – deindustrijalizacija, rast nezaposlenosti, pad kvalitete društvenih i javnih usluga, razine prihoda i različitih socijalnih naknada – rezultirali praksama preživljavanja neformalnim ekonomskim aktivnostima, dakle, radom „na crno” i drugim oblicima snalaženja izvan formalne ekonomije (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000; Karajić, 2002; Ott, 2002; Matković, 2003).

Dok se u drugom dijelu tranzicije, od početka 2000-ih, odvijala određena konvergencija prema zemljama EU-a u kategorijama BDP-a po stanovniku, razina plaća i stopa nezaposlenosti, navedeni razvoj bio je velikim dijelom omogućen osobnom potrošnjom, prihodima od turizma te državnim infrastrukturnim investicijama (Buturac, 2017; Franc i sur., 2020). Istovremeno, primjena neoliberalnih politika „washingtonskog konsenzusa” usmjerenih na stabilnost tečaja i cijena te na liberalizaciju trgovine (uz daleko snažniji rast uvoza nego izvoza), prije nego implementaciju politika poticanja unutrašnjeg razvoja, oslabila je domaću proizvodnju, male obrte i trgovine, pa se slabljenje i propast dijela poduzeća i obrta nastavilo i u 2000-ima (Dragičević, 2007; Jurčić i Vojnić, 2011; Komljenović, 2018; Franc i sur., 2020).

Na te procese nadodala se globalna recesijska kriza s početkom 2008/09. godine, s kojom su strategije u ovom radu neposredno povezane. Naime, ekonomska kriza nazvana „Velika recesija”, međunarodna kontrakcija općih ekonomskih aktivnosti nacionalnih gospodarstava uz izražen rast stopa nezaposlenosti, u Hrvatskoj je jenjavala tek u vrijeme ovog istraživanja, 2015. godine. Kriza se „prelila” s međunarodne scene 2009. godine te naglasila postojeće slabosti domaćeg gospodarstva koje su prerasle u društveno iznimno nepovoljnih „šest recesijskih godina” u kojima je izgubljeno „11 posto bruto domaćeg proizvoda i oko 180 tisuća radnih mjesta” (HGK, 2016, 5).

Tek se 2015. godine stopa nezaposlenosti počela značajnije oporavljati, što je uz blagi rast BDP-a značilo makroekonomski kraj krize. No, vrlo slab rast stope zaposlenosti značio je da se nezaposlenost smanjuje uslijed demografskog i migracijskog smanjivanja broja radno aktivnog stanovništva (HGK, 2017). U razdoblju obilježenom ekonomskom krizom, pad i stagnacija razina plaća, gubitci radnih mjesta te teškoće servisiranja kreditnih obveza kod dijela stanovništva utjecali su na porast siromaštva, pojačavajući

postojeće siromaštvo i stvarajući „nove siromašne” i u „donjim” i u prethodno „srednjim” slojevima društva (Šućur, 2014).

Konačno, s obzirom na prikazane zaključke o prvim hrvatskih 30-ak godina nakon početka tranzicije, u širem razvojnom smislu može se razmišljati o „kontinuitetu krize” za dio stanovništva Hrvatske s nižim kapitalima, ili, o izmjenama kriza kao simptomu izmjene nepovoljnih strukturnih procesa: početka tranzicije u ratu, postsocijalističkih transformacijskih procesa, razvoja klijentelističkog sustava pogodovanja te procesa neoliberalizacije krajem 20. i početkom 21. stoljeća, na koje se nadovezala velika recesijska ekonomska kriza.⁹ S obzirom na sve navedeno, može se zaključiti kako je ovo istraživanje smješteno u društveno-povijesni kontekst pun strukturnih izazova za djelovanja pojedinaca i kućanstava u cilju očuvanja i poboljšavanja uvjeta života.

⁹ Kada razmišljamo o kontinuiranoj izmjeni kriza u postsocijalističkoj transformaciji Republike Hrvatske, ovdje je ipak najjednostavnije referirati se i na osjećaj dijela hrvatske populacije, zabilježen i ovim istraživanjem, koji svoje preživljavanje može izraziti poznatim izrekama, poput: „Pa mi smo uvijek u (nekoj) krizi” ili „Koja kriza? Kriza je kod nas ,oduvijek”.

2.

ISTRAŽIVANJA STRATEGIJA
POJEDINACA I KUĆANSTAVA
U RAZVOJNOJ PERSPEKTIVI

U sljedeća tri poglavlja izlaže se pregled tradicije istraživanja strategija kućanstava i pojedinaca od početaka primjene koncepta do novijih doprinosa. Tradicija istraživanja iznosi se u povezanosti s razvojnim situacijama društava u kojima su istraživanja nastala te njihovim razvojnim kontekstima, perspektivama i diskursima (Hettne, 2009; Nederveen Pieterse, 2010).¹⁰ Uz poboljšavanje razumijevanja istraživanja strategija, cilj ovakvog prikaza je i povećavanje kapaciteta za prenošenje razvojnog promišljanja u različite kontekste (Heilbron, 1995; Ross, 2003; Hettne, 2009).

Ovaj rad polazi od stajališta kako je razvoj potrebno konstantno promišljati te za to stvarati preduvjete, bez obzira na složenost tematike i (djelomičnu) neoliberalnu dekonstrukciju razvojne misli (Nederveen Pieterse, 2010). U ovom smislu se i jenjavanje tradicije razvojnih istraživanja životnih strategija može interpretirati kao dio neoliberalnog (anti)razvojnog diskursa te sukladnog postavljanja istraživačkih perspektiva i prioriteta. Naime, umjesto obrađivanja razvojnih i strukturnih uvjeta životnih strategija pojedinaca i kućanstava, mnoga su se istraživanja u 1990-ima i 2000-ima pomaknula prema djelovanju („agency”) i otpornosti agenata, individualizirajući situacije strategija (Long 1990, 2003; Craviotti, 2012, 645; Sakdapolrak, 2014; Estêvão i sur., 2017).

Poglavlja koja slijede obrađuju društveno-povijesna razdoblja u kojima je postojao snažan interes za istraživanje strategija kao i za strukturne

¹⁰ Termin „razvojni diskurs” ili „diskurs o razvoju” u ovome radu razumijevamo sukladno Hettneovom (2009, 4) značenju „široke akademske i javne rasprave o određenom problemu” koja „reflektira određeni povijesni kontekst”. Koncept razvojni diskurs omogućuje obuhvaćanje kontradikcija i sukobljenih pristupa unutar razvojnih ideja, te se uz njega koristi i koncept „paradigme”, pogotovo za upućivanje na ortodoksnija (homogenija) razdoblja razvojnih ideja – poput poslijeratne modernizacije (Hettne, 2009, 4-5, vidi i Bourdieu, 1988).

i razvojne situacije koje su ih oblikovale: Latinska Amerika od 1970-ih, postfordistička društva od 1980-ih te društva postsocijalističkih transformacija od 1990-ih. Izlažu se i osnovni teorijski prijevori, temeljni zaključci i najvažniji koncepti koji upućuju na oblike strategija pojedinaca i kućanstava u navedenim razdobljima.

Važnost je ovih poglavlja i u predstavljanju mogućnosti i raspona pristupa strategija te u povećavanju teorijske i analitičke osjetljivosti na različite komponente strategija i koncepte koji pomažu obradi problema. U ovom smislu treba napomenuti da su za analizu strategija u posttranzicijskoj Hrvatskoj kroz ovaj rad svoju važnost pokazale ne samo lekcije postsocijalističkih istraživanja strategija u 1990-ima, nego i lekcije istraživanja strategija u zemljama „Trećeg svijeta” 1970-ih te u neoliberalizirajućim društvima 1980-ih.

2.1. Siromaštvo, strategije preživljavanja i razvojne politike u Latinskoj Americi

2.1.1. Strategije preživljavanja u modernizacijskoj paradigmi i nakon nje

Pojam strategija preživljavanja prvi se put pojavljuje ranih 1960-ih godina u studiji izrađenoj u sklopu modernizacijske razvojne paradigme CEPAL-a, UN-ova razvojnog tijela za Latinsku Ameriku. Razvojna paradigma modernizacije uključivala je postavljanje obilježja „zapadnih zemalja” kao uzora društvenog i ekonomskog razvoja koji je trebalo „dostići” (vidi npr. Harrison, 1988, 146; Barshay, 2003, 407; Nederveen Pieterse, 2010, 1).¹¹ No suprotno očekivanjima društvenog i ekonomskog napretka, CEPAL strategije preživljavanja razmatra u kontekstu raširenog siromaštva i isključenosti dijela stanovništva iz formalne ekonomije i državnih mehanizama zaštite, u studiji naslovljenoj „Društveni razvoj Latinske Amerike poslije rata” (1963).

¹¹ Modernizacijski konsenzus uključivao je vođenje „nerazvijenih” ili „podrazvijenih” država i regija kroz procese ekonomske, kulturne i političke transformacije u društva u kojima bi dominirala masovna industrija, moderna urbana kultura i racionalne birokratske institucije (Palma, 1984, 9; Long, 1990, 5; Harrison, 1998, 8-15; Nederveen Pieterse, 2010, 7, 23-24). No, procesi modernizacije zemalja tzv. „Trećega svijeta” tijekom 1950-ih i 1960-ih suprotno očekivanjima nisu ostvarili „uzlet” prema modernosti i društvima blagostanja (Portes i Sassen-Koob, 1987; Harrison, 1988; Nederveen Pieterse, 2010). Mase siromašnih ljudi iseljavale su se iz ruralnih područja prema gradovima koji nisu uspjeli razviti kapacitete integracije tolikog priljeva stanovništva ni u moderne ekonomske strukture ni u sustave socijalne pomoći (Portes i Canak, 1981).

Strategije preživljavanja identificirane su kao način razmjena resursa i rada kod siromašnog stanovništva, obrazac ponašanja koji se temeljio na održavanju širokih rodbinskih i „plemenskih” veza te na stvaranju odnosa solidarnosti među prijateljima, susjedima i poznanicima (CEPAL, 1963). Strategije preživljavanja značile su i uključivanje pojedinaca na principima srodničkih i prijateljskih odnosa u zarade „na crno” (CEPAL, 1963, 73). Ove su strategije interpretirane kao tradicionalizam no istovremeno su ocjenjene i „funkcionalnim“ odgovorom iz perspektive slabe razvijenosti modernih struktura društva i ekonomije (CEPAL, 1963, 72-73).

CEPAL-ova studija nominirala je termin „strategije preživljavanja” te ga povezala s pitanjima društvenog razvoja i problemima siromaštva i „isključenosti”. No, dualistička razvojna perspektiva „tradicionalno vs. moderno” razdvojila je strategije preživljavanja od pitanja složenijih oblika i uzroka društvenih nejednakosti, kao i odvojila strategije siromašnih od načina života ostatka populacije (radništva, srednje klase i elita).

Modernizacijska razvojna ortodoksija koja je vodila CEPAL-ovu studiju urušila se tijekom drugog dijela 1960-ih i početkom 1970-ih (Bourdieu, 1988; Hettne, 2009; Nederveen Pieterse, 2010). Istraživanja strategija preživljavanja u Latinskoj Americi 1970-ih udaljila su se od makroperspektive i pomaknula prema zajednicama, obiteljima i kućanstvima kao dio izgradnje znanja „odozdo” (PISPAL, 1981, 147), ali su zadržala i strukturnu perspektivu na društveni razvoj i povezala je s novim interesom za tematiziranje nejednakosti.

Strategije preživljavanja definirane su kao skup djelovanja usmjerenih opstanku kod kućanstava s niskim količinama materijalnih resursa koja osjećaju da je njihova svakodnevna materijalna reprodukcija ugrožena (Valdés i Acuña, 1981, 235). Kućanstva koja preživljavaju određena su kao ona koja nemaju „dovoljno novčanih prihoda za opskrbu na kapitalističkom tržištu” (Sáenz i DiPaula, 1981, 153), pa različitim aktivnostima nastoje povećati količinu svojih novčanih i nenovčanih resursa (PISPAL, 1978 iz Rodriguez, 1981, 239; Valdés i Acuña, 1981, 235). Zahvaljujući istraživanjima načina preživljavanja, prvi su put znanstveno prepoznate aktivnosti izvan formalnog sektora ekonomije koje su se počele kategorizirati pojmovima „neformalne ekonomije” ili „neformalnog sektora” (Hart, 1973).

Strategije preživljavanja u latinskoameričkim uvjetima 1970-ih godina mogu se sumirati sljedećim kategorijama: uključivanje što većeg broja

članova kućanstva u što veći broj aktivnosti unutar formalnih i neformalnih sektora ekonomije; uspostavljanje odnosa recipročnih razmjena različitih dobara, usluga i informacija između obitelji, prijatelja i susjeda; korištenje rada što više članova kućanstva za vlastitu proizvodnju različitih dobara i usluga; održavanje razmjena s rodbinom i prijateljima na selu; smanjenje gubitaka i iskorištavanje svih resursa na raspolaganju; traženje pomoći od socijalnih i vjerskih institucija; te snalaženje kroz različite oblike štednje i odricanja (Perlman, 1976; Lomnitz, 1977; Margulis, 1980; Valdés i Acuña, 1981; Barsotti, 1981). Među najvažnijim načinima preživljavanja i dalje su bile mreže recipročnosti i pomoći koje su prema Lomnitz (1978, 185) činile „zamjenski sustav socijalne sigurnosti”.¹²

U latinskoameričkim uvjetima zaključeno je da je (proširena) obitelj udružena u kućanstvo društvena jedinica odgovorna za preživljavanje, odnosno, svakodnevnu i generacijsku reprodukciju svojih članova (Bender, 1967; Barsotti, 1981, 170). Povezivanje strategija preživljavanja s kućanstvom pokazalo se od izrazite važnosti uslijed zaključaka kako bi preživljavanje individua u uvjetima siromaštva bilo iznimno zahtjevno, dok kućanstvo putem udruživanja resursa i rada „omogućuje oblike ekonomskih aktivnosti koji inače ne bi mogli biti mogući” (Roberts, 1989, 52).

Iako se u primjenama koncepta strategija preživljavanja u Latinskoj Americi 1970-ih i 1980-ih zanemarivala detaljna analiza rodne dimenzije podjele rada i odnosa moći u kućanstva, ipak je pružena vidljivost mnogobrojnim aktivnostima koje su dominantno obavljale žene. U istraživanjima strategija preživljavanja prepoznate su mnoge vrste „ženskog” rada, poput: kućanske proizvodnje hrane, dobara i usluga; različitih povremenih i privremenih poslova; održavanja socijalnih mreža te razmjena rada i dobara sa susjedima i rodbinom; pokretanja sitnih i povremenih obrta itd. (Jelin, 1984; 7; Roberts, 1989, Zarembeg, 2005). Ta su istraživanja tako upućivala na rodne razlike i na realniju sliku načina života siromašnoga stanovništva.

¹² Navedene prakse solidarnosti i recipročnosti uključivale su, primjerice: posudbe i razmjenu hrane, odjeće i alata; usluge poput čuvanja djece i odlazaka u kuponju; pomoć u uključivanju osoba u plaćene oblike rada; poučavanje različitih vještina koje se mogu koristiti za zaradu; novčane posudbe; informacije o povoljnim uslugama i prilikama; emocionalnu podršku itd.

2.1.2. Strategije i društvene nejednakosti između strukture i djelovanja

Strategije kućanstava u latinoameričkoj su sociologiji od drugog dijela 1970-ih zamišljene kao koncept koji može biti „most” između djelovanja i struktura (Torrado, 1981; Schmink, 1984). Nakon rada Duquea i Pastrane (1973), koji je pozicionirao strategije preživljavanja kao poveznicu strukture i djelovanja, istraživanja i teorijske konceptualizacije slagali su se da kućanstva imaju aktivnu ulogu u osiguravanju svoje egzistencije, ali da se ona odvija u okviru objektivnih društvenih struktura, koje su uključivale klasne nejednakosti.¹³

U ovom kontekstu dio autora je predlagao širenje konceptualnog obuhvata od strategija preživljavanja, usmjerenih na kućanstva koja jedva materijalno opstaju, prema životnim strategijama koje bi u istraživanje obuhvatile sve društvene skupine (klase) (Torrado, 1981, Sáenz i DiPaula, 1981). Tako Torrado (1981, 205-207) navodi da bi koncept životnih strategija trebao poslužiti za zahvaćanje „dinamike reprodukcije različitih društvenih klasa i slojeva u određenom društvu”. Smatralo se da istraživanja životnih strategija kućanstava mogu omogućiti uvide u „ponašanje određenih društvenih agregata, bilo da se radi o klasama, frakcijama ili društvenim slojevima” (Rodríguez, 1981, 239) te da su strategije „temelj reprodukcije klasa i slojeva u društvu” (Torrado, 1981, 205).

Nadalje, autorima strukturnog kritičkog „vala” pisanja o strategijama niske razine plaća i visoke stope nezaposlenosti posljedica su načina kako kapitalizam funkcionira na periferiji (Portes i Canak, 1981, 239). Naime, strategije preživljavanja, poput vlastite proizvodnje hrane, rada u neformalnim sektorima ekonomije ili oslanjanja na recipročnost omogućivale su opstanak stanovništva uz održavanje niskih cijena rada i visokih stopa nezaposlenosti, osiguravajući tako reprodukciju „perifernog kapitalizma” (Sáenz i DiPaula 1981, 154; Palma, 1984, 6). Socio-ekonomske strukture društva i razvojni model periferne ovisnosti stvarali su uvjete

¹³ Naime, Duque i Pastrana (1973) istovremeno su naglasili aktivan i snalažljiv karakter pristupa kućanstava u pribavljanju novčanih i nenovčanih resursa potrebnih za opstanak, kao i objektivni karakter strategija preživljavanja koje treba promatrati u odnosu na strukturnu situaciju u kojoj se kućanstva nalaze (Argüello, 1981, 191-192). Na taj su način Duque i Pastrana svojom konceptualizacijom omogućili upotrebu pojma strategija preživljavanja i autorima zainteresiranima za naglašavanje djelovanja pojedinaca i kućanstava, kao i autorima fokusiranima na naglašavanje uloge socio-ekonomskih struktura u strategijama.

egzistencije kućanstava u kojima je potraga za načinima „upotpunjavanja sredstava potrebnih za život” nužna (Sáenz i DiPaula, 1981, 150).

Dakle, u latinskoameričkim uvjetima 1970-ih formiran je pristup relevantan u svim društvenim kontekstima u kojima dio stanovništva ne može zadovoljiti svoje životne potrebe, posebice u kontekstu perifernog statusa i izraženih nejednakosti. Strategije preživljavanja u tome su se postavile kao pristup kojim se može mnogo otkriti o „načinu života u pojedinoj zemlji” u kontekstu promjena i razvojnih procesa u društvu (Sáenz i DiPaula, 1981, 163). Pritom odnos strategija kućanstava i (klasnih) nejednakosti nije koncipiran kao „linearan niti mehanički”, nego uz „određenu autonomiju” strategija u odnosu na društvenu poziciju kućanstva (Rodriguez, 1981, 242).

No, uslijed promjena razvojne paradigme koja je uključila okretanje mikropriступima i metodološkom individualizmu, u idućem će se desetljeću dogoditi napuštanje pristupa strategijama u kontekstu društvene nejednakosti i razvoja prema pristupima usredištenima na „racionalno” djelovanje pojedinaca (Long, 1990; 2003; Zaremborg, 2005; Craviotti, 2012).¹⁴ Prijedlozi širenja istraživanja strategija preživljavanja k životnim strategijama koje bi obuhvatile cjelokupne populacije a ne samo siromašno stanovništvo nikada nisu u cjelini realizirani.

2.1.3. Uspon pristupa strategijama usmjerenih na djelovanje pojedinaca

Promjena perspektive na strategije pojedinaca i kućanstava u Latinskoj Americi odražavala je reforme u kontekstu provođenja neoliberalnih politika strukturne prilagodbe koje su se tijekom 1980-ih i 1990-ih proširile u cijeloj regiji a koje nisu poticale povezivanje djelovanja kućanstava s makrodruštvenim razvojem (Zaremborg, 2005; Craviotti, 2012).¹⁵

¹⁴ Pristupi snažno usredišteni na djelovanje i resurse agenata istraživali su „stupanj racionalne učinkovitosti aktera koji kalkulira i provodi strategije u smislu troškova i koristi” a nastali su uz definitivan otisak anglosaksonskih institucija i istraživača povezanih s međunarodnim monetarnim organizacijama i agencijama (García i Miranda, 2015, 61). Naime, razvojne agencije i fondacije povezane s formuliranjem društvenih programa strukturne prilagodbe, zainteresirane za profit iz razvojnih projekata u društvima tzv. „Trećega svijeta”, financirale su istraživanja koja su implementirala konceptualizaciju strategija vođenu perspektivom na „mikrosvijet obitelji, mreže i zajednice”, a zanemarujući kompleksne strukturne faktore, asimetrije moći u društvima te razmatranje klasnih nejednakosti i društvenog razvoja (Haan i Zoomers, 2005, 28; Hann i Hart, 2011, 106-107; García i Miranda, 2015, 61).

¹⁵ Nakon napuštanja modernizacijskog konsenzusa, diskurs razvoja kao strukturnih prilagodbi za postizanje ekonomskog rasta prebacio je velik dio razvojnih uloga od država i razvojnih insti-

Prethodno prikazani pristupi izgubili su institucionalnu podršku i opao je interes za složene analize koje bi u obzir uzimale povezanost mikrostrategija i makrodruštvenih ograničenja i mogućnosti (Cuéllar Saavedra, 2013). Tijekom tog razdoblja fokus u istraživanju strategija počeo se okretati k mikrosociološkim i ekonomističkim pristupima uz pojačan interes za djelovanje i racionalnost agenata u poboljšanju vlastitih života (Craviotti, 2012; García i Miranda, 2015).

Pristupe strategija kućanstava i individua u 1990-ima, nazvane strategijama opstojnosti, „livelihood strategies”, obilježava naglašavanje racionalnog izbora siromašnoga stanovništva. Istraživanja usvajaju „optimističan” pogled na agente, s idejom preokretanja perspektive na siromašne od „žrtava” s nedovoljno resursa prema subjektima koji se mogu nositi sa svim situacijama (Craviotti, 2012, 645). Radi se o pristupima koji su nastojali konstruirati „proaktivnu, ‘self-help’ sliku” poboljšavanja života siromašnih individualizirajući tako situacije uspjeha i neuspjeha te naglašavajući psihološku a zanemarujući društvenu dimenziju (Haan i Zoomers, 2005, 30-31; Estêvão i sur., 2017, 12-13; Revilla i sur., 2018, 92, 95).¹⁶

Ovakva istraživanja strategija isticala su da se javne politike trebaju usredotočiti na vještine, resurse i mogućnosti pojedinaca koji bi racionalnim djelovanjem u smjeru maksimizacije svoje dobiti mogli ostvarivati tržišni uspjeh, a ne na analize strategija unutar okvira nejednakosti i društvenog razvoja (Prowse, 2010, 219; Sakdapolrak, 2014, 20-21). Dakle, fokus unutar ovakvih pristupa bio je postavljen na „identifikaciju onoga što siromašni imaju, a ne onoga što nemaju”, pa se tako navodi da je rad „najznačajniji resurs” siromašnih, zajedno s njihovim „ljudskim resursima” i mrežama međusobne pomoći (Moser, 1998, 1; Rakodi, 1999).

U kontekstu ovakvih pristupa De la Rocha (2001, 72) smatra da su koncept strategija preživljavanja počele koristiti desne političke snage da

tucija na međunarodne monetarne institucije, te se 1980-ih razvio u neoliberalizam kao razvojnu paradigmu slabljenja uloga razvojne države u korist politika poticanja globalizma „slobodnog tržišta” (Cypher i Dietz, 2009, 205; Nederven Pieterse, 2010, 44, vidi i Bernecker i Fischer, 1998). To je pridonijelo slabljenju kritičkih razvojnih ideja i teorije zavisnosti u Latinskoj Americi (Long, 2003, 22), kao i smanjenim mogućnostima financiranja kritički usmjerenih istraživanja u uvjetima u kojima su međunarodne institucije kreditirale veliki dio latinskoameričkih institucija.

¹⁶ Dio se takvih pristupa djelomično temelji na individualističkim i psihologijskim pristupima u istraživanju nošenja s teškoćama i rizicima te otpornosti i oporavka u situacijama teškoća, tako individualizirajući situacije uspjeha i neuspjeha naglašavajući psihološku dimenziju, a zanemarujući onu društvenu (Estêvão i sur., 2017, 12-13; Revilla i sur., 2018, 92, 95).

bi pružile opravdanje nebrizi za potrebe siromašnog stanovništva. Naime, preživljavanje i snalaženje temeljeno na resursima i kapacitetima siromašnih De la Rocha razotkriva kao nalaženje „loših” poslova, povećavanje intenziteta rada do maksimuma te oslanjanje na iscrpljene mreže reciprocnosti. Ovi su načini preživljavanja prema autorici već bili prenapregnuti te su ozbiljno dovedeni u pitanje. Također, intenzifikacija rada, odricanja i oslanjanja na društvene mreže pomoći mogu otežati dugoročnije elemente strategija, poput ulaganja u obrazovanje i poduzetničke projekte/obrtne, koje bi mogle dovesti do poboljšavanja situacije siromašnih pojedinaca i kućanstava (De la Rocha, 1995; 2001).

Svi resursi na koje su se siromašni mogli oslanjati kroz ekonomsku krizu 1980-ih i neoliberalne transformacije u 1990-ima doživjeli su erozije (De la Rocha, 2001). Uslijed nastavka dugog trenda smanjenja plaća, ali i novih fenomena poput nesigurnih zaposlenja te smanjivanja mogućnosti zaposlenja za sve veći broj ljudi, De la Rocha (2006) je zaključila kako se prostor za djelovanje i uspjeh strategija kućanstava smanjio, suprotno idejama pristupa koji se temelje na „racionalnom” korištenju resursa a koji su u Latinskoj Americi postali dominantni.

2.2. Strategije u neoliberalnoj transformaciji „Zapada”: rušenje fordističkog „sna”, društvena polarizacija i prepoznavanje svih oblika rada

2.2.1. Razvojni kontekst istraživanja strategija u postindustrijskim (i) neoliberalizirajućim društvima

Koncept strategija kućanstava u dijelu se „razvijenih zemalja” počeo primjenjivati od ranih 1980-ih godina. Pojavio se u kontekstu velikih društvenih, političkih i ekonomskih promjena koje su zahvatile Ujedinjeno Kraljevstvo, Italiju i Sjedinjene Američke Države i manifestirale se kao snažna deindustrijalizacija, transformacija rada i zaposlenosti te porast društvenih nejednakosti i slabljenje socijalne države. Te su promjene nazivane krizom industrijskog kapitalizma te transformacijom prema postfordističkom ili postindustrijskom dobu (Amin, 1994; Preston, 1996; Nederveen Pieterse, 1997, 2010; Kumar, 2005; Tauss, 2012).

Uz pad broja industrijskih poslova i ekonomsku krizu sredinom 1970-ih, u navedenim društvima doveden je u pitanje poslijeratni konsen-

zus socijalne i razvojne države, umjesto kojega je implementiran razvojni diskurs slobodnog tržišta, neoliberalizam (Preston, 1996, 257-258; Kiely, 2005, 63-64; Nederveen Pieterse, 2010, 43-44). Dogodile su se značajne promjene u karijerama i plaćenom radu dostupnom kućanstvima: porast udjela „fleksibilnih”, slabije plaćenih, kratkotrajnih i nesigurnih poslova (Roberts, Finnegan i Gaille, 1985; Redclift i Mingione, 1985; Kumar, 2005).¹⁷

Uz povećanje nezaposlenosti i slabljenje socijalne države, usponom vlada „Nove desnice” u UK i SAD-u krajem 1970-ih implementirane su i politike prebacivanja odgovornosti za ekonomsko snalaženje na individue i kućanstva (Redclift i Mingione, 1985; Preston, 1996, 258). Uslijed smanjenja udjela stalnih i dobro plaćenih poslova jačala je važnost različitih oblika dodatnog formalnog i neformalnog rada, proizvodnje dobara i usluga za vlastite potrebe te recipročnih razmjena (Pahl, 1984; Wallman, 1984; Mingione, 1994; Nelson i Smith, 1999). Istovremeno, masovni ulazak žena u radnu snagu znatno je povećao prethodno niži udio sudjelovanja žena u formalnoj ekonomiji, povećao važnost žena u osiguravanju ukupne zarade kućanstva, te uspostavio dodatne pritiske na ukupan rad žena koji je uključivao različite prakse izvan kućanstva i u kućanstvu (Morris, 1985; 1986; Hochschild, 1989; Walby, 1990; McDowell, 1991).

Procesi privatizacije i slabljenja kvalitete javnih usluga značili su dodatne zahtjeve i opterećenja radnih kapaciteta i resursa pojedinaca i kućanstava novim zadacima poput prijevoza, stanovanja te brige za djecu, starije i nemoćne (Pahl, 1984, 324; Mingione, 1985, 31). U istraživanjima strategija preživljavanja u postfordističkim društvima ponovno su prepoznate važnosti radnih aktivnosti u neformalnom sektoru ekonomije te uloga kućanstva, rodbine i zajednica u svakodnevnom preživljavanju i snalaženju kućanstava u „razvijenim zemljama” (Pahl i Wallace, 1985, 223; Redclift i Mingione, 1985, 5; Castells i Portes, 1989, 2).

¹⁷ Za razliku od fordističkog modela karijere – pune i uglavnom cjeloživotne zaposlenosti sa zajamčenim socijalnim beneficijama za najčešće jednoga člana kućanstva (muškarca), u postfordističkom razdoblju veliki dio poslova postaje nesiguran, ugovori o radu ograničenog trajanja, bez sindikalne zaštite te ranije uobičajenih socijalnih beneficija (Gershuny, 1978; Mingione, 1983; 1994; Kumar, 2005).

2.2.2. Oblici strategija kućanstava, rad i društvena polarizacija u postfordizmu

Početak istraživanja strategija kućanstava u Europi veže se za Pahlv rad na britanskom otoku Sheppyju te nastojanja rekonceptualizacije pojma rada u znanstvenoj i javnoj diskusiji (1980; 1984). Rad je središnja kategorija strategija za Pahla, koji strategije definira kao „obrasce snalaženja” kućanstava uz najbolje korištenje resursa u danim okolnostima i uz obavljanje svih vrsta rada za koje članovi kućanstva smatraju da treba biti obavljen (1980, 16; 1984, 138-139).¹⁸ U uvjetima slabljenja formalnih zaposlenja to je uključivalo više vrsta rada, koje Pahl (1984, 198) dijeli u sljedeće kategorije: a) formalni rad – zaposlenje (uključujući i samozaposlenost); b) radne aktivnosti u neformalnoj ekonomiji unutar koje se temeljno razlikuju b1) neformalni sektor ekonomije „na crno” (u kojem se, uglavnom, plaća novcem) i b2) socijalna neformalna ekonomija susjedstva (uobičajena je razmjena usluga i dobara);¹⁹ te c) kućni rad usmjeren na zadovoljavanje potreba kućanstva.

Rezultati istraživanja uputili su Pahla (1988) na zaključak da se u Britaniji događa proces polarizacije radničke klase na kućanstva koja uspijevaju poboljšavati svoj društveni položaj i uključena su u mnoge oblike rada s jedne strane, i kućanstva kojima pada društveni položaj i koja su u nemogućnosti obavljati širok raspon rada s druge strane. No, iako aktivnosti u neformalnoj i kućanskoj ekonomiji mogu biti uspješna strategija preživljavanja, one nisu uspijevale smanjiti društvene nejednakosti koje su rasle u Britaniji. Pahl (1984, 1988) je pokazao kako je kroz istraživanje strategija moguće uputiti na društvene promjene koje restrukturiraju položaje kućanstava u društvu.

Slično Pahlvim istraživanjima u Britaniji, Mingioneova istraživanja provedena na jugu Italije pokazala su da se siromašna kućanstva prilagođavaju na pad poslova u industriji strategijama preživljavanja uz kombina-

¹⁸ Naime, dok je svako kućanstvo u nekoj mjeri unikatno s obzirom na to kako obavlja rad za koji smatra da treba biti obavljen, iz njihova djelovanja „proizlaze određeni obrasci” na temelju potrebe snalaženja kućanstva „novcem od zemlje (renta), kapitala (kamate), rada (plaće) ili države (beneficije i državni doplatci)” (Pahl, 1985, 252).

¹⁹ Socijalna neformalna ekonomija susjedstva odnosi se na rad koji se izvodi za članove obitelji, prijatelje i susjede a koji je obuhvaćen očekivanjima recipročnosti prije nego novčanim razmjenama i može se odnositi na vrlo raznolik raspon aktivnosti od čuvanja djece, kućanskih popravaka i sudjelovanja u izgradnji i adaptaciji nekretnina, mehaničarskih i zanatskih usluga itd. (Pahl, 1988, 248).

ciju kućanskih i neformalnih aktivnosti poput različitih poslova „na crno”, proizvodnje za vlastite potrebe (poput popravaka u kućanstvu, šivanja i pletenja) te obrazaca solidarnosti između obitelji i susjeda (1983; 1985). Mingione i drugi istraživači zaključili su da rad u neformalnom sektoru omogućuje samo život s vrlo niskim standardom, uz izrazitu nesigurnost, te predstavlja nastavak tradicionalnih oblika rada „na crno”, proizvodnje za vlastite potrebe i obrazaca solidarnosti (Mingione, 1985, 34; Pinnarò i Pugliese, 1985, 245).

Važnost socijalne podrške, pogotovo mreža rodbine i prijatelja utvrđuje i Vinay (1985) na temelju istraživanja strategija kućanstava u središnjoj Italiji. U Italiji je za društvenu i međugeneracijsku reprodukciju pogotovo važno bilo oslanjanje na obitelj te na recipročne mreže međusobne pomoći i solidarnosti u susjedstvu koje podržavaju kućanstva u teškoćama (Mingione, 1994, 29). Istovremeno, takva je situacija postavila poseban teret na žene, koje su uz učestalo obavljanje formalnih i neformalnih plaćenih poslova obavljale i „ekstremnu količinu” kućanskih poslova i rada u brizi za članove obitelji (Mingione, 1985, 43).

Važnost kvalitete primarnog, formalnog zaposlenja za strategije kućanstva naglasile su Nelson i Smith (1999) uvodeći podjelu na kućanstva s „dobrim” i kućanstva s „lošim” zaposlenjem u državi Vermont (SAD). „Dobra” zaposlenja bila su obilježena punim radnim vremenom i duljim ugovorima, uz osigurane sve socijalne beneficije, uključujući i odmore i bolovanja, te standardne radne sate, mirovinske planove i zdravstveno osiguranje. „Loša” zaposlenja bila su kratkotrajna, na dio radnog vremena, sezonska, nesigurna i zaposlenja bez beneficija. Nelson i Smith (1999) su naglasile kako radne strategije koje će kućanstva imati upravo ovisе o poziciji na tržištu rada i o drugim resursima. Naime, kućanstva kod kojih su identificirani „izbori” i visoke razine djelovanja koje nadilazi strukturalna ograničenja („agency”) nalazila su se u povoljnijim strukturnim uvjetima: imala su „dobre poslove”.

Dakle, studije provedene 1980-ih u UK, SAD-u i Italiji složne su da iako neformalne aktivnosti i proizvodnja za vlastite potrebe mogu omogućavati preživljavanje nekih kućanstava, bez stabilnog zaposlenja ona su ipak uglavnom osuđena na siromaštvo i manje šanse za pronalaženje (dobrih) neformalnih poslova od kućanstava s formalnim zaposlenjima i onih sa više resursa (Pahl i Wallace, 1985; Mingione, 1985; Morris, 1989; Nelson i Smith, 1999).

2.2.3. Feministička rasprava o kućanstvu u anglosaksonskoj sociologiji

Od sredine 1970-ih povećan je istraživački interes za pitanja rodne raspodjele rada u kućanstvima i položaja žena u društvu. Makrostrukturne promjene povećale su mušku nezaposlenost, smanjile razlike u plaćama između muškaraca i žena te povećale važnost ženskih plaća za životni standard kućanstva (Yeandle, 1984, 183). Pristupi unutar kojih se pretpostavljala suglasnost i pravednost raspodjele rada u kućanstvima poput „nove ekonomije kućanstva” (Mincer, 1962; Becker, 1965; 1981) snažno su kritizirani iz feminističke perspektive (npr. Folbre 1986; Walby, 1990).²⁰

Istraživanja strategija kućanstava koja nisu u obzir uzimala procese odlučivanja unutar kućanstava također su kritizirana iz feminističke perspektive (Walby, 1990). No, suprotno kritikama kako se uporabom koncepta strategija kućanstava može zanemariti ženski rad u kućanstvu, može se držati i pozicija kako je za razliku od odvojenih analiza kućanskog i plaćenog rada samo proučavanjem rada u ukupnosti moguće analizirati važnost višestrukog ženskog rada u životu članova kućanstva: od plaćenog i kućanskog rada, preko održavanja socijalnih veza solidarnosti i pomoći, zatim rada u neformalnim sektorima ekonomije, u proizvodnji za potrebe kućanstva kao i svakodnevnom kućanskom radu (Zaremborg, 2005; Smith i Stenning, 2006).²¹

Tako su neke feminističke autorice postavile kućanstvo kao „središnju jedinicu” i naglasile važnost strategija pojedinaca i kućanstava za istraživanje ženskog rada, primjerice, kroz načine na koje tradicionalna očekivanja o „ženskoj odgovornosti za kućanstvo i djecu dovode do ženskih diskontinuiranih radnih povijesti, do privremenih zaposlenja i zaposlenja na dio

²⁰ Unutar „nove ekonomije kućanstva” – primarne mete feminističke kritike suglasnosti kao osnove funkcioniranja kućanstva, Becker (1981, 31) je analizirao odluke o uključivanju žena na tržište rada ili o ostajanju „doma” i obavljanju kućanskih poslova iz perspektive ostvarivanja „najveće zajedničke koristi” svih članova obitelji. Naime, Becker koncipira obitelj kao kolektivnu racionalnu jedinicu, a njegova je „glava obitelji” – u principu muškarac – „hranitelj”, „benigan i altruističan; utjelovljuje interese i dobrobit drugih članova kućanstva”. Takvim načinom pristup je zanemario različita radna i životna iskustva i interese muškaraca i žena.

²¹ Za razliku od pristupa „nove ekonomije kućanstva”, već i Pahl (1984) rad detaljno analizira podjelu kućanskih poslova, navodi kako se efikasnost kućanstva kao jedinice koja ima strategije ostvaruje pod cijenu podređenosti žena, pri čemu žene najčešće imaju strukturalno slabije mogućnosti pristupa i formalnim i neformalnim zaposlenjima od muškaraca, te kako radne strategije kućanstva mogu uključivati i rodne konflikte (Pahl, 1985, 252).

vremena” (Pratt i Hanson, 1991, 55-56). Kako navodi Morris (1989, 447-448) kućanstvo je društvena jedinica u kojoj se muškarci i žene najčešće spajaju „kao radnici, partneri i roditelji, pa se čini [kao] logičan fokus za istraživanja”, pogotovo u uvjetima društvenih promjena rodni uloga i novih pritisaka na strategije kućanstva.²²

Pitanja rodne dinamike i načina na koji se u kućanstvima donose odluke te pregovara o raspodjeli rada opširno su obrađivana u istraživanjima koja su u obzir uzimala ženski plaćeni i neplaćeni rad u odnosu na njihove partnere u kućanstvima (npr. Yeandle, 1984; Morris, 1985; 1986; 1989; Hochschild, 1989; Gershuny i sur., 1994; Nelson i Smith, 1999). Također, u istraživanjima se počinje obraćati pozornost na individualne strategije žena poput strategija pregovaranja s partnerima o ulasku u plaćeno zaposlenje, ženskih strategija za zapošljavanje, strategija oslanjanja na članove obitelji za uspješnije balansiranje plaćenog rada i rada u kućanstvu, strategijama vezanima za obiteljske cikluse poput rođenja djece itd. (Yeandle, 1984; Morris, 1985; 1986; Hochschild, 1989; Becker i Moen, 1999; Moen i Yu, 2000).

Uz korist koju su mnoge autorice pronašle u korištenju strategija kućanstava treba spomenuti i zaključke rasprave o strategijama individua ili kućanstava koje navodi Crow (1989, 11), ističući kako bi fokusiranje samo na individualne strategije, a ne na kućanstvo, bilo „otupljivanje potencijalno moćnog analitičkog oruđa”.

²² Dakle, umjesto razdvajanja „privatne” i „javne sfere”, mnoge autorice navode kako je potrebno sfere analizirati zajedno i obuhvatiti rodni odnos obavljanja kućanskih poslova sa sudjelovanjem u formalnoj i neformalnoj ekonomiji (npr. Yeandle 1984; Morris, 1989; Pratt i Hanson, 1991, 58).

2.3. Strategije kućanstava u postsocijalističkim društvima: velike transformacije, neformalno „snalaženje” i izgradnja tržišnih ekonomija

2.3.1. Razvojni kontekst istraživanja strategija u postsocijalističkim zemljama

Strategije kućanstava i pojedinaca u postsocijalističkim zemljama utemeljene su kao istraživačko područje početkom društvenih promjena od socijalizma prema tržišnim ekonomijama. Naime, kolaps staroga ekonomskog sustava pratila je istovremena politička, ekonomska i društvena transformacija, ujedno i velika promjena strukturnih uvjeta života kućanstava i pojedinaca u postsocijalističkim društvima (Stark, 1992, 18; Rose i Haerpfer, 1994, 5; Piirainen, 1997, 3). Uz kolaps socijalističkih ekonomija i „šok terapiju” primjenom ekonomskih politika slobodnog tržišta: liberalizacije, privatizacije i povlačenja države iz prijašnjih zaštitnih uloga, sva bivša socijalistička društva ranih 1990-ih su doživjela izrazit pad ekonomske aktivnosti, BDP-a i zaposlenosti (Rose i Haerpfer, 1994; Smith, 2000; Müller i Pickel, 2011).²³

Složene ekonomske transformacije, kroz koje su postsocijalističke zemlje prolazile, bile su vođene različitim kombinacijama neoliberalnih ideja radikalne reforme i zadržavanja socijalnih obilježja ekonomija, dugoročno vodeći k različitoj tržišnoj uspješnosti postsocijalističkih zemalja (Stark, 1992; Bruszt, 1992; Eyal i sur., 2000; Müller i Pickel, 2011; Bohle i Gresskovitz, 2012).²⁴ No, uz različite trajektorije kapitalističkih sustava u novim postsocijalističkim društvima, korupcija, klijentelizam i neformalne prakse obavljanja stvari u političkom i ekonomskom životu ostali su općenito obilježje svih postsocijalističkih zemalja, pogotovo u ranijem razdoblju tranzicije (Mungiu Pippidi, 2007; Bandelj, 2016). Tako su umjesto „putanje iz

²³ Istraživanje „Barometra novih demokracija” provedeno u većini postsocijalističkih zemalja 1992. godine utvrdilo je da je u prosjeku samo 35 % kućanstava u mogućnosti kupiti proizvode koji su im „zaista potrebni” od prihoda regularnih zaposlenja (Rose i Haerpfer, 1994, 9).

²⁴ U transformaciji tih društava zanemareno je da „ovisnost o prijednom putu” (Stark, 1990; 1992), odnosno, kapitali, navike i habitusi agenata „mogu narušiti, ograničiti ili opstruirati radikalne institucionalne promjene” (Eyal i sur., 2000, 44). Nasuprot neoliberalnoj ideji kako će se već temeljitom uništenjem starih struktura „spontano” stvarati društvo temeljeno na tržišnoj ekonomiji, ono je zapravo nastajalo uz kombinaciju tranzicijskih pritisaka prema promjenama pravila igre, te djelovanja društvenih agenata koji su koristili prakse, institucije i resurse naslijeđene iz starih sistema (Stark, 1992; Burawoy i Verdery, 1999; Stark i Bruszt, 2001, 1130).

redistribucije u tržište” postsocijalističke zemlje jednim dijelom doživjele promjenu iz društva tipa „plan” u društvo tipa „klan”, u kojem su politički moćni akteri zadržali moć i najviše se okoristili postsocijalističkom transformacijom (Eyal i sur., 2000, 37).²⁵

Dakle, treba uzeti u obzir da su osim pomaka prema novim oblicima tržišnih praksi, koje su mnogi vidjeli kao evoluciju (iako su i te prakse mogle značajno ovisiti o „vezama” i političkoj podobnosti), postsocijalističke zemlje u prvom razdoblju tranzicije doživjele niz promjena koje su neki autori nazivali „involucijom” (usp. Stark, 1990; 1992; Bruszt, 1992; Eyal i sur., 2000; Burawoy i sur., 2000). Involucija se odnosi na izostanak izgradnje novih funkcionalnih institucija i struktura na mjestu starih, te na procese štetne privatizacije uz propadanje cijelih industrija i ekonomskih sektora koje neki autori nazivaju „ekonomskom primitivizacijom” (npr. Burawoy i sur., 2000, 46).

Brze promjene značile su povećanje uloge kućanstava u snalaženju i preživljavanju u novim društvenim uvjetima. U uvjetima slabosti formalnih ekonomija veliki dio praksi preživljavanja odvijao se neslužbeno, a resursi (poput „veza”) i „uhodane” neformalne prakse naslijeđene iz socijalizma za mnoge su omogućile preživljavanje. S obzirom na nerazvijenost nastajućih tržišnih formalnih ekonomija i slabljenje državnog i javnog sektora, mnoga su kućanstava bila prisiljena koristiti izvore prihoda i dobara kroz različite ekonomske prakse: kombinirajući prihode iz formalnog sektora ekonomije (ako su ga mogli ostvarivati) s nizom neslužbenih i neformalnih prihoda, novčanih i nenovčanih, kao i praksama unutar ekonomije kućanstva poput oslanjanja na vlastitu proizvodnju dobara i usluga (prvenstveno hrane), recipročnih razmjena dobara i usluga među obitelji, rodbinom i prijateljima te oslanjanja na pomoć poput posudbe novca ili darova (Rose i Haepfer, 1994; Večernik, 1996; Cox i sur., 1997; Smith i Stenning, 2006; Rose, 2009).

Različiti oblici ekonomskih praksi u postsocijalističkoj transformaciji bili su povezani sa starim resursima, strategijama kućanstava i novim

²⁵ Najviše razine resursa i povlaštene pozicije u starim sustavima imale su političke elite, odnosno, osobe s velikim obujmom političke moći koja je bila povezana s pristupom posebno snažnom i raširenom mrežom veza i saveza koje su uključivale „rukovoditelje, policiju, državnu administraciju i partijske organizacije” (Večernik, 1996, 174). Naime, dio političkih elita konvertirao je svoj politički kapital u vrste koje mogu donijeti uspjeh u novim političkim sustavima, i/ili su ga koristile za stjecanje ekonomskog kapitala kroz procese privatizacije, pogodovanja, povlaštene informacije itd. (Eyal i sur., 2000).

nejednakostima sudjelovanja i profitiranja u različitim ekonomskim sferama (Smith i Stenning, 2006; Danielsson, 2017). No, i sa raznovrsnim ekonomskim praksama, procesi osiromašivanja i nezaposlenosti kućanstava koja nisu imali resurse na koje se mogu osloniti mogli su rezultirati teškim siromaštvom u kome su neka kućanstva prodavala „zadnje komade ‘smeća’ ili sitne predmete, ovisno o kapitalu koji imaju” (Sik, 1992, 165).

2.3.2. „Demodernizacija”, „involucija” i „destitucija” nasuprot „napretku” – strategije dobitnika i gubitnika tranzicije

Istraživanja strategija kućanstava u postsocijalističkim zemljama nastojala su identificirati „dobitnike” i „gubitnike” u procesima transformacija. Općenito govoreći, najuspješnije strategije u ranom razdoblju postsocijalističke transformacije imala su ona kućanstva koja su mogla osigurati više izvora prihoda te kombinirati prihode iz službene ekonomije i profitabilne poduzetničke djelatnosti s dodatnim prihodima iz neslužbene ekonomije, odnosno, dodatnim zaradama „na crno” (Rose, 1994, 48; Večernik, 1996, 184; Walker, 1998, 188; Wallace i sur., 2004).

Strategije obilježene siromaštvom i situacijama deprivacije odnosile su se na kućanstva s vrlo niskim prihodima iz službene ekonomije i na kućanstva koja su se oslanjala samo na poljoprivrednu proizvodnju za vlastite potrebe te na mreže razmjene dobara i usluga (Rose, 1994; Piirainen, 1997).²⁶ Općenito, redukcija potrošnje bila je najznačajniji način preživljavanja mnogih kućanstava, poput štednje na: troškovima hrane i odjeće, odlascima na godišnje odmore i druženja, ulaganja u adaptacije nekretnina, te konačno, kod kućanstava koja su iskoristila sve mogućnosti štednje – za-duživanje (Clarke, 2002, 247).²⁷

Rose i Haepfer (1994, 10) na temelju istraživanja deset postsocijalističkih država unutar „Barometra novih demokracija” navode kako uspješna kućanstva koriste različita „portfolija” imovine i rada u različitim ekono-

²⁶ S obzirom na inflaciju i pad razine plaća iskazan prikazanim rezultatima „Barometra novih demokracija”, većina plaća ranih 1990-ih nije bila dovoljna za podmirenje osnovnih potreba. U nekim slučajevima razine plaća u državnom sektoru bile su toliko niske da nisu pokrivali ni najosnovnije potrebe, poput situacije u Rusiji 1990-ih koju opisuje Piirainen (1997), gdje se niti s plaćom liječnika ili sveučilišnog profesora nije moglo preživljavati.

²⁷ Primjerice, prilagodba kućanstava na tranziciju u Rusiji prema Rose (1994, 51) snažno je vidljiva u odricanju od dobara i usluga. Tako se najveći broj Rusa odriče ili radikalno smanjuje odlazak u kino i kazalište, plaćanje kućanskih popravaka i kupnje novina, a smanjuje kupnju goriva, odjeće i plaćanje medicinskih usluga.

mijama (formalnoj, socijalnoj i neformalnoj). Najčešća strategija kućanstva prema Rose i Haepfer (1994, 10) bila je defenzivna strategija ili „strategija defenzivne demodernizacije”, u kojoj se kućanstvo, uz rad u formalnoj ekonomiji i primanje mirovina ili socijalnih naknada, oslanjalo i na razmjenu usluga i pomoći između prijatelja i rođaka te na vlastitu proizvodnju hrane. Poduzetnička strategija uključivala je zaradu u formalnoj ekonomiji i ekonomiji „na crno”, uz druge neformalne prakse te je mogla voditi i napredovanju i neuspjehu (Rose i Haepfer, 1994, 10). Ranjiva kućanstva bila su ona koja su se oslanjala samo na prihod iz službene ekonomije, koji je dolazio uz različite rizike od otkaza i propasti državnih poduzeća. Marginalna kućanstva oslanjala su se gotovo isključivo na socijalnu, nenovčanu ekonomiju te proizvodila hranu za vlastite potrebe (Rose i Haepfer, 1994, 10).

Piirainen (1997) na temelju kvalitativnog istraživanja u Petrogradu nalazi tri osnovne strategije kućanstava: tržišnu strategiju (barem jedan tržišni posao u kućanstvu), tradicionalnu strategiju (proizvodnja za vlastite potrebe i razmjene) i proletersku strategiju (državna zaposlenja i mirovine). Svaka od tri osnovne strategije prema Piirainenu implicira određene obrasce produkcije i konzumacije, određeni način života, specifične vrijednosne orijentacije, specifičan habitus i specifičan set životnih šansi (1997, 166).²⁸

U najuspješnijim postsocijalističkim tranzicijskim državama tijekom 90-ih opadala je važnost sudjelovanja u neformalnoj ekonomiji „na crno”, dok je velika većina kućanstava i dalje bila aktivna u neformalnoj ekonomiji „na sivo” (poput kućanske ekonomije i socijalne ekonomije, primjerice, uzgoja vlastite hrane i razmjene usluga s rodbinom i prijateljima), što svjedoči o njenoj perzistentnosti i važnosti za preživljavanje siromašnih obitelji (Wallace i sur., 2004, 37, 55).

Poljoprivredna proizvodnja u mnogim je državama postala važan mehanizam preživljavanja – svakako u ruralnim krajevima gdje se jedan dio stanovništva, koji je izgubio posao u industriji, „vraća na zemlju” – ali čak i u urbanim sredinama, u kojima su se i mali komadići zemlje koristili za proizvodnju hrane (Seeth i sur., 1998). Proizvedena hrana omogućivala je

²⁸ Iako u istraživanje kreće iz pozicije racionalnog izbora, Piirainen (1997, 159) navodi kako „oblikovanje strategije, očigledno, nije u prvom redu stvar izbora, već kvaliteta i kvantiteta resursa koje kućanstva posjeduju određuje raspon izbora, strukturu šansi dostupnu kućanstvima”. Tako kućanstva koja su imala nepovoljnu strukturu resursa, bez obzira na aktivno korištenje svojih strategija i težnje k maksimalnoj produktivnosti, nisu bila u mogućnosti poboljšati svoju poziciju.

i slanje pomoći članovima obitelji koji nisu imali resurse za vlastitu proizvodnju, kao i prakse razmjene s prijateljima i susjedima te sitnu prodaju (Clarke, 1999; Smith, 2000).

Pomoć vertikalne i horizontalne proširene obitelji koja se odnosi i na nasljeđivanje i korištenje vrijedne imovine poput nekretnina i zemljišta, ali i na različite materijalne poklone i pomoć s hranom i uslugama, u praktički svim istraživanjima naglašena je kao vrlo važna komponenta strategija kućanstava u postsocijalizmu (npr. Smollet, 1989, Cox. i sur., 1997; Kovacheva 2002; Pickup i White, 2003). Pomoć obitelji pogotovo je važna tijekom kriza, izvanrednih situacija i padova u društvenom položaju kada se pokazuje njezino djelovanje kao „zaštitne mreže” koja uz emocionalnu i psihološku podršku stavlja na raspolaganje različite kapitalne koje posjeduju, na temelju čega Kovacheva (2002, 171) zaključuje kako bez proširene obitelji većina kućanstava ne može preživjeti u teškoj ekonomskoj situaciji postsocijalističke transformacije.

2.3.3. Rodna dimenzija strategija u postsocijalizmu: višestruki teret(i) žena

Mnoga su istraživanja prilagodbi kućanstava u postsocijalističkoj transformaciji došla do zaključaka kako su žene ponijele disproporcionalno veći teret teškoća u društvenim i ekonomskim promjenama, češće doživljavajući otkaze i razdoblja duge nezaposlenosti i nesigurnosti radnih mjesta (Einhorn, 1993; Tomić-Koludrović i Kunac, 2000; Meurs, 2002). Nadalje, u nekim su državama ideološki pristisci društvene retradicionalizacije otežavali mogućnosti žena za ekonomsku samostalnost zazivajući njihov „povratak” u kuću (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000; Burawoy i sur., 2000; Ashwin, 2002; True, 2003).

Istovremeno, žene su uz formalna zaposlenja nosile i disproporcionalan teret sekundarnih zaposlenja i kućanskog rada, što je rezultiralo njihovim trostrukim opterećenjem, pri čemu su mnoge ženske neformalne aktivnosti bile manje vidljive i manje cijenjene u odnosu na muške (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000; Pavlovskaya, 2004). Konačno, opterećenje žena u sferi kućanstva disproporcionalno je poraslo i preuzimanjem na sebe usluga koje su obavljali bivši socijalni servisi te uslijed novih problema proizašlih iz postsocijalističkih realnosti. Tako su mnoge žene uz kućanske poslove bile opterećene i zadatcima brige za mlađe članove kućanstva koji su pro-

duljivali ostanak u roditeljskom domu, a u nekim situacijama i složenim obavezama u partnerskim situacijama nezaposlenih muškaraca, muškaraca invalida rada ili ratnih invalida (Hardy i Stenning, 2002, 114; Pavloskaya, 2004, 338).

Konačno, u dijelu kućanstava u kojima se muškarci nisu uspijevali nositi s teškoćama gubitka posla ili invaliditeta (a time i gubitka dijela svojih tradicionalnih uloga), učestalo su se pojavljivale situacije nesposobnosti njihove adaptacije na novu realnost i zanemarivanja doprinosa kućanstvu, ponekad i uz probleme s alkoholom, nasiljem, i općenito psihičkim zdravljem (Burawoy i sur., 2000). U takvim su situacijama žene preuzimale na sebe još više radnih aktivnosti i uz kućanski rad obavljale sve druge poslove do kojih su mogle doći, uzdržavajući kućanstvo praktički samostalno (ako nije dolazilo do raspada kućanstva). U dijelu postsocijalističkih društava takva se sklonost žrtvovanju i posvećivanju brizi za druge predstavljala kao „prirodna” ženama, te postavljala kao dio rodni društvenih očekivanja (Morell i Gradska, 2018, 13).

Žene su nakon tranzicije, pogotovo u ruralnim i slabije razvijenim krajevima, u većem broju ostale trajno (formalno) nezaposlene, te s visokim radnim intezitetom uključene u aktivnosti u poljoprivrednoj proizvodnji kućanstva, sezonskom poljoprivrednom radu i općenito strategijama unutar kućanske i socijalne ekonomije (Meurs, 2002, 222; Pavlovskaya, 2004). Kao dio strategije preživljavanja diverzifikacijom rada i ekonomskih aktivnosti, ženski je disproporcionalno veći doprinos u sferama neformalnog i kućanskog rada (uključujući i proizvodnju za vlastite potrebe) mnogim kućanstvima bio odlučujući čimbenik preživljavanja, ali je ujedno ograničavao žensku ekonomsku samostalnost i direktno podređivao život žena preživljavanju kućanstava.

2.3.4. Istraživanja strategija kućanstava u zemljama Jugoistočne Europe

Istraživanja strategija u postsocijalističkim društvima od početka 2000-ih provodila su se prvenstveno u zemljama Jugoistočne Europe, uključujući i nekoliko radova koji se bave strategijama u Hrvatskoj. Babović i Cvejić (2002) istražuju promjene u ekonomskim akcijama i položaju kućanstava u Srbiji 2000. i 2002. godine primjenom koncepta strategija preživljavanja. Autori spominju i strategije poboljšavanja socijalnog položaja, odnosno

strategije socijalnog uspona, no ističu kako su „specifičnosti makro-socijalnog okvira društva Srbije utjecale da koncept strategije bude usredotočen primarno na strategije preživljavanja” (Babović i Cvejić, 2002, 103).

Babović (2009, 105) se fokusira na analizu radnih strategija kućanstava u Srbiji, u što uključuje 1) radne aktivnosti na formalnom tržištu rada; 2) radne aktivnosti na neformalnom tržištu rada; te 3) radne aktivnosti kućanstva koje se odnose na proizvodnju za vlastite potrebe, izvan tržišta. Autorica posljednje naziva i ekonomske strategije supstitucije, jer se njima supstituiraju usluge ili proizvodi koji bi se mogli dobiti na tržištu za vlastitu proizvodnju ili aktivnost. Autorica zaključuje kako se kućanstva u Srbiji prema tipovima radnih strategija mogu diferencirati na: „pasivna, kućanstva sa strategijom supstitucije, kućanstva s fokusiranom radnom strategijom i kućanstva s diverzificiranom radnom strategijom” (2009: 106).

Cvetičanin i sur. (2014, 2) oslanjaju se na teorijski rad Pierrea Bourdieuja u području strategija i navode kako se strategije „koriste u širem smislu termina, kao relativno koherentni obrasci djelovanja u rješavanju praktičnih problema, pogotovo velikih pitanja i planova u životu, u različitim društvenim poljima”. Cvetičanin i sur. (2014, 11) na temelju analize podataka dobivenih intervjuima navode četiri tipa strategija: a) individualističke reaktivne strategije, obilježje agenata koji imaju niske razine svih kapitala i mogu se oslanjati samo na svoje „biološke resurse”; b) kolektivističke reaktivne strategije, obilježje agenata koji imaju prosječnu količinu kapitala a prvenstveno se oslanjaju se na „socijalni kapital solidarnosti”; c) individualističke proaktivne strategije kod agenata s visokim kulturnim kapitalima koji „postavljaju naglasak na formalnom i neformalnom obrazovanju i kontinuirani rad na prikupljanju novog znanja” i smatraju da vlastitim naporima mogu poboljšati svoju životnu situaciju; te, d) kolektivističke proaktivne strategije kod agenata koji imaju visoke razine svih kapitala, a najvažnije su im „interesu okrenute socijalne mreže čija je osnovna funkcija stvaranje i održavanje moći” (Cvetičanin i sur., 2014, 14-21).

Cvetičanin i Lavrič (2017b) u istraživanju strategija kućanstava u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Sloveniji na temelju ankete provedene 2015. godine identificiraju 5 obrazaca strategija kućanstava: orijentirane na formalno tržište, orijentirane na dodatne poslove, strategije „reduciraj-prodaj-posudi”, strategije proizvodnje za vlastite potrebe te umirovljeničke strategije.

Uz kvantitativnu analizu strategija Cvetičanina i Lavriča (2017b), u hrvatskom kontekstu su do sada objavljena samo tri rada kojima su središnji predmet istraživanja strategije kućanstava, ali primijenjene na „posebne skupine” – kućanstva s jednim nezaposlenim članom/icom (Bagić i sur., 2017), romska kućanstva (Šikić-Mićanović, 2017) te kućanstva malih poljoprivrednika (Krstić i sur., 2017).

Od navedenih radova treba istaknuti Bagića i suradnike (2017), koji koriste mješovitometodsku analizu i nalaze šest strategija kod kućanstava s jednim nezaposlenim članom u Hrvatskoj, koje se mogu smatrati važnim elementima i oblicima strategija preživljavanja.²⁹ Konačno, pokazuje se potreba za istraživanjima koja bi uz preživljavanje obuhvatila i druge društvene situacije, održavanje položaja i napredovanje u Hrvatskoj, te strategije razmatrala u širem razvojnom kontekstu.

²⁹ Bagić i suradnici (2017) nalaze sljedeće strategije: „borbu za samostalnost” obilježenu povremenim zaposlenjima i pomoći članova proširene obitelji; „naporno oslanjanje na vlastite resurse”, obilježeno uglavnom oslanjanjem na formalne prihode ili mirovine; „uspješno udruživanje resursa”, obilježeno prvenstveno oslanjanjem na vlastitu poljoprivrednu proizvodnju i redovite prihode; „oslanjanje na socijalne transfere”, koja kombinira socijalnu pomoć i pomoć proširene obitelji; „oslanjanje na dug”, obilježenu regularnim prihodima i visokom zaduženošću kućanstava prema bankama; „strategiju niske monetizacije” koja se oslanja na vlasništvo nad nekretninom i kombinira različite nestabilne izvore prihoda s pomoći proširene obitelji i/ili poljoprivrednom proizvodnjom za vlastite potrebe.

3. TEORIJSKI OKVIR

Središnji izazov na koji teorijski okvir ovoga rada treba odgovoriti jest povezivanje raznolikih vrsta djelovanja i uvjeta života u tipove strategija, te njihovo sociološko razumijevanje. Zbog toga se kao temelj pristupa životnim strategijama koristi Bourdieuova teorija prakse, usmjerena sociološkom razumijevanju društvenih djelovanja agenata kroz mrežu odnosa, procesa i struktura.

U prvom dijelu teorijskog okvira ukratko se iznosi opći pojmovnik Bourdieuove teorije praksi ključan za razumijevanje strategija, kao i njegovi aspekti važni za analizu društvenih promjena te istraživanje situacija niskih kapitala agenata. Ovaj je rad utemeljen i u iskustvima i lekcijama iz sociološke tradicije istraživanja strategija kućanstava (predstavljene u prethodnom poglavlju). Najvažniji koncepti i zaključci ove tradicije za istraživanje u posttranzicijskoj Hrvatskoj u drugom se dijelu poglavlja spajaju s bourdieuovskom teorijskom matricom pristupa strategijama. Konačno, navode se spoznaje iz studija hrvatskoga društva koje omogućuju prilagođavanje teorije prakse istraživanju hrvatske društvene realnosti i nekoliko novih pojmova u istraživanju.

3.1. Bourdieuova teorija prakse – relacijski pristup istraživanju društvenih strategija

3.1.1. Strategije i temeljni pojmovi teorije prakse

Konceptualizacija strategija i sociološka perspektiva na djelovanje u ovoj knjizi temelje se na teoriji prakse Pierrea Bourdieua.³⁰ Bourdieu strategije

³⁰ Koncept strategije jedan je od temeljnih dijelova teorije prakse te je „odigrao” središnju ulogu u Bourdieuovom teorijskom situiranju i konceptualizaciji društvenog djelovanja (Bourdieu, 1977,

vidi kao „objektivno orijentirane ‘nizove akcija’” koji „oblikuju koherentne i društveno razumljive obrasce” u „borbi” agenata za očuvanje i poboljšavanje svojih uvjeta života (Bourdieu, 1984, 125; Bourdieu i Wacquant, 1992, 25).

Ključ koherencije i razumijevanja strategija za Bourdieua se nalazi u „logici prakse” koja povezuje djelovanja sa strukturama kroz različite sfere života (Bourdieu, 1990, 9-12). Logika prakse „usmjerava” strategije agenata na temelju kombinacije njihovih kapitala (društvenih moći kojima raspolažu) i „smisla za praksu” (Bourdieu, 1990, 60-61; Bourdieu i Wacquant, 1992, 118-121).³¹ Smisao za praksu razvija se u habitusu, internoj strukturi koja „predviđa tendencije svijeta” kao „osjećaj za igru” te agentima „sugerira strategije” (Bourdieu i Wacquant, 1992, 20-21; 128-129). Dakle, prakse i strategije produkt su habitusa i kapitala agenata realiziranog u poljima i domenama različitih aktivnosti što Bourdieu oslikava shemom „[(habitus) (kapital)] + polje = prakse” (Bourdieu, 1984, 101).

Habitus je za Bourdieua internalizacija iskustava nataloženih od ranog djetinjstva agenata u „način bivanja” osobe koji sadrži dispozicije (sklonosti i sposobnosti), evaluacije, očekivanja i aspiracije za budućnost (Bourdieu, 1977, 77-78, 214b.1; 1990, 54-56). Ovi elementi formiraju „trajan” ali „otvoren sustav”, sustav koji se može mijenjati pred novim situacijama, ali u kojemu težina prethodnih iskustava ima veliku ulogu (Bourdieu i Wacquant, 1992, 133). Zbog toga strategije nisu racionalni planovi i proračuni, već obrasci prakse, neodvojivo svjesni i predrefleksivni, koje treba promatrati kroz njihovu društvenu logiku (odnose izvanjskih struktura, kapitala i dispozicija agenata). Naime, iako ulogu u djelovanju i u uspješnosti strategija ima i svjesna proračunatost, ona je za Bourdieua tek jedan

3-9; 2000, 63; vidi i Swartz, 1997, 98-100). Teorija praksi prvi je put formulirana u *Nacrtu za teoriju prakse* (1977[1972]) te je poslije elaborirana u nekoliko Bourdieuovih temeljnih teorijskih knjiga (poput *Logike praksi*, 1992[1980]) i *Uvoda u refleksivnu sociologiju*, 1992). Bourdieuova teorija praksi u obzir uzima i strukturnu i individualnu (tj. objektivnu i subjektivnu) društvenu dimenziju te koristi relacijski pristup u metodama, konceptima i jeziku teorije, kako ni perspektiva struktura niti perspektiva djelovanja ne bi bile teorijski i istraživački dominantne (Bourdieu i Wacquant, 1992, 3-5; Bourdieu, 1996, 1; vidi i Vandenberghe, 1999; Reckwitz, 2002; Akram, 2012).

³¹ Smisao za praksu (ili praktični smisao) princip je djelovanja osobe, ono što ljudima „ima smisla”, gdje nalaze svoj interes, što misle da trebaju raditi i na koji način (Bourdieu, 1998a, 76-79). Praktični smisao može se shvatiti i kao „osjećaj za igru” jer se ljudi u društvenom djelovanju uvelike oslanjaju na navike tijela i uma stečene prethodnim sudjelovanjem u igrama.

dio smisla za praksu društvenih agenata, koji u odnosu sa strukturnom realnošću generira strategije (1977, 76; 1992, 50-51).³²

Kapitali i habitus, ipak, ne određuju karakter strategija agenata na „mehanički” način: strategije mogu sadržavati inovativne „poteze” a agenti mogu natprosječno dobro „igrati” i s „lošijim” kapitalima i resursima (Bourdieu, 1990, 62-63). Ipak, na strategije koje će biti vjerojatne u budućnosti utječu životna iskustva posjedovanja određenih volumena i vrsta kapitala te izvođenja određenih obrazaca praksi. Dakle, na strategije utječe društvena trajektorija agenata: povijest društvenih položaja, razvoj obujma i kompozicije njihovih kapitala, te razvoj habitusa kroz prethodna sudjelovanja u igri (Bourdieu i Wacquant, 1992, 98-99).

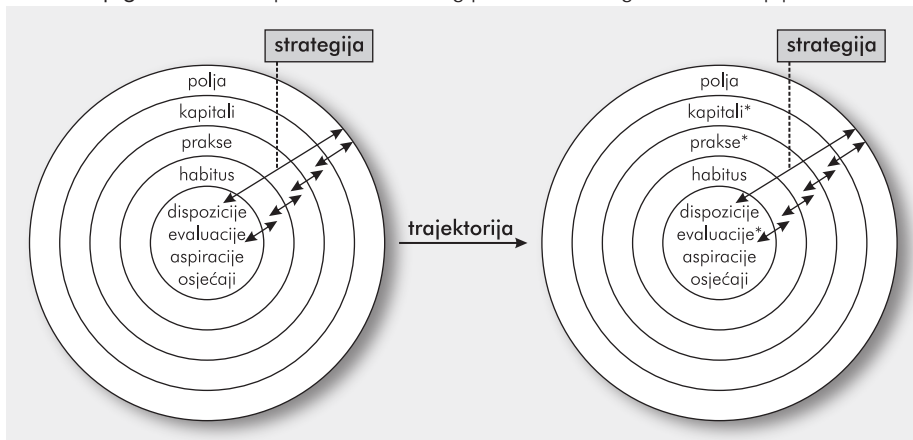
Potencijal improvizacije i mogućnost promjene habitusa povećavaju se u susretu s novim situacijama i neizvjesnostima (Bourdieu, 1990, 63; Bourdieu i Wacquant, 1992, 133). Dakle, iako habitus može postati „krt” i neprilagodljiv zbog velike „težine” prošlosti u iskustvima i djelovanjima agenata, on je struktura koja se (ipak) može mijenjati (Bourdieu, 2000, 160). Zaključno, na oblikovanje praksi i strategija utječe niz elemenata koji uključuje odrastanjem stečene karakteristike i prethodna iskustva, internalizirane elemente habitusa, kapitala kojima agenti raspoložu, stanje u domenu aktivnosti u kojima sudjeluju, društveno-ekonomski razvoj društva i njegovih različitih polja itd.

Dijagram 1 slikovito prikazuje ove elemente u teoriji prakse i njihov odnos sa strategijama. U središtu dijagrama nalaze se koncepti „bliži” agentima, a pri obodu koncepti koji su više „na strani” agentima izvanjskih društvenih struktura. Svaki „sloj” zahvaća jedan dio društvene realnosti. U teoriji, kao i u stvarnom životu, ovi su „slojevi” međusobno povezani i

³² Dispozicije koje su agenti internalizirali (habitus), kapitali s kojima raspoložu i polja u kojima „igraju” dovode agente u situacije pojedinih izbora te usmjeravaju i ograničavaju djelovanje (Bourdieu i Wacquant, 1992, 13, 124). Društveni agenti mogu svjesno „kalkulirati” i planirati, no, njihove pozicije, strateška usmjerenja i očekivanja od budućnosti uvijek su povezana s iskustvima prošlosti te s kapitalima s kojima raspoložu (Swartz, 1997, 78). Drugim riječima, stvaranje praksi iz habitusa može biti popraćeno strateškom kalkulacijom koja „kvazi-svjesno izvodi operacije koje habitus izvodi prilično drugačije” (Bourdieu, 1977, 76). Temeljnu razliku Bourdieuova pojma strategije od strategija kao dugoročnih planova na temelju racionalnog izbora možemo razumjeti ako se upitamo zašto se agent uopće nalazi u situaciji kalkuliranja u kojoj se nalazi, zašto igra određenu igru u određenom društvenom polju te koje sve varijable habitualno zanemaruje u kalkuliranju i donošenju „svjesne odluke”. Konačno, Bourdieu navodi kako „problem svjesnog ili nesvjesnog karaktera strategija (...) postaje ‘besmislen’ jednom kada se prepozna da susret habitusa sa specifičnim stanjem polja vodi strategije” (Bourdieu i Wacquant, 1992, 129f83).

međuvodisni. Strategija kao društvena logika obrazaca djelovanja povezuje sve navedene elemente te o njima ovisi. Dijagramom se ocrtava i koncept društvene trajektorije agenata koja obuhvaća i kontinuitete i promjene (*) u elementima strategija kroz vrijeme.

Dijagram 1: Temeljni elementi strategija društvenih agenata u teoriji prakse

3.1.2. Kapitali i polja

Strategije u znatnoj mjeri ovise o društvenim moćima agenata, tj. o različitim tipovima kapitala koje pojedinci i kućanstva imaju na raspolaganju (Bourdieu, 1984, 125; 1986). Kapitali su za Bourdieua vrijedni resursi koji određuju uvjete života i društvenu poziciju agenata (1984, 106). Kapitali su moć koja se u nekom polju može pretvarati u druge oblike i donositi profit (Bourdieu, 1984).

Društveni agenti nejednako su opremljeni za sudjelovanje u različitim „igrama”, borbama interesa u različitim poljima aktivnosti (Bourdieu, 1986, 241-242). Različite vrste i količine (obujam) kapitala potrebne su da bi agenti uopće pristupili u određene igre, na primjer, diplome su potrebne za bavljenje nekom profesijom, „veze” i ekonomski kapitali nužni su za sklapanje nekih poslova itd. Slično vrijedi i za uvećavanje šansi: kapitali imaju vrlo važnu ulogu u tome koliko će agenti biti uspješni, poboljšavati svoje pozicije u poljima i s vremenom stjecati veći obujam kapitala (Bourdieu, 1986).

Kapitali funkcioniraju u odnosu na neko polje. Polje je koncept kojim Bourdieu teži zahvatiti razne „društvene mikrosvjetove”, „prostorna meta-

fora” za strukturu odnosa „pojedinaca, grupa i organizacija” organiziranih oko različitih interesa i vrsta kapitala (Bourdieu i Wacquant, 1992, 97; Swartz, 1997, 117). Primjerice, „intelektualno polje” Bourdieu analizira kao „matricu institucija, organizacija i tržišta u kojima se simbolički proizvođači, poput umjetnika, pisaca i visokoškolskih nastavnika, natječu za simboličku moć” (Swartz, 1997, 117).

Važno je napomenuti da polje treba shvatiti kao „otvoreni koncept” kojemu nisu ključne precizne granice već uporaba u „relacijskom razmišljanju” (Bourdieu i Wacquant, 1992, 95).³³ Naime, jedna od temeljnih svrha polja (i širih Bourdieuovih termina poput društvenih sfera, svjetova i domena) postavljanje je agenata „u kontekst, u povijest, u relacije sa specifičnim ulozima”, uključujući relacije moći, kapitala i „pravila” igre (Swartz, 1997, 117-120; Heinich, 2007, 134; Lahire, 2015).

Obujam i kompozicija kapitala određuje poziciju agenata u mreži odnosa u poljima. Ako su to u mogućnosti, agenti usmjeravaju svoje djelovanje k povećavanju obujma i stjecanju povoljnije kompozicije kapitala te osiguravanju što boljih stopa razmjene kapitala i pozicija u poljima (Bourdieu, 1984, 125-168). Bourdieu je u istraživanjima koristio tri temeljna oblika kapitala: ekonomski, kulturni i socijalni, te jedan „dodatni” – simbolički kapital (Bourdieu, 1984; 1986).

Ekonomski kapital odnosi se na sve prihode, uštedevinu i na svu imovinu koja se može neposredno pretvoriti u novac (Bourdieu, 1986, 243).³⁴ Kulturni kapital ima tri oblika i pojavljuje se kao: institucionaliziran u postignutim stupnjevima obrazovanja, diplomama i certifikatima; utjelovljen u „dugotrajnim dispozicijama uma i tijela”; i objektiviran u različitim kulturnim dobrima (Bourdieu, 1986, 243). Utjelovljeni kulturni kapital za Bourdieua uključuje spektar dispozicija i resursa poput „govornih sposobnosti, generalne kulturne informiranosti, estetskih preferencija” te je

³³ Naime, Bourdieu je koristio koncept polja kao metodu za razmatranje i istraživanje i specijaliziranih domena aktivnosti (npr. znanstveno polje) ali i mnogo širih društvenih svjetova i struktura (npr. ukupno društveno polje nejednakosti) te društvenih svjetova koji su obilježeni ujedno i s odnosima moći i solidarnošću, poput obitelji i rodbinskih odnosa (Bourdieu, 1998a, 66-69; Hilgers i Mangez, 2015, 24).

³⁴ Ekonomski kapital jednostavno se pretvara u dobra koja se mogu kupiti na formalnom tržištu (hrana, odjeća, stanovanje, odlasci u restorane itd.), no pristup dobrima i uslugama u neformalnoj sferi (ili sivoj zoni) može zahtijevati i poznanstva koja omogućuju pristup, odnosno, specifičan socijalni kapital.

primarno povezan sa školovanjem, kulturom i kultivacijom kao znanjem i izgradnjom osobe (Swartz, 1997, 75).

Socijalni kapital za Bourdieua je „agregat aktualnih ili potencijalnih resursa povezanih s posjedovanjem trajne mreže više ili manje institucionaliziranih odnosa uzajamnog poznavanja i prepoznavanja” (1986, 248-249). Socijalni kapital ovisi o „veličini mreže kontakata koje [agent] može učinkovito mobilizirati i o obujmu kapitala (ekonomskog, kulturnog ili simboličkog) kojega posjeduje svaki od agenata s kojim je povezan” (Bourdieu, 1986, 248-249). Socijalni kapital se na različite načine može pretvoriti u ekonomski kapital, odnosno, rezultirati razmjenom dobara, informacija, usluga itd. (Bourdieu, 1986, 243). Socijalni kapital nije „garantiran” već je posljedica strategija investicija u transformaciji odnosa u susjedstvu, na radnom mjestu, pa čak i obiteljskih odnosa, u odnose međusobnih trajnih društvenih obveza temeljenih na „osjećaju zahvalnosti, poštovanja, prijateljstva” (Bourdieu, 1986, 249-250).³⁵

Konačno, simbolički kapital funkcionira kao moć uslijed pridavanja prestiža, poštovanja i autoriteta agentima na temelju njihovog (relativno) velikog obujma temeljnih kapitala i pozicija u poljima (Bourdieu, 1986). Simbolički kapital može nastati i na temelju akumulirane časti zbog „usluga” prema državi i društvu u cjelini, primjerice, kod istaknutih i društveno priznatih ratnih heroja, sportaša, umjetnika itd. (Bourdieu, 1992).

3.1.3. Promjene vrijednosti kapitala i mehanizmi reprodukcije u društvu

Strategije se u svakom pojedinom slučaju temelje na osjećaju o vrijednosti profita kojega društveni agenti mogu očekivati od različitih igara i od investicija kapitala u različitim poljima (Bourdieu, 1996, 276). Primjerice, agenti mogu investirati u: visokoškolsko obrazovanje i certifikate, odlaske na kulturna događanja; pokretanje privatnog posla; nekretnine i drugu ekonomsku imovinu; izgradnju socijalnih odnosa među kolegama i među rođacima; i/ili povezivanje s politički moćnim osobama. Dakle, s obzirom

³⁵ Stjecanje socijalnog kapitala u okviru „ekonomije darivanja” drukčije je od ekonomije formalnog tržišta (u kojoj se razmjenjuju kalkilirane i jasno definirane vrijednosti) i počiva na odbacivanju kalkulacije i uskog materijalnog interesa kroz dispozicije „nezainteresiranosti” za materijalno – to stvara osjećaje bliskosti i solidarnosti (Bourdieu, 2000, 195).

na svoje kapitale, habituse i ideje, pojedinci i kućanstva razvijaju interese i investiraju vrijeme i kapital u neka polja i aktivnosti a u neka druga ne.

„Strateška orijentacija” za ulaganje kapitala, vremena i truda u igre, kao i strateški „potezi” poput investicija, odvijaju se ondje gdje agenti vide svoj interes i gdje očekuju najveće dobiti (Bourdieu, 1984, 125-168; Bourdieu i Wacquant, 1992, 99). Strateška orijentacija može biti jasnija kod kućanstava koja raspoložu znatnim obujmom kapitala (Bourdieu, 1984, 372-373) ali i agenti sa skromnim kapitalima sudjeluju u nekim igrama te negdje investiraju svoje vrijeme i resurse – makar u socijalne odnose koji mogu rezultirati oblicima međusobne pomoći.

Odnose vrijednosti po kojima se određeni kapitali mogu pretvarati u druge kapitale Bourdieu naziva „stope razmjene” (ili „stope konverzije”) između kapitala (Bourdieu, 1996, 276-277). Stope razmjene odnose se na, primjerice, vrijednost ekonomskog kapitala koju agenti mogu dobiti za neku vrstu, obujam i kombinaciju kulturnih kapitala (diploma, certifikata, utjelovljenih znanja i vještina), ili na količinu ekonomskog kapitala i vremena koju je potrebno uložiti za stjecanje nekih određenih diploma ili certifikata.

Odnosi vrijednosti i stope razmjene između kapitala u društvu nisu fiksne veličine već se konstantno mijenjaju s makrodruštvenim promjenama, mijenjajući tako snagu različitih oblika reprodukcije agenata u društvu. Naime, kada neko polje slabi u odnosu na druga, kapitali oko kojih je to polje organizirano prolaze devaluaciju (pad vrijednosti) (Bourdieu, 1984, 133-134; 1996, 209). Primjerice, diplome mnogih društvenih i humanističkih fakulteta gube dio vrijednosti kada intelektualno polje kao mehanizam reprodukcije gubi snagu u odnosu na, na primjer, polje tehnologije i informatike (STEM).

Mehanizmi reprodukcije u društvu velike su strukture društvenih odnosa i institucija koje određuju odnose moći između različitih polja, čime postaju i principi stvaranja i održavanja nejednakosti u društvu (Bourdieu, 1996, 277). Naime, borbe za moć i hijerarhiju između različitih polja, institucija i tržišta u društvu, sa svojim specifičnim principima reprodukcije i kapitalima, dio su borbi interesa moćnih agenata koji ojačavanjem svojih principa reprodukcije i utjecaja na državu žele osigurati povećanje vrijednosti svojih kapitala (npr. principima pogodovanja i „veza” nasuprot principa meritokracije) (Bourdieu, 1993, 33-34).

Promjene u vrijednostima kapitala znače promjene u uvjetima reprodukcije društvenih agenata, dakle, u njihovim očekivanim prihodima i u društvenim uvjetima igara koje igraju, kao što je to, primjerice, u procesima strukturnog jačanja mogućnosti zarade od rentijerstva (ekonomskog kapitala) nasuprot plaćenom radu (na temelju kulturnog kapitala); slabljenju pozicije i prihoda javnog i državnog sektora nasuprot privatnom poduzetništvu ili zanatskim radovima; ili, u slabljenju prihoda i uvjeta rada u područjima kulture i umjetnosti nasuprot tehničkim i informatičkim zanimanjima.

Zbog aspiracija agenata da manje vrijedne kapitale zamijene s vrijednijima i time izbjegnu slabljenje svoje društvene trajektorije, agenti mogu mijenjati kompoziciju svojih kapitala i polja u kojima igraju, primjerice, ulažući vrijeme i novac u imovinu umjesto nastavka ulaganja u kulturni kapital. Također, ako promjenom društvenih uvjeta neki kapitali postanu slabo profitabilni, agenti mogu pokrenuti „rekonverzije kapitala” (Bourdieu i sur., 1973, 101) – prekide s nekim dijelom svojega naslijeđa, poput napuštanja korištenja kulturnog kapitala visokoškolske diplome u korist korporativnog posla ili privatnog poduzetništva koje tu diplomu i većinu stečenih vještina ne koristi.

Dakle, rekonverzijama, investicijama i promjenama kapitala društveni agenti pokušavaju se pridružiti društvenim trajektorijama koje – u nekom razdoblju – ovise o snažnijim i profitabilnijim mehanizmima društvene reprodukcije (Bourdieu, 1984, 125-168). Time agenti pokušavaju smanjiti ovisnost o igrama i poljima čija profitabilnost i društveni status opada te (nastaviti) stjecati veću količinu ukupnih vrijednih kapitala. Ipak, s obzirom na kapitale s kojima raspolažu i habituse koje su internalizirali, mnogi pojedinci i kućanstva nemaju puno mogućnosti za znatnije promjene strategija i prilagodbe velikim društvenim promjenama.

3.1.4. Strategije, habitusi i promjene

Sva društva prolaze kroz promjene u odnosima mehanizama reprodukcije i u ekonomskoj snazi različitih polja djelatnosti, pogotovo za vrijeme ekonomskih kriza, industrijsko-tehnoloških napredaka i geopolitičkih gibanja. Primjerice, postsocijalistička transformacija bila je iznimno velika promjena kada su prethodno „garantirani” mehanizmi reprodukcije izgubili snagu, poput sigurnih poslova u državnim industrijskim i trgovačkim firmama, a

različite vrste privatnih inicijativa i stranački kriteriji napredovanja etablirali su se kao novi mehanizmi napredovanja.

Bolje šanse za zauzimanje povoljnih pozicija tijekom velikih društvenih promjena imaju agenti koji su opremljeni znatnom ukupnom količinom kapitala, a pogotovo kapitalima vrijednim u novim okolnostima (Eyal i sur., 2000). Agenti koji su lošije opremljeni kapitalima imaju više izgleda biti „pogođeni” promjenama, „kasniti” u prilagodbama, zadovoljiti se lošijim šansama nego što su imali prije ili iskazivati nemogućnost prilagodbe na nove okolnosti (Bourdieu, 1993).

Situacije neusklađenosti između aspiracija i prilika koje su agentima bile objektivno dostupne u prošlosti te izmijenjenih šansi koje nudi tržište rada mogu rezultirati i „kolektivnim razočaranjem”, nemogućnošću prilagodbe i defetizmom, ali i u različitim pokušajima kompenzacije za „slomljene trajektorije” (Bourdieu, i Passeron, 1979, 86, 90; Bourdieu, 1984, 144). Bourdieu i Passeron pokušaje kompenzacije kratko obrađuju u „Nasljednicima” i nazivaju ih „strategijama kompenzacije”, strategijama kojima društveni agenti nastoje nadomjestiti ukidanje objektivnih šansi za budućnost koju su očekivali, prihvaćajući pritom i lošije pozicije (1979, 90-91).³⁶

U situacijama makrodruštvenih promjena, uz kapitale koje agenti posjeduju, vrlo je važna i uloga habitusa. Agenti mogu pokazivati različite mogućnosti ili nemogućnosti prilagodbe novim okolnostima (Bourdieu, 1980, 57; Bourdieu i Wacquant, 1992, 22, 133). U razdobljima većih promjena mnogi agenti počinju zaostajati za društvenim svijetom pa se stvara jaz između svijeta koji se promijenio i njihovih habitusa. Bourdieu habitus u takvim okolnostima naziva habitusom u histerezi (Lebaron, 2003, 556).

Hysteresis habitusa odnosi se na situacije u kojima habitus više ne odgovara strukturama polja što Bourdieu naziva i „Don Quixote efektom” (2000, 160). U takvim situacijama „dispozicije individua mogu postati disfunkcionalne”, odnosno „slijepo se držati” za „ono što je bilo” i za ono što

³⁶ Strategije kompenzacije Bourdieu i Passeron (1979, 90-91) obrađuju u perspektivi porasta broja diploma i odnosa obrazovnog sustava i tržišta rada. Ove strategije uključuju mlade iz nižih društvenih pozicija i djecu obrazovanih roditelja koja uslijed pada vrijednosti diploma „nisu osigurala nagrade koje bi njihova akademska kvalifikacija garantirala u prethodnom stanju tržišta” i koja postaju „žrtve deklasiranja”: „umjesto ulaznja u dobro definiranu i cjeloživotnu profesiju” na tržište rada, ulaze na nesigurne pozicije i pozicije koje ne nude napredovanja (Bourdieu i Passeron, 1979, 86).

je naučeno, te agente „gurnuti dublje u neuspjeh” (Bourdieu 2000, 161).³⁷ Naime, ako je prilagodba habitusa na prethodna pravila polja igre i društvene uvjete snažna i „kristalizirana” može se pojaviti „rigidan, u samog sebe zatvoren, previše integriran habitus” koji nema značajan potencijal promjena (Bourdieu, 2000, 161). Rigidnost habitusa u principu se ojačava (kronološkim) starenjem te dugotrajnim izlaganjem istim društvenim okolnostima (Bourdieu, 1987). Pritom treba spomenuti i rodnu razliku po kojoj pogotovo muškarci vođeni tradicionalnim shvaćanjem muškosti mogu imati identitet „baziran na afirmaciji čvrstog, stabilnog, konstantnog svijeta”, koji pridonosi njihovoj ortodoksiji i rigidnosti habitusa, te nevoljkosti za promjenu navika (Bourdieu, 2000, 232).

Nasuprot ovome, prilagodba habitusa velikim promjenama u okolnostima može zahtijevati direktan rad na transformaciji dispozicija kroz pojačanu refleksivnost na vlastiti habitus i prakse (Bourdieu, 2000, 160). Takva transformacija može biti potrebna, primjerice, u situacijama otkaza i prihvatanja smanjenih društvenih šansi vlastite profesije ili kod promjene zanimanja i polja djelatnosti. Agenti moraju uložiti trud u buđenje svijesti i socioanalizu da bi promislili promjenu svoje pozicije te „povišenu svijest” usmjerili transformaciji i modifikacijama habitusa (Bourdieu, 2000, 160).

Pritom pojedinci koji imaju iskustva iz različitih društvenih svjetova i iz onih polja u kojima se zahtijevaju česte manje prilagodbe u habitusu mogu imati na raspolaganju više „repertoara dispozicija”, koje mogu uspořeđivati i koristiti ovisno o potrebi – to može povećati njihovu refleksivnost i šanse za uspješne adaptacije na novo (Hilgers, 2009; Hilgers i Mangez, 2015; Decoteau, 2015). Također, postoje i adaptivni i „oportunistički” tipovi ličnosti čiji su habitusi, na neki način, neintegrirani, skloni djelovanju u trenutku, što se može dogoditi i ljudima u situacijama velikih promjena društvenih sustava i biografskih kriza (Bourdieu, 2000, 161).

Dakle, tijekom većih društvenih razdoblja promjena, gubitka posla ili promjene profesije, kao i u teškim nepovoljnim biografskim situacijama

³⁷ *Hysteresis* habitusa odlikuju zaostajanje i teškoće u prilagodbi na nove okolnosti, kao i nemogućnosti percepcije novih objektivnih šansi kao šansi. Dakle, *hysteresis* habitusa obilježava „izostanak kapaciteta za razmišljanje” o sadašnjosti u „mislama različitim od onih iz prošlosti” (Bourdieu, 1977, 83). Takva tendencija individua ili grupa da „perzistiraju u svojim načinima [navikama]”, a koje se nastavljaju nakon promjene „ekonomskih i društvenih uvjeta koje su ih stvorile”, može biti izvor nemogućnosti adaptacija ali i rezignacije zbog pogrešnog predviđanja budućnosti „jer je okolina koju susreću previše različita od one s kojom su objektivno usklađeni” (Bourdieu, 1992, 62).

(bolest, razvod, smrt člana kućanstva) rutiniranost dijela praksi agenata se smanjuje i pretpostavke koje su se inače uzimale „zdravo za gotovo” barem dijelom se odbacuju. „Proračunatost” i promišljanje praksi i strategija iznova može dobiti na većoj važnosti, odnosno, postati preduvjet prilagodbe i/ili preživljavanja kućanstva; no i u tim situacijama habitusi i kapitali zadržavaju svoju važnost (Bourdieu i Wacquant, 1992, 131).

3.1.5. Strategije pojedinaca s niskim obujmom kapitala

Strategije pojedinaca i kućanstava s niskim obujmom kapitala za Bourdieua su obilježene prije svega nemogućnošću povoljnog razmjenjivanja i povećavanja obujma svojih kapitala te ograničenim mogućnostima za investicije (1984, 372-373).³⁸ Ovi se agenti za Bourdieua prilagođavaju svojoj nepovoljnoj društvenoj situaciji razvijajući dispozicije „pristajanja na nužnost” koju im nameću objektivne okolnosti, pogotovo pristajući na „nužnost” deprivacije u području osnovnih dobara zbog koje pokušavaju kupovati samo ono najjeftinije i najnužnije za život (Bourdieu, 1984, 372-373).

Prakse agenata s niskim obujmom kapitala za Bourdieua su prakse „niske profitabilnosti” koje proizlaze iz manjka moći za promjene te se vode „izborom nužnosti”, principom djelovanja za nalaženje i „izbor” onoga što je „funkcionalno”, „skromno”, potrebno da bi se agenti nekako uspjeli „provlačiti” („get by”) u situaciji u kojoj se nalaze (1984, 379). Pritom se „opresija nužnosti” može razlikovati ovisno o specifičnim razlikama u količini i vrsti (niskih) kapitala, primjerice, radi li se o nekvalificiranim, polukvalificiranim ili kvalificiranim radnicima (Bourdieu, 1984, 378-379, 390).

Strategije niskokvalificiranih radnika i poljoprivrednika za Bourdieua najizravnije ovise o fizičkoj snazi a kvalificirani radnici ovise o tehničkom obrazovanju, praktičnim znanjima i vještinama povezanim s tehničkim objektima, strojevima i alatima (Bourdieu, 1984, 387, 384).³⁹ „Ispod” niskih kapitala nalaze se agenti koji su praktički bez iskoristivih kapitala. Ovi agenti su vrlo reduciranih strateških orijentacija i aspiracija za budućnost;

³⁸ Bourdieu ne opisuje načine na koje ti agenti mogu poboljšati svoju društvenu poziciju te se znatno manje bavi njihovim strategijama nego strategijama koje uključuju značajne razine kapitala (vidi Bourdieu, 1984; Blasius i Friedrichs, 2008).

³⁹ Bourdieu u kasnijim radovima navodi da se znanja i vještine kvalificiranog radništva mogu smatrati posebnim tipom kulturnoga kapitala koji naziva „tehnički kapital” (2005a, 29-31). Ovaj oblik kapitala, uz vrijednost koju ima na tržištu, može omogućiti i korisne radne prakse poput izgradnje vlastite kuće (*de facto* konverziju tehničkog kapitala i rada u ekonomski kapital) (Bourdieu, 2005a, 29).

njihova je nemoć povezana s redukcijom egzistencije na vještine svakodnevnoga preživljavanja u kojemu se snalaze s bilo čime što je „pri ruci” i što mogu pronaći (Wacquant, 1996, 156). Kod ovakvih situacija može se razviti „više ili manje dugotrajni osjećaj nemoći”, „nestajanje bilo kakve koherentne vizije budućnosti” i prakse preživljavanja od danas do sutra ljudi izloženih „milosti što će idući dan donijeti” (Bourdieu, 2000, 221).

Konačno, kod ljudi koji su duboko internalizirali smanjenje svojih šansi za uspjeh ili su odrasli u situaciji slabih šansi može se vrlo rano dogoditi proces „socijalnog starenja” – percepcija vlastitog „mjestu u svijetu” kroz smanjenje raspona dostupnih mogućnosti za pomake u društvenoj strukturi te prihvaćanje odnosa trenutačnih uvjeta života, habitusa i društvenoga svijeta kao gotovo neizbježne „sudbine” (Bourdieu, 1987, 87).

3.2. Prilagodba teorije prakse hrvatskoj posttranzicijskoj realnosti

U sljedeća tri poglavlja iznose se proširenja i prilagodbe teorije prakse s obzirom na obilježja hrvatskog posttranzicijskog društva važna za istraživanje životnih strategija. Naime, analiza strategija zahtijevala je povećanje osjetljivosti za primjenu teorije na hrvatske posttranzicijske uvjete obilježene naslijeđem tranzicije, klijentelističkim kapitalizmom i ekonomskom krizom. Prilagodbe, dopune i proširenja teorijskog okvira oslanjaju se na tradiciju istraživanja strategija kućanstava te na prethodna istraživanja i promišljanja hrvatskog društva, posebice ona iz postbourdieuovske perspektive (Cvetičanin i sur., 2021; Petrić i sur., 2022).

Prilagodbe teorijskog okvira u najvećoj su mjeri posljedica raširenosti neformalnih praksi u hrvatskom posttranzicijskom društvu. Područje neformalnosti vrlo je široko i obuhvaća prakse koje se u vrlo različitim oblicima i iz vrlo različitih razloga odvijaju izvan sfere formalne ekonomije: od praksi namijenjenih za preživljavanje poput sitne proizvodnje hrane do nelegalnih zaobilaženja formalnih mehanizama radi ostvarivanja značajne nelegalne dobiti.⁴⁰ Neformalne prakse mogu se okvirno svrstati u tri

⁴⁰ Iako se strategije prema Bourdieuu odvijaju u svim društvenim domenama i u poljima u kojima agenti „igraju”, a ne samo u formalnoj sferi ekonomije, strategije i prakse koje je Bourdieu obrađivao gotovo su isključivo vezane za formalne mehanizme, poput obrazovanja i ekonomskog tržišta (Bourdieu i Wacquant, 1992, 27; Bourdieu, 2000, 122-127). Dakle, praktički je zanemaren vrlo širok „svemir” neformalnih praksi.

temeljne skupine: 1) legalne aktivnosti izvan formalne ekonomije, poput uzgoja hrane za vlastite potrebe, razmjene darova i usluga među prijateljima, ili pomoći članovima obitelji hranom ili novcem; 2) prakse rada „na crno”; te, 3) prakse pogodovanja preko političkih i drugih moćnih „veza” kojima se formalna ekonomija i državne usluge i resursi eksploatiraju na štetu drugih građana (Ledeneva, 2012, 376).

U prvom poglavlju navodi se raspon radnih praksi (formalnih i neformalnih) važnih za strategije te se uvode se pojmovi socijalnog kapitala solidarnosti (Cvetičanin i Popescu, 2011, 447; Cvetičanin i sur., 2021) i asimetrične recipročnosti (La Caze, 2008; Williams, 2004), važni za neformalne razmjene. U drugom poglavlju opisuju se posebni kapitali vrijedni unutar struktura hrvatskog klijentističkog kapitalizma: socijalni kapital neformalnih veza i politički kapital (Cvetičanin i sur., 2021; Petrić i sur., 2022). U trećem poglavlju iznosi se nekoliko novih i ponešto prilagođenih pojmova koji su proizašli iz teorijskog i analitičkog rada u ovoj knjizi (koncepti horizont budućnosti i horizont potreba te deaktivacije kapitala) te se raspravlja odnos resursa i kapitala.

3.2.1. Strategije i neformalna ekonomija: različite vrste rada, socijalni kapital solidarnosti i asimetrična recipročnost

Neformalne prakse i neformalni sektor ekonomije prisutni su u svim društvima i oblikuju se u odnosima s formalnom ekonomijom i državom (Cattelles i Portes, 1989; Lomnitz i Sheinbaum, 2004). Slabljenjem formalne ekonomije i državnih funkcija redistribucije tijekom rane tranzicije postsocijalističkih zemalja, u ovim je društvima iznimno narasla važnost neformalne ekonomije i neformalnih praksi (poput rada „na crno”, proizvodnje hrane za vlastite potrebe, razmjena usluga i rada, pružanja izravne pomoći u hrani i novcu itd.) (Sik, 1992; Rose, 1994; Večerník, 1997).

Sukladno tradiciji istraživanja strategija kućanstava u ovoj se knjizi uz sve vrste formalnog rada pozornost posvećuje i neformalnom plaćenom radu „na crno” i „na sivo” (radu u „socijalnoj ekonomiji”, među mrežama socijalnog kapitala i u zajednicama/susjedstvima); razmjenama rada unutar recipročnosti koju omogućuje socijalni kapital solidarnosti; radu samoopskrbe, pogotovo proizvodnji hrane za vlastite potrebe; radu u „kućanskoj ekonomiji”, naročito u praksama štedljive pripreme hrane; te konačno, kućanskom radu.

Tijekom postsocijalističke transformacije mnoga kućanstva i pojedinci, posebice oni s izrazito niskim obujmom kapitala i oni koji su ostali bez posla, uspjeli su preživjeti samo uz oslanjanje na mreže recipročnosti, pomoći i razmjene, pa većina radova o strategijama ističe važnost obitelji, rodbine i prijatelja (npr. Smollet, 1989, Cox. i sur., 1997; Kovacheva 2002). Važnost raznih vrsta pomoći rodbine i prijatelja te razmjena rada i dobra potvrđena je i u istraživanjima preživljavanja siromašnih kućanstava u Hrvatskoj u drugom dijelu 2010-ih (Bagić i sur., 2017; Šikić-Mičanović, 2017; Rubić, 2017; Krstić i sur, 2017; Cvetičanin i Lavrič, 2017b; Petrić i sur., 2022).

Razmatrajući navedene odnose iz bourdieuovske perspektive Cvetičanin i Popescu su u rječnik teorije praksi uveli koncept „socijalnog kapitala solidarnosti”: kapitala koji se temelji na „primarnim povezanostima” među agentima, tj. na „socijalnim mrežama rođaka, prijatelja i susjeda koji mogu pomoći s novcem, dobrima, uslugama ili s emocionalnom pomoći” (2011, 447). Ove društvene veze pokazale su se važnima u životima mnogih pripadnika „klase siromašne kapitalima” u Hrvatskoj, što je izrazito važno u kontekstu postsocijalističke transformacije i kasnije ekonomske krize (Petrić i sur., 2022).

Nadalje, u ovoj knjizi uvodi se i koncept „asimetrične recipročnosti”, inspiriran promišljanjem razumijevanja, komunikacije i darova između agenta kod Young (1997) i La Caze (2008) te razmatranjem pomoći unutar socijalne ekonomije kod Williamsa (2004). Asimetrična recipročnost razumijeva se kao dio odnosa recipročnosti unutar mreža socijalnog kapitala koji imaju naglašeno asimetričan oblik – praktički funkciju redistribucije, odnosno, pružanja pomoći.

Asimetrična recipročnost može biti, primjerice, obavljanje plaćenog rada unutar mreža koje veže socijalni kapital solidarnosti, u kojemu intencija naručitelja nije samo ekonomska već je i socijalna – angažiranje poznanika i prijatelja i podrška njihovom ekonomskom statusu (Williams, 2004). Ovo može biti i način davanja novca rodbini i prijateljima koji izbjegava interpretaciju odnosa kao financijske pomoći (Williams, 2004), a također može uključivati i vrijedne poklone u hrani i drugim dobrima. Što su strane u bližim odnosima – bliski prijatelji, kumovi, rodbina – i što su više u situaciji potrebe to više može biti izražen motiv pomoći, dakle, vrsta redistribucije (Williams, 2004).⁴¹

⁴¹ S obzirom na rast broja bolesti i invaliditeta uslijed stresa tranzicije i neodgovarajućih uvjeta rada (Stenning, 2010) te s obzirom na to da je siromaštvo raširena pojava u Hrvatskoj (Mat-

3.2.2. Strategije i neformalna ekonomija: mehanizmi zatvaranja, klijentelistički kapitalizam, politički kapital i socijalni kapital neformalnih veza

Prakse kojima društveni agenti direktno eksploatiraju državne resurse i usluge na štetu drugih te tako ostvaruju protupravnu korist možemo nazvati neformalnim praksama pogodovanja i isključivanja (Cvetičanin i sur., 2021). Ove prakse u Hrvatskoj zaobilaze ili krše formalne institucije i zakone, ovise o poznavateljima s politički moćnim osobama i/ili osobama visoko pozicioniranim u birokratskim sustavima državnih institucija, te čine dio društvenih mehanizama zatvaranja (Petrić i sur., 2022).

Mehanizmi zatvaranja su odnosi moći i pogodovanja u društvu koji služe distribuciji usluga, dobara i pristupa pozicijama isključivo „podobnima” – „svojim ljudima” – te nepoštenom monopolizacijom stvaraju fenomen „zarobljene države” (Ledeneva, 2012, 377). U hrvatskom posttranzicijskom kontekstu, mehanizmi zatvaranja dio su klijentelističkog kapitalizma ili ortačkog kapitalizma: društveno-ekonomskog sustava obilježenog „osobnim odnosima između poslovnog sektora i države, traženjem rente, pogodovanjem, klijentelizmom i korupcijom” (Ivanković, 2017, 41).

Naime, klijentelistički kapitalizam u Hrvatskoj, ukotvljen u povijest „predatorske privatizacije i raširene korupcije”, rezultirao je, prema Švarc, „instrumentalizacijom države za partikularne interese i privilegirane društvene grupe” na osnovi političkih veza te „bliskih obiteljskih veza, etničkog podrijetla ili društveno-ekonomskih veza” (2017, 6-7).⁴² Istraživanja na razini lokalnih samouprava u Hrvatskoj pokazala su raširene prakse zarobljavanja institucija i resursa te njihovo korištenje za ostvarivanje „partikularnih interesa pojedinaca, grupa ili mreža moći” (Hoffmann i sur., 2017). Mehanizmi socijalnog zatvaranja u Hrvatskoj iznimno su važni u omogućivanju ili onemogućavanju „pristupa tržištu rada”,⁴³ način su

ković i sur., 2007; Šućur, 2014) za očekivati je i pojavu asimetričnih recipročnosti temeljenih na solidarnosti prema agentima koji su ozbiljno onemogućeni u životnim šansama, pogotovo u situacijama bolesti i invaliditeta (La Caze, 2008).

⁴² Formiranje mehanizama zatvaranja u postsocijalističkoj Hrvatskoj određeno je kombinacijom socijalističkog naslijeđa te vođenja tranzicije „odozgo” u vrijeme društveno-ekonomske transformacije započete u izvanrednom stanju rata (Franičević, 2002; Švarc, 2017, 12; Račić, 2021).

⁴³ To se pogotovo odnosi na državni sektor, ali s obzirom na klijentelistički karakter kapitalizma u Hrvatskoj, u određenoj mjeri se odnosi također i na privatni sektor.

osiguravanja „povlaštenog položaja u razvoju poslovanja”, te privilegija u pristupu raznim državnim i javnim uslugama (Petrić i sur., 2022, 59-60).⁴⁴

Zbog raširenosti i važnosti navedenih fenomena u ovom je radu bilo potrebno povećati teorijski i analitički fokus na oblike moći koji omogućuju pristup vrijednim resursima, zaposlenjima i različitim privilegijima u Hrvatskoj kroz mehanizme društvenog zatvaranja. Ove oblike moći Cvetičanin i suradnici (2021) i Petrić i suradnici (2022) zahvaćaju konceptima „politički kapital” i „socijalni kapital neformalnih veza”.

Politički kapital autori definiraju kao moć „upotrebe (i zloupotrebe) državnih i javnih resursa i ustanova u vlastitu privatnu ili grupnu korist” (...) poput moći nad „javnim kompanijama, policijom, sigurnosnim službama, sudovima, javnim medijima itd.” (Cvetičanin i sur., 2021, 4; Petrić i sur., 2022, 46). Prema autorima, radi se o oblicima moći koji su djelotvorni ne samo u političkom polju, već u svim društvenim poljima.

Socijalni kapital neformalnih veza prema Cvetičaninu i sur. (2021, 26) te Petriću i sur. (2022, 41f.4) kapital je poznanstava i povezanosti s agentima koji imaju položaje u institucijama i poduzećima, kapital kojim se može omogućiti pribavljanje vrijednih resursa i privilegija kroz okorištanje mehanizmima socijalnog zatvaranja.⁴⁵

3.2.3. Novi pojmovi u teorijskom okviru i pitanje kapitala ili resursa

Istraživanjem u ovoj knjizi obuhvaćaju se i društveni agenti s vrlo niskim obujmom kapitala. Stoga se uz kapitale u analizama strategija u obzir uzima i koncept „resursa”. Resurse definiramo kao utjelovljene karakteristike, dispozicije, znanja i vještine koje agentima mogu koristiti u pretvaranju u druge resurse te, u određenim uvjetima, i u kapitale.

Resursi se razlikuju od kapitala po tome što ne funkcioniraju kao društveni odnos moći u borbi za zauzimanje društvenih pozicija na načine

⁴⁴ Mehanizmi socijalnog zatvaranja prema Petriću i suradnicima (2022, 41) temelje se na „(1) članstvu u političkim strankama; (2) društvenim mrežama zasnovanima na pripadnosti neformalnim interesnim grupama (klikama), obiteljskom i simboličkom srodstvu te zajedničkom zavičajnom podrijetlu; (3) etničkoj i religijskoj pripadnosti te spolu/rodu i (4) formalnim obrazovnim kvalifikacijama i članstvu u strukovnim udrugama”.

⁴⁵ Društveni mehanizmi zatvaranja s navedenim kapitalima kao principom diferencijacije, dovede do situacija u kojima i agenti s relativno visokim obujmom drugih kapitala mogu izgubiti borbe u različitim poljima ili ostati uskraćeni za pristup poljima ako nemaju (ili ne žele upotrijebiti) socijalni kapital neformalnih veza i politički kapital (Petrić i sur., 2022, 41f.4).

na koje to čine vrijedne diplome, imovina ili kontakti s moćnim osobama (Bourdieu, 1996, 264). No, vremenom i radom resursi ipak mogu omogućiti različite koristi, zarade pa čak i formalna zaposlenja.⁴⁶

Primjerice, „tjelesni resursi”, poput fizičke snage, izdržljivosti ili „spretnosti” osnova su obavljanja jednostavnih poslova (poput poljoprivrednih ili grubih građevinskih radova) i velikog dijela slabije kvalificiranih manualnih zanimanja.⁴⁷ Tjelesni resursi mogu postati oštećeni uslijed bolesti ili ozljeda, što može voditi u nesposobnost obavljanja rada, ili jednostavno mogu postati „istrošeni” protokom vremena. Mnoge utjelovljene vještine i znanja također mogu biti resursi. Primjerice, to mogu biti relativno široko raširena tehnička znanja i vještine („majstorske” vještine, „uradi sam”, računalne vještine i sl.), pa i vještine povezane s kućnom sferom kao što su čišćenje i priprema kolača ili vještine brige za djecu i starije osobe.

Također, uz ojačavanje uloge resursa, u bourdieuovski pojmovnik o strategijama uvodi se i pojam deaktivacija kulturnog kapitala. Deaktivacije kulturnog kapitala odnose se na situacije uslijed kojih se kulturni kapital ne može koristiti, poput dugotrajne nemogućnosti pronalaska zaposlenja nakon otkaza, prijevremenih umirovljenja ili invaliditeta, ili nemogućnosti zaposlenja u struci nakon školovanja.

Nadalje, u ovome radu uvodimo pojam horizont budućnosti, kao koncept koji upućuje na aspiracije za budućnost, predvidljivost budućnosti, praktični osjećaj agenata za šanse koje imaju u budućnosti i za moć koju imaju nad budućnosti. Horizont budućnosti odnosi se na mogućnosti dugoročne ili kratkoročne projekcije svoje buduće trajektorije te osjećaje sigurnosti ili nesigurnosti s obzirom na očekivanja budućeg načina života.

Konačno, uvodi se i pojam horizont potreba ili horizont potrošačkih potreba koji se odnosi na pogled iz društvene pozicije agenata na dobra i usluge koje agenti „vide” kao moguće i poželjne za nabavu (kupnju), te tome prilagođavaju svoje habituse. Dakle, horizont potreba vezan je za

⁴⁶ I Bourdieu u kasnijim radovima navodi postojanje tehničkog kapitala koji se može koristiti za konverziju u ekonomski kapital i akumulaciju ekonomskog kapitala radom za vlastite potrebe (Bourdieu, 2005a, 29-31). U tom je smislu status ovakvih znanja, vještina i dispozicija logičan predmet istraživanja, promišljanja i rasprava.

⁴⁷ Tjelesni resursi bliski su temeljnom Bourdieuovu (1984) razmatranju tjelesnih atributa koje povezuje s klasnim društvenim nejednakostima, a koji odgovaraju utjelovljenosti društvenih trajektorija u habituse te stečenim dispozicijama za različite vrste rada, vještine i načine kretanja. Cvetičanin i suradnici (2014, 12) sličan skup obilježja nazivaju „biološkim resursima”.

potrošačke prakse svih vrsta, od kupnje različitih vrsta hrane, odjeće, kućanskih uređaja, usluga adaptacije stambenog prostora, odlazaka na godišnje odmore, kupnje automobila, ali i ulaznica za kino, koncerte ili kazalište.

4. METODOLOGIJA

Istraživanje predstavljeno u ovoj knjizi temelji se na podacima prikupljenim u 30 polustrukturiranih intervjua, koje je autor proveo na širem projektu, uz mikroetnografske bilješke i kvantitativne podatke o kapitalima kućanstava. Knjiga se oslanja na provedbu kvalitativnog terenskog istraživanja unutar međunarodnog istraživačkog projekta realiziranog u razdoblju od 2014. do 2016. godine u programskom okviru „SCOPES” Švicarske nacionalne zaklade za znanost (SNSF), na kojemu je autor ove knjige bio jedan od suradnika.⁴⁸ U idućih nekoliko poglavlja iznose se metodološki principi ove knjige, to jest na kakve su načine i uz kakvu logiku rekonstruirane životne strategije pojedinaca i kućanstava.

4.1. Metodološki principi studije

Metodološki principi ove studije počivaju na relacionističkom pristupu sociologiji i bourdieuovskom konstruktivističkom strukturalizmu uz ojačavanje njegove interpretativne komponente (Bourdieu, 1990, 123; Reed, 2008). Naime, metodologija istraživanja strategija treba osigurati spoznaje

⁴⁸ Projekt je uključivao kvantitativne i kvalitativne metode u identifikaciji promjena u društvenim praksama pojedinaca i kućanstava koje je izazvala Svjetska ekonomska kriza („Velika recesija”). Hrvatsku dionicu projekta provodio je Institut društvenih znanosti Ivo Pilar uz vodstvo Inge Tomić-Koludrović. Projekt „Životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u društvima Jugoistočne Europe u vremenu krize” (SCOPES-152626) temeljio se na radu istraživačkih timova u četiri zemlje Jugoistočne Europe: Hrvatskoj, Srbiji, Sloveniji te Bosni i Hercegovini. Nositelj i koordinator projekta pred financijerom, Švicarskom nacionalnom zakladom za znanost, bio je Jörg Rössel sa Sveučilišta u Zürichu, a voditelji timova u pojedinim državama, uz Ingu Tomić-Koludrović iz Instituta Pilar za hrvatski tim, bili su i: Predrag Cvetičanin iz Centra za empirijska istraživanja jugoistočne Europe za srpski tim, Miran Lavrič sa Sveučilišta u Mariboru za slovenski tim, te Adnan Efendić sa Sveučilišta u Sarajevu za bosanskohercegovački tim. Više podataka o projektu dostupno je na sljedećoj poveznici: <https://p3.snf.ch/project-152626>.

koje se protežu i kroz subjektivnu i kroz objektivnu društvenu dimenziju – u slučaju ovoga rada to obuhvaća i narative o praksama, razlike u kapitalima i društvene promjene.

Konstruktivistički strukturalizam perspektiva je povezanosti subjektivnih značenja i djelovanja te mikro- i makrostruktura koja ima implikacije za metodologiju istraživanja (Bourdieu, 1990, 123; Bourdieu i Wacquant, 1992, 9). Konstruktivistički strukturalizam u studiji s kvalitativnim „ulazom” znači kako je objekt istraživanja potrebno rekonstruirati na temelju relacijskog pristupa narativima i refleksijama agenata: postavljajući ih u odnos s objektivnim odnosima moći i u odnos s teorijskim sustavom (Bourdieu i Wacquant, 1992, 15-19; Bourdieu i sur., 1999, 617-618).

Relacijski pristup pritom postulira da je društvo potrebno proučavati kao skup odnosa između inherentno povezanih društvenih elemenata ili dimenzija (Bourdieu i Wacquant, 1992, 15-19, 97; Dépelteau, 2018). Dakle, prema relacionizmu individue i strukture dio su iste stvarnosti društvenih odnosa te su „međusobno suimplicirane” (Mesle, 2008, 3; Powell i Dépelteau, 2013; Vandenberghe, 2018, 39).

Tako i konstruktivistički strukturalizam i relacionizam pretpostavljaju da su u naizgled osobne i specifične narative upisane i društvene strukture. Zbog toga je primjenom relacijskog sustava konceptata (kapitala, praksi, habitusa i društvenih polja) na analizu intervjua (narativa), uz podatke o objektivnim odnosima (kapitale) i teorijski okvir, moguće postići „realističku konstrukciju” pozicije agenata te razumijevanje njihovih života a ujedno i unaprijediti znanje o društvenim odnosima i mehanizmima (Bourdieu i sur., 1999, 617-618). Upravo u povezivanju interpretacija i djelovanja s većim društvenim cjelinama leži rekonstrukcija društvene logike strategija, što u ovome radu omogućuju prikazani teorijski okvir i prethodna istraživanja o društvenim mehanizmima i nejednakostima u Hrvatskoj.

Treći temelj metodologije ovoga rada, ojačavanje interpretativne komponente u konstruktivističkom strukturalizmu, oslanja se na ideju „premošćivanja”, odnosno izgradnje „epistemoloških mostova” između znanja agenata i znanstvenog znanja (Reed, 2008, 119). Premošćivanje počiva na postulatu „razumljivosti” društvenog djelovanja po kojemu djelovanja društvenih agenata, strukture koje agenti stvaraju, i sociologija kao znanost o

društvu, dijele „ovisnost o konceptima” (Steinmetz, 2005, 283-284; Reed, 2008, 116-119).⁴⁹

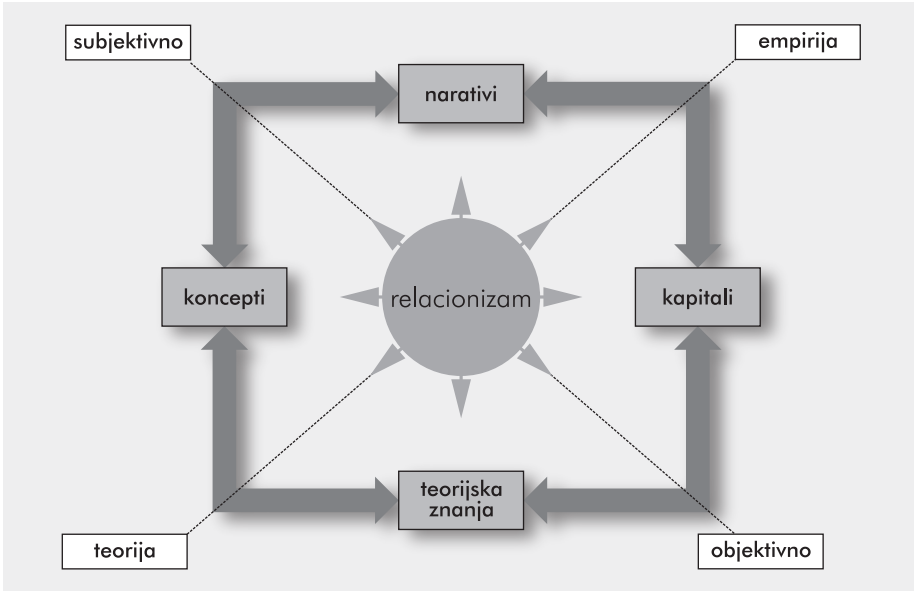
U ovom smislu kvalitativne metode imaju posebnu vrijednost jer su „bliže stvarnosti” i omogućuju integraciju „iskustava društvenih agenata” u analizu (Bourdieu, 1988, 781-782). Pristup „interpretativnoj perspektivi svakog sugovornika/ce” i razumijevanje njihova „subjektivnog poretka stvari” (Fowler, 1996, 3) omogućuje razumijevanje stvaranja kompleksa dispozicija koje individue „čine onime što jesu” (Atkinson, 2016, 140), u odnosu sa širim društvenim strukturama koje su relacijski povezane s onime što te individue „jesu”.

Zbog toga „interpretativni društveni znanstvenici slušaju ‘iznad’, ‘između’ i ‘ispod’ riječi sudionika kako bi razumjeli društvene uvjete”, mikro i makro strukture koji sudjeluju u stvaranju onoga što sudionici govore (Power, 2004, 858). Sociolozi moraju biti zainteresirani za motive i predodžbe agenata povezane s djelovanjem, ali i ći onkraj onoga što agenti artikuliraju kao razloge, uključujući pitanja društvenih uvjeta djelovanja i habitusa (Bourdieu i sur., 1999, 618; Akram, 2012). Tako se znanje iz pozicije agenata nikada ne napušta kao izvor znanja već se premošćuje, nadopunjava se s teorijskim relacijama, povijesnim i/ili kvantitativnim podacima, „dizajniranim za zahvaćanje ‘generativnih struktura’” (Barrett, 2015, 7).

Konačno, u ovome radu koristi se riječ rekonstrukcija (sukladna realizmu i konstruktivističkom strukturalizmu) umjesto konstrukcije (sukladne konstruktivizmu). Naime, sociologija rekonstruira sadržaj narativa uslijed povezivanja znanja iz subjektivne perspektive s objektivnim odnosima i teorijskim spoznajama. Dakle, strategije već postoje u društvenoj realnosti, ali ne i potpuno u svijesti agenata – iako su u njoj implicirane – a dostupne su kroz relacijsku rekonstrukciju u odnosu subjektivnog, objektivnog i teorijskog znanja i njihova premošćivanja (Dijagram 2).

⁴⁹ Sociološko znanje „uvijek, nužno i neizbježno pretpostavlja prethodnu interpretaciju djelovanja koju izvodi ne samo analitičar/ka, već koju također i povrh svega izvode sami akteri” (Vandenberghe, 2009, 220). Dakle, iako je razumljivo da društveni agenti mogu imati „ideološke distorzije, netočne dojmove i zdravorazumska mišljenja” (Reed, 2008, 103), realistička konstrukcija u sociologiji moguća je samo na temelju znanja iz pozicije agenata (Bourdieu, 1999) te treba uključivati svijest kako se „značenja ne mogu mjeriti, mogu se samo razumjeti” (Bhaskar, 1979, 59).

Dijagram 2: Relacionistički pristup konstrukciji znanja između empirije i teorije te subjektivnog i objektivnog

4.2. Uzorkovanje

Sugovornici/ce za intervjuje uzorkovani/e su uz primjenu načela osiguravanja varijacije koja omogućuje usporedbe (Maxwell, 2013, 89-90). Primjenu načela varijacije omogućio je okvir za uzorkovanje, popis 226 osoba iz cijele Hrvatske koje su tijekom ispunjavanja anketnog upitnika na projektu „SCOPES” izrazile spremnost za sudjelovanje u intervjuima.⁵⁰ Ovaj popis sadržavao je podatke dobivene anketnim ispitivanjem o kriterijima varijacije: kapitalima potencijalnih sugovornika/ca i kapitalima njihovih kućanstava (prihod i imovina, obrazovanje, broj ljudi na koje „računaju” i „veza” u institucijama) te regionalnoj pripadnosti i tipu naselja u kojemu žive (veći i manji gradovi, prigradska sela, izolirana sela).

Potencijalni sugovornici/e kontaktirani/e su telefonskim putem, kako bi se provjerila njihova zainteresiranosti za sudjelovanje te da bi se dogovorilo vrijeme obavljanja intervjua. Intervjui su provedeni gotovo isključivo u kućanstvima sugovornika/ca, kako bi se osiguralo mikroetnografsko upo-

⁵⁰ Anketno ispitivanje provedeno je početkom 2015. godine na nacionalno proporcionalnom stratificiranom slučajnom uzorku građana/ki starijih od 25 godina.

znavanje s obilježjima lokalnih sredina i samog prostora (stana ili kuće) u kojemu žive.

Intervjui su provedeni u svim hrvatskim regijama, koje su za potrebe ovog istraživanja podijeljene na: grad Zagreb, Sjevernu Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Hrvatsko primorje i Istru te Središnju Hrvatsku. S obzirom na veličinu naselja, 8 intervjuja provedeno je u velikim gradovima (Zagreb, Split i Rijeka), 10 intervjuja u malim ili srednje velikim gradovima, 7 intervjuja u prigradskim selima i 5 intervjuja u selima udaljenima od urbanih naselja.

U ukupno 30 intervjuja intervjuirano je 19 žena, 5 muškaraca te u 6 slučajeva i muškarac i žena (partneri u kućanstvu), dakle, ukupno 36 osoba, 25 žena i 11 muškaraca.⁵¹ Raspodjela sudionika/ca po rodu nije uzimana kao izrazitije važna za ovo istraživanje u usporedbi s primarnim kriterijima varijacije u kapitalima i obuhvaćanja raznolikosti naselja i regija.

Što se dobi tiče, intervjuirana su kućanstva s članovima u kojima je „temeljna generacija” bila u radno sposobnoj dobi, dakle, kućanstva s članovima/icama u rasponu od 25 do 64 godina, uz obuhvaćanje i jednog umirovljeničkog kućanstava starije dobi (70-74).

4.3. Protokol za intervjuiranje i provedba intervjuja

Protokol za intervjuiranje izrađen je u sklopu kvalitativne dionice projekta „SCOPEŠ”, u kojoj je sudjelovao i autor ovoga rada. Nakon uobičajenog predstavljanja istraživanja i prava sudionika/ca, protokol za intervjuiranje uključivao je popis istraživačkih pitanja razvrstanih u tematske cjeline usredištene na raznolike prakse koje kućanstva i njihovi članovi/ce provode u svakodnevnom životu da bi osigurali preživljavanje, očuvanje ili poboljšavanje svojih uvjeta života. Predviđeno je pridavanje posebne pozornosti utjecajima ekonomske krize i eventualnim drugim razdobljima znatnih promjena u uvjetima života kućanstva i njegovih članova. Protokol je sadržavao sljedeće tematske cjeline:

⁵¹ Ovdje ne spominjemo kraća sudjelovanja u intervjuima drugih članova obitelji, koja su se u nekoliko intervjuja odvijala kao uobičajena situacija u intervjuima u kućanstvu, primjerice, pri dolascima i odlascima članova obitelji, ili pokojim ubacivanjima komentara „sa strane”. Vrijedno je samo zabilježiti da su takve situacije rezultirale dodatnim podatcima i/ili da nisu ometale ciljeve intervjuiranja.

1. Članovi kućanstva, radne prakse članova kućanstva; trajektorije radnih praksi
2. Ekonomska situacija kućanstva
3. Potrošačke prakse
4. Socijalni kapital/društvene veze, prijateljstva i poznanstva, recipročnosti i razmjene
5. Obrazovanje i dodatna stjecanja kulturnog kapitala
6. Rodne uloge i prakse
7. Zdravlje i zdravstvena zaštita
8. Uloga države, politike te drugih institucija i udruga u životu kućanstva
9. Slobodno vrijeme, vjerske/religijske prakse
10. Očekivanja od budućnosti, aspiracije i planiranje; zaključci i sumiranja.

Uz pitanja za polustrukturirane intervjue protokol je uključivao i obrazac za mikroetnografske bilješke koji je intervjuist u opisnom stilu ispunjavao nakon provedbe intervjua. Ovaj obrazac sadržavao je opis sljedećih kategorija:

1. Karakteristike naselja i susjedstva u kojemu se nalazi stan ili kuća
2. Vanjski izgled kuće ili zgrade
3. Unutrašnjost kuće ili stana (uklj. veličinu, pokućstvo, umjetničke i religijske predmete i sl.)
4. Fizički izgled, odjeća i način kretnji sugovornika/ce
5. Način govora, mimika i govorni jezik.

Svi intervjui su snimani, transkribirani u cijelosti i anonimizirani. Snimke intervjua prosječnog su trajanja od 80 minuta. Prije provođenja intervjua sudionici/e istraživanja usmeno su i pismeno informirani/e o prirodi istraživanja, svojim pravima i procedurama zaštite podataka i identiteta, što je uključivalo i detaljne informacije o anonimizaciji i čuvanju podataka. Istraživanje je etički odobrila Švicarska nacionalna zaklada za znanost.

Spoznajama o praksama i strategijama pojedinaca i kućanstava pristupalo se uobičajeno kroz narative jedne odrasle osobe. U slučaju da su u vrijeme intervjua u kućanstvu bili prisutni/e i partneri/ice sugovornika/ce,

protokol za intervjuiranje predviđao je pružanje izbora između individualnog ili zajedničkog intervjua.⁵²

Način intervjuiranja vođen je Bourdieuovim (1999, 614-615) i Stakeovim (2005, 459) napomenama: temeljio se na „aktivnom slušanju” i prilagođavanju sugovorniku/ci uz „praćenje” njihovog tempa i emocija te nastojanje razumijevanja njihovih uvjeta života. Poštovanje prema „životima drugih” uključivalo je pristupanje „perspektivi [sugovornika/ca] koliko je blizu moguće” i širenje kapaciteta za razumijevanje drugih „onako kakvi jesu, u njihovoj distinktivnoj nužnosti” (Bourdieu i sur., 1999, 2, 614). Ovime se ujedno osiguravalo i elemente potrebne da bi se „objektivno analizirala pozicija sugovornika i razumjelo njihove perspektive”, bez postavljanja „objektivirajuće distance” (Bourdieu i sur., 1999, 1).

4.4. Analiza podataka i rekonstrukcija strategija

Rekonstrukcija životnih strategija u ovoj studiji izrađena je uz primjenu relacijskog pristupa metodologiji te okvira višestruke studije slučajeva (Stake, 2006). Svako kućanstvo u istraživanju analizirano je kao pojedinačan slučaj životnih strategija, na temelju podataka prikupljenih polustrukturiranim intervjuima, anketnim upitnikom i mikroetnografskim bilješkama.⁵³

⁵² Izbor člana/ice kućanstva koji/a će sudjelovati u intervjuu vodio se principom izbora osobe koja je za kućanstvo popunjavala anketni upitnik. Opcija zajedničkog intervjua bila je ponuđena ukoliko intervjuist nije percipirao situacije sustezanja, odnosno nevoljkosti za zajedničko sudjelovanje u intervjuu. Primjerice, u nekoliko intervjua partner/ica sugovornika/ce nije aktivno iskazivala/o volju za sudjelovanje u intervjuu što je bilo vidljivo kroz njihov boravak u drugoj sobi, uočljivo izmještanje iz prostora u kojem će se voditi intervju pri dolasku intervjuista, jasan nezainteresirani stav u govoru tijela i kretanju itd. Od šest intervjua u kojima je intervjuirano oboje partnera, u dva su slučaja muškarci u kućanstvo došli naknadno i pridružili se intervjuu. U nijednom od navedenih šest slučajeva intervjuiranja partnera u kućanstvu intervjuist nije registrirao situaciju rodno uzrokovanoga sustezanja od odgovora ili izraženih asimetrija moći u intervjuiranju. Pri tome treba napomenuti da je u jednom od slučajeva naknadnoga dolaska muškarca (sugovorničnog partnera) u kućanstvo bio jasan tradicionalni rodni odnos, ali kako je prikupljanje podataka iz sugovorničine perspektive bilo obavljeno do dolaska partnera, koji je nakon toga „preuzeo inicijativu” u intervjuu, što je urodilo samo dodatnim vrijednim podatcima.

⁵³ Kvantitativni podatci dobiveni anketnim ispitivanjem u ovom radu važni su samo iz perspektive sudjelovanja dijela tako prikupljenih podataka u interpretaciji i rekonstrukciji strategija za pojedine slučajeve (kućanstva). Dakle, radi se o korištenju dijela kvantitativnih podataka o pojedinim slučajevima (kućanstvima) u kvalitativnoj analizi logike praksi (Miles i Huberman, 1994, 40-41). Najvažniji kvantitativni podatci za ovaj rad dobiveni anketnim upitnikom su dob članova kućanstva, njihovi kapitali, te podatci o nekim praksama koji dopunjavaju kvalitativne podatke (tj. služe kao dodatan referent u interpretacijskim procesima kvalitativne analize), poput frekvencije posjećivanja različitih kulturnih događaja i iznosa mjesečne potrošnje novca za kulturu u kućanstvima.

Ulaganje truda u razumijevanje iskustava i uvjeta života sugovornika/ca (pojedinih slučajeva) pokazalo se temeljnim dijelom rekonstrukcije strategija, sukladno opservaciji da „dobro konstruiran partikularni slučaj prestaje biti partikularan” (Bourdieu i Wacquant, 1992, 77).

Metodologija rada utjecala je na analize ali i na način prikazivanja rezultata i interpretacija. Naime, kako navodi Steinmetz (2004, 394), za obrazloženje fenomena u višestrukoj studiji slučaja potrebno je uključiti „pričanje priča o specifičnim povijestima”. Svaki pojedinačni slučaj u rezultatima stoga se obrađuje pojedinačno, u formi „sažetka slučaja” u kojoj je poslužio za rekonstrukciju strategija te koja omogućuje njegovo razumijevanje (Patton, 2002). Ovakvim izlaganjem povećava se potencijal naturalističke ili čitateljske generalizacije, vrste poopćavanja koju je moguće dobiti iz uvida u „život koji doživljava N = 1” (Eisner, 1991, 197; Stake, 2005, 455; Misco, 2007).⁵⁴ Prenošenje distinktivnih situacija sugovornika važno je i zbog poštovanja i razumijevanja iskustava i situacija „drugih” i „drukčijih” (Fowler, 1996) te zbog povezivanja struktura s individualnim situacijama u okviru interpretativnog konstruktivističkog strukturalizma.

Analiza podataka krenula je od empirijskog materijala te se oslanjala na relacijsko „kruženje” i iterativnost analitičkih procesa unutar i između slučajeva te između empirije i teorije. Posebna pozornost pridana je principu konstantne usporedbe, interpretaciji kao premošćivanju te primjeni analitičke strategije povezivanja (Reed, 2008; Maxwell i Miller, 2008; Glaser i Strauss, 2009; Maxwell i Chmiel, 2014).

Proces analize podataka započeo je stavljanjem predkonstrukcija i prijašnjih teorijskih znanja „sa strane” i „uranjanjem” u empirijski prikupljene podatke. Transkripti intervjua iščitavani su u cijelosti, uz pregledavanje podataka dobivenih anketnim upitnicima za pojedine slučajeve (prvenstveno o kapitalima) i podataka unesenih u bilješke unutar mikroetnografskih obrazaca. Slijedilo je deskriptivno i procesno kodiranje transkripata svih 30 intervjua (Miles i Huberman, 1994, 57; Saldaña, 2009). Namjena kodiranja

⁵⁴ Naturalistička generalizacija odnosi se na stjecanje mogućnosti za razumijevanje situacije slučaja i povezivanje tog razumijevanja s iskustvima čitatelja/ice iz vlastitog poznavanja drugih, sličnih i različitih slučajeva, te uopće, poznavanja odnosa u društvenom svijetu (Stake, 2005, 455). Dakle, prikazivanjem detalja pojedinog slučaja otvara se mogućnost osobnog razumijevanja njegove logike, suprotno konstrukciji slučaja u prevelikoj apstrakciji, kao „konstrukta kriterija a ne konstrukta razumijevanja” (Bourdieu i sur., 1999, 623; Stake, 2005, 456).

bila je dublje upoznavanje s materijalom, identifikacija osnovnih tema, te njihova organizacija u kategorije za daljnje analize. Kodiranje je obavljeno u računalnom programu QDA miner 4. Konstantna usporedba tijekom kodiranja i kategorizacije omogućila je uočavanje sličnosti i razlika između različitih elemenata strategija te između slučajeva.⁵⁵

Uz proces kodiranja vođene su interpretativne i teorijske bilješke.⁵⁶ Izranjajući teorijski problem u ovoj fazi analize bila je biografsko-povijesna dimenzija životnih strategija: izgrađena je svijest da će se strategije moći analizirati i razumjeti samo ako se ne zanemare društvene trajektorije članova kućanstava, njihove prošle strateške i životne okolnosti te šire društvene promjene. Uz konzultiranje literature o biografskim pristupima i životnim povijestima,⁵⁷ to je analizu uputilo prema dubinskom proučavanju kućanstava kao slučaja te prema primjeni tehnika povezivanja.

Analitička strategija povezivanja odnosi se na identifikaciju veza između podataka, empirijskih fenomena i teorijskih koncepata (Dey, 1993, 177-180; Maxwell i Miller, 2008, 462). Ovaj pristup je korišten naročito u „profilnoj” vrsti analize (Seidman, 2006, 119-123), koja se u ovom radu provodila kroz „analitičke matrice slučajeva”, tehniku blisku „sažetku slučaja” („case record”) kod Pattona (2002, 449-450) ili „interpretativnim profilima” kod Oerther (2020). Naime, ključne kategorije, dobivene kodiranjem i interpretativno-teorijskim bilješkama, poslužile su kao „okvir” („matrica”)⁵⁸ za „holističku” vrstu analize i promišljanja s ciljem razumijevanja slučajeva kao primjera životnih strategija (Dey, 1993, 117; Patton,

⁵⁵ Dobiveni deskriptivni i procesni kodovi (Saldaña, 2009) grupirani su u sljedeće kategorije: ekonomija kućanstva; odnosi u kućanstvu i rodni odnosi; rad i zaposlenja (kod je obuhvaćao narative o svim vrstama rada); obrazovanje; socijalni odnosi i socijalni kapital; zdravlje i stres; potrošnja; stanovanje; slobodno vrijeme; vjera i religija; narativi o društvu i ekonomiji; biografski događaji; djelovanja povezana s održavanjem i poboljšanjem života kućanstva; i, utjecaj ekonomske krize.

⁵⁶ U ovoj fazi rada bilješke su služile povezivanju različitih tipova djelovanja i životnih situacija agenata te razvijanju osjetljivosti za prepoznavanje praksi važnih za strategije, uključujući i one opisane unutar tradicije istraživanja strategija kućanstava. Najznačajnija područja uspoređivanja teorije i empirije bila su sve vrste rada članova kućanstava u različitim ekonomskim poljima (Smith i Stenning, 2006), odnosi razmjene i solidarnosti te teške situacije mnogih kućanstava uslijed tranzicijskih promjena i ekonomske krize.

⁵⁷ U svrhu razumijevanja navedene dimenzije konzultirana je literatura povezana s pristupom životnih povijesti te biografskim usmjerenjima i metodama istraživanja (Chamberlayne i sur., 2002; Ferrarotti, 2003; Mrozowicki, 2011; Tomanović, 2012).

⁵⁸ Riječ „matrica” ovdje se koristi u smislu „okvira”, „predložka” ili „osnove” za analizu.

2002, 449-450).⁵⁹ Matrice su isprva izrađene za 10 slučajeva u različitim ekonomskim, obrazovnim i radnim situacijama. Važniji citati za analizu strategija te podatci iz anketnih upitnika i mikroetnografskih bilješki organizirani su i kondenzirani u jedinstveni dokument kroz matrice slučajeva. Dakle, materijal koji je prethodno bio „razlomljen” kodiranjem organiziran je, povezivan i rekonstruiran u okviru svakoga slučaja. U tom procesu posebna se pozornost pridavala razumijevanju i prepoznavanju veza među kategorijama i analiziranim pojavama (Dey, 1993: 161).⁶⁰

Nastavkom relacijske usporedbe empirije i teorije dovođeni su u odnos elementi važni za strategije unutar i između slučajeva te u teorijskoj dimenziji. Problem odnosa elemenata strategija, praksi, refleksivnosti i struktura zauzeo je posebno važno mjesto u perspektivi povezivanja te je tražio preciziranje teorije djelovanja u analizi strategija.⁶¹ Zbog uočene važnosti kapitala i prošlih iskustava agenata u strategijama, izabran je bourdieuovski pristup, te su od tog trenutka analize teorijski i empirijski rad ušli u dublju vrstu integracije.⁶²

Matrice slučajeva nadograđivane su s kategorijama koje su proizlazile iz kombinacije empirijskog i teorijskog rada, uključujući i prilagodbe koncepata hrvatskoj posttranzicijskoj realnosti, te je postupno i povećavan udio interpretativnog teksta.⁶³ Matrice, sada izrađene za sve slučajeve u analizi,

⁵⁹ Početne kategorije bile su [u odnosu s kodovima i kodnim segmentima]: kompozicija kućanstva, obrazovanje, kapitali roditelja, prihod, imovina, udio hrane koju dobivaju sa sela, kulturni kapital, socijalni kapital, značajni biografski momenti, radna biografija, radne prakse – formalne i neformalne, rodni odnosi i podjela rada u kućanstvu, potrošnja.

⁶⁰ U traženju najvažnijih izjava sugovornika prethodno kodirani dijelovi teksta proučavani su u širem kontekstu transkripta intervjua u programu QDA miner 4, produbljujući tako svijest o povezanostima između kodova. Intervjui su ponovno iščitavani iz više perspektiva, krećući od različitih vrsta izjava. Uspoređivanje i povezivanje potaknulo je i slobodno pisanje zapažanja i interpretacija te stvaranje novih kategorija i teorijskih ideja za analizu.

⁶¹ Da bi se analiza postavila prema teoriji djelovanja konzultirani su radovi Margaret Archer (2007; 2010a; 2010b) o refleksivnosti i djelovanju kao „agency”, radovi koji raspravljaju Bourdieuov pojam habitusa i njegov potencijal u zahvaćanju refleksivnosti i promjena (McNay, 1999; Sweetman, 2003; Decoteau, 2016), te radovi koji uspoređuju i raspravljaju pristup i epistemologije Bourdieua i Archerice (Elder-Vass, 2007; 2010; Akram, 2013; 2015; Vandenberghe, 2018).

⁶² U ovome procesu preuzeti su najvažniji Bourdieuovi koncepti povezani sa strategijama, predstavljeni u teorijskom okviru, uključujući i devalvacije i konverzije kapitala, društvene mehanizme, histereze i modifikacije habitusa itd.

⁶³ U kasnijim verzijama matrica, posebna pozornost je pridana devalvacijama, „deaktivacijama” i investicijama kapitala, promjenama stope razmjene kapitala i kompenzaciji kao vrsti strategije; zatim specifičnim kapitalima važnima u hrvatskim uvjetima; nijansiranju koncepta habitusa; iznalaženju ne samo praksi već i resursa i dispozicija koje su ključne za strategije s nižim obuj-

ovako su postale analitičko oruđe korišteno u više iteracija rekonstrukcije i kategorizacije strategija te kao predložak za pisanje izvještaja o slučaju (Patton, 2002).

Konačno, na temelju elemenata strategija izronili su atributi pojedinih životnih strategija koji su iskorišteni za temeljnu razinu tipologije (Kluge, 2000, 26). Kao ključan element klasifikacije strategija nametnula se kombinacija količine kapitala i trajektorije (uključujući i velike promjene u količini kapitala) jer je najbolje predstavljala sličnosti i razlike između elemenata strategija poput tipova rada, investicija, obrazaca potrošnje i aspiracija.⁶⁴ Sekundarni kriteriji klasifikacije korišteni su za daljnje razlikovanje životnih strategija u podtipove i specifični su za svaki glavni tip strategija, ovisno o njegovim obilježjima (Kluge, 2000).

U kasnijoj fazi analiza dodatno je osviještena i važnost društvenog razvoja za životne strategije, isprva uspostavljena pri proučavanju literature iz tradicije istraživanja strategija kućanstava. Zaključeno je da se strategije, u mjeri u kojoj je to moguće, trebaju promatrati kao dio društvenog razvoja i obilježja mehanizama reprodukcije i makrouvjeta života. Stoga su rezultati o rekonstrukciji životnih strategija kontekstualizirani u društvenu realnost posttranzicijske Hrvatske.

mom kapitala; obraćanjem dodatne pozornosti na nekonsenzualnost u strategijama kućanstva te na strategije obilježene izrazitom rodnom asimetrijom.

⁶⁴ Slijedila se napomena kako atributi na jednoj razini tipologije moraju biti što sličniji unutar tipova i što različitiji između tipova, te kako tipologije mogu imati više razina, što pridonosi njihovom razumijevanju i objašnjavanju razlika unutar tipova (Kluge, 2000).

5. REZULTATI I INTERPRETACIJA

5.1. Uvod

U ovom poglavlju prikazuju se rezultati analiza životnih strategija te njihove interpretacije. Rezultati su dobiveni nizom analitičkih postupaka utemeljenih u relacijskoj metodologiji interpretativnoga konstruktivističkog strukturalizma (Bourdieu i sur., 1999; Reed, 2008) i u analitičkom okviru metode višestruke studije slučajeva (Stake, 2005), kako je detaljno prikazano u poglavlju „Metodologija”. Ovim radom dobiveno je pet generalnih tipova životnih strategija: životne strategije napredovanja, životne strategije očuvanja položaja, životne strategije kompenzacije položaja, životne strategije snalaženja i životne strategije preživljavanja, te njihovi podtipovi.

Rezultati se prikazuju za svaki generalni tip strategija, počevši od strategija napredovanja, a zaključno sa strategijama preživljavanja. Svako pojedinačno kućanstvo rekonstruirano je kao slučaj strategija, nakon čega se o strategijama donose zajedničke interpretacije i zaključci.⁶⁵ Slučajevima koji su prikazani i interpretirani u ovom radu uz pseudonime pridaju se i kratke oznake (npr. n1, o1, k1, s1, i p1). Oznake sadrže početno slovo naziva strategije i redoslijed kojim je slučaj prikazan unutar rezultata.

⁶⁵ Ovakvo je prikazivanje usmjereno prenošenju logike praksi (strategija) za svaki slučaj u skladu s Bourdieuovom teorijom praksi i metodologijom ovoga rada. Naime, tako se istovremeno povećava transparentnost analiza i rezultata te potencijal naturalističke ili čitateljske generalizacije (Stake, 2005; Misco, 2007), dakle, potencijal znanja koje možemo dobiti iz uvida u „život koji doživljava N = 1” (Eisner, 1991, 197). Ove su rekonstrukcije popraćene narativima sugovornika/ca što teži osigurati „oprimjerivanje, konkretizaciju i simbolizaciju” s ciljem omogućavanja učinka „otkrivanja” struktura kao preduvjeta razumijevanja strategija u tekstu (Bourdieu, 1999, 623).

5.2. Životne strategije napredovanja

Životne strategije napredovanja rekonstruirane su za društvene agente koji ostvaruju jasan i dugoročan napredak objektivnih uvjeta života. Dugotrajne trajektorije značajnih poboljšanja uvjeta života mogu se smatrati temeljnim kriterijem klasifikacije strategija napredovanja u zaseban tip, u odnosu na druge životne strategije. Agenti s ovom strategijom aspiriraju napretku i koriste svoje kapitale da bi poboljšavali svoj društveni položaj.

Tip dominantnog kapitala, odnosno, tip kapitala na kojemu se temelji napredovanje daljnji je kriterij klasifikacije, koji strategije napredovanja dijeli u podtipove. Naime, kombinacijom procesa analize i relacijske rekonstrukcije empirijskog materijala predstavljenih u poglavlju o metodologiji i kriterija koji su iz tih procedura proizašli, dobiveni su sljedeći tipovi životnih strategija napredovanja pojedinaca i kućanstava u posttranzicijskoj Hrvatskoj:

1. *Životne strategije napredovanja na temelju kulturnog kapitala;*
2. *Životne strategije napredovanja na temelju kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala, i*
3. *Životne strategije napredovanja na temelju političkog kapitala i kapitala neformalnih veza.*

U nastavku će biti predstavljene rekonstrukcije koristeći interpretativne analize slučajeva, tj. „sažetci slučajeva” kućanstava koja su „predstavnici” životne strategije napredovanja u ovome radu.

5.2.1. Životne strategije napredovanja na temelju kulturnog kapitala

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE NAPREDOVANJA NA TEMELJU KULTURNOG KAPITALA: SLUČAJ NI (MATEJ I LARA)

Matej (39 godina), VSS, glazbeni djelatnik u polju proizvodnje visoke kulture i Lara (36 godina), doktorat, stručnjakinja u javnom sektoru kulture, s dvoje osnovnoškolske djece žive u moderno uređenom stanu (70 m²) u centru velikoga grada. Dominantne dekoracije u stanu su umjetnički predmeti i slike. Matej i Lara posjeduju još jednu nekretninu (vikendicu na moru), automobil u vrijednosti oko 6000 eura, a mjesečni prihod njihova kućanstva je u kategoriji od 16 000 do 19 000 kuna (do 2500 eura, 2015. godine).

Životna strategija napredovanja na temelju kulturnog kapitala u Matejevoj društvenoj trajektoriji zacrtana je od rođenja, obrazovnom strategijom njegovih roditelja (pa i baka i djedova). Naime, visoki kulturni kapital prisutan je kod nekoliko prethodnih generacija sugovornikove obitelji.⁶⁶ Sukladno ovome, Matejevo stjecanje visokih obrazovnih kvalifikacija i utjelovljenoga kulturnog kapitala bilo je podrazumijevani dio obiteljskog habitusa te se nije dovodilo u pitanje:

Matej: Roditelji su me usmjeravali prema visokom obrazovanju, apsolutno – u mojoj porodici je to već dosta generacija... To se nekako samo „podrazumijevalo”; nije se u nijednom trenutku dovodilo u pitanje da li je to nešto „što treba”, ili „ne treba” – nego je to nešto što se „mora” – kao osnovna škola.

Životna strategija Matejeva i Larina kućanstva zasnovana je na konstantnim investicijama u institucionalizirani i utjelovljeni kulturni kapital. Ovo je vidljivo već iz elemenata koje sugovornik smatra važnim za svoja i suprugina postignuća: „obrazovanje”, „erudicija”, „širi uvid” i „kultivacija”:

Matej: Sve do čega smo u životu došli i supruga i ja smo zapravo ostvarili preko obrazovanja. Preko sticanja jednog šireg uvida, koji se događa preko fakultetskog obrazovanja. Ja direktno, zanatski, a supruga više indirektno, kroz erudiciju (...) Generalne vještine su obrazovanje... prvenstveno visoko obrazovanje i kultiviranje vlastitog mentaliteta.

U Matejevom slučaju, utjelovljene komponente visokoga kulturnog kapitala duboko su ugrađene u habitus te odgovaraju poljima u kojima članovi ovog kućanstva igraju (poljima visoke, tj. legitimne kulture).⁶⁷

Sugovornik jasno izlaže usmjerenja svoje strategije kao: „osobni razvoj”, „unaprjeđivanje samog sebe” i „stjecanje reputacije”. Nadalje, Matej svoje napredovanje veže uz razvoj „profesionalnih poznanstava” („networking”) te povezuje s izgradnjom simboličkoga kapitala prepoznavanja kompetencija i statusa („reputacija”).⁶⁸ Ovakav socijalni kapital poznanstva,

⁶⁶ Dominantne dekoracije u roditeljskom stanu bile su umjetničke slike i skulpture, a među širokim krugom prijatelja i poznanika sugovornikove roditeljske obitelji bile su i osobe s visokim kulturnim kapitalom i utjecajem. Sugovornikovi bake i djedovi također su natprosječno obrazovane osobe.

⁶⁷ Uz specifične kompetencije i diplome potrebne za Matejevu i Larinu karijeru, kod sugovornika i njegove supruge prisutna je velika količina utjelovljenoga kulturnog kapitala koja se odnosi, između ostalog, na poznavanje djela i autora povezanih s visokom kulturom, visoku razinu opće kulture i spremnost na donošenje estetskih prosudbi. Radi se o relacijskoj situaciji vrlo visoke homologije: o habitusu prilagođenom polju na način da postaje produžetak polja u personalnom.

⁶⁸ Matej: *Moj cilj, što se mene tiče, je moj osobni razvoj. Dakle bez unaprjeđivanja, bez unaprjeđivanja samog sebe, svog pristupa, svog odnosa prema okolini, svoje kvalitete obavljanja posla, bez toga*

prijateljstva i suradnje u polju rada (karijere) može se nazvati profesionalni socijalni kapital.

S obzirom na općenito visok obujam kapitala osoba s kojima je Matej u „vezi”, sugovornikov socijalni kapital ima efikasnu instrumentalnu dimenziju pa se može koristiti i kao izvor informacija i preporuka za osiguravanje boljih usluga. Dakle, povezanost s drugim agentima u visokim sferama kulture i umjetnosti, kao i prijateljstva u socijalnim sferama relativno visokog obujma kapitala ovome kućanstvu mogu istovremeno ispunjavati više funkcija i služiti kao: profesionalni socijalni kapital, socijalni kapital solidarnosti te socijalni kapital neformalnih veza:

Matej: Ljudi s kojima se mi družimo su uglavnom sve visoko obrazovani ljudi. Budući da nam je krug poznanstava, odnosno krug prijatelja vrlo, vrlo širok... i ljudi s kojima dolazimo u kontakt svakodnevno... i tako, onda se uvijek – mislim – uvijek se čuju korisne stvari i preporuke. Intervjuist: Je li to možda i jedan od načina kako možete doći do bolje usluge? Na primjer zdravstvene, pravne? Znati tko nešto bolje radi, i tome slično? Matej: Pa naravno.

Ekonomsku situaciju kućanstva Matej evaluira suzdržano i pozitivno: („Pristojna, pristojna”). No, sugovornik djelomično gubi suzdržanost „kulturnoga plemstva” kada se dođe do ekonomskih pitanja, zbog prihoda (stope razmjene kulturnog kapitala u ekonomski) koje smatra neadekvatnima za vrstu zanimanja i kulturne kapitale, naročito u usporedbi s razvijenijim državama:

Matej: Kultura je kod nas uvijek primala malo i malo prima i sad. U nekim drugim državama i drugim društvima ... ljudi koji rade posao koji ja radim – oni su bogataši!

Horizont potrošačkih potreba prilagođen je strategiji u kojoj dominira kulturni kapital kao i činjenici da razina prihoda nije izrazito visoka. Prihod omogućuje potrošnju bez restrikcija u područjima prehrane i odjeće, ljetovanja/zimovanja i povremene odlaske u restorane, ali ne i veće ekonomske investicije („naši zahtjevi nisu tako veliki da... zapravo nismo, nismo od velikog apetita”). Potrošačke prakse distinktivno su usrediještene na kulturu

sumnjam da postoji nekakva zdrava perspektiva za dalje. (...) Ja sam u poslu, uglavnom – koliko sam, onoliko koliko sam napravio, i koliko sam stekao reputacije – sve sam uglavnom do toga došao radeći. Nisam ništa uspio postići preko nekakvih veza. Al naravno da u umjetničkom poslu je sve u... mislim nije sve, ali u umjetničkom poslu je jako puno u „networkingu”.

te ovo kućanstvo ima uočljivo najvišu razinu potrošnje na kulturu od svih intervjuiranih (u prosjeku oko 500 kuna mjesečno i više, 2015.).⁶⁹

Uz profesionalni rad i stalno usavršavanje, Matejev i Larin utjelovljeni kulturni kapital povećava se i investicijama ekonomskog kapitala i vremena u otvorenja izložbi, posjećivanje glazbenih i kazališnih premijera i izvedbi te drugih kulturnih događaja. Članovi ovoga kućanstva najčešći su posjetitelji kulturnih događanja među svim intervjuiranima, a ta je razlika pogotovo značajna u području visoke kulture. Navedeni konstantni rad akumulacije kulturnog i održavanja socijalnog kapitala izravno je povezan i sa stvaranjem Matejeve i Larine reputacije u poljima igre, te s akumulacijom simboličkog kapitala (prestiza), pogotovo važnog za Matejevo zanimanje.

Obrazovne prakse planirane za djecu u kućanstvu također imaju vidljivu usmjerenost na visoke kulturne kapitale što je jezgrovito sažeto kroz sugovornikovu temeljnu stratešku orijentaciju („visoko obrazovanje je nužna potreba da bi se čovjek izdigao u jednu sferu boljih mogućnosti”).⁷⁰ Također, valja spomenuti i najegalitarniju raspodjelu kućanskih poslova u ovome istraživanju, koja je zabilježena u ovom kućanstvu u kojoj, po sugovornikovim riječima, nema eksplicitne podjele na „muške” i „ženske” poslove, što je dobar pokazatelj visoke egalitarnosti.⁷¹

Konačno, horizont budućnosti ovoga kućanstva prilično je jasan – buduće prakse vode se nastavkom životne strategije napredovanja na temelju kulturnog kapitala uz dominantne investicije u kulturni kapital:

Matej: Za budućnost je strategija svakako unaprjeđivati sebe. (...) Čovjek mora konstantno raditi na sebi, da imate osjećaj da idete naprijed.

⁶⁹ Pritom je granica potrošačkih praksi postavljena prema teškoćama koje bi stvorili odlasci na inozemne koncerte klasične glazbe češće od jedanput u otprilike dva-tri mjeseca:

Matej: „*Mogli bi eventualno mi htjet otić u Staatsoper u Beč, pogledat neku operu svako toliko. Odvest se gore, pa pogledat. To je recimo nešto što bi se onda moralo, na što bi se moralo financijski pazit, jer to nije nešto što bismo mogli raditi svaki mjesec*”.

⁷⁰ Pritom Matej istovremeno ističe važnost „klasične” kulture u obrazovanju (pismenost, sportske i glazbene prakse – koje po njegovom i Larinom mišljenju i dalje vrijede kao pravila igre u poljima visokih kulturnih kapitala), ali i prilagođavanje promjenama mehanizama reprodukcije: porastu važnosti tehničko-informatičkih polja i kompetencija u odnosu na polje kulture i poznavanje visoke umjetnosti.

⁷¹ Matej: „*Nema „muških” ili „ženskih” poslova, ali ima „njenih” i „mojih” poslova. Nisu njeni „muški” ni „ženski” nego ja radim neke poslove koji bi se možda smatrali „ženskima”, a ona radi neke poslove koji se mogu smatrati „muškima”, ali, u principu, razdijelili smo poslove čisto zbog.. zbog jasnog raspoređivanja tko šta radi.*”

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE NAPREDOVANJA NA TEMELJU KULTURNOG KAPITALA: SLUČAJ N2 (CVIJETA I HRVOJE)

Cvijeta (46 godina), znanstvenica s doktorskom razinom obrazovanja zaposlena u javnoj ustanovi i suprug Hrvoje (45 godina), VSS, stručnjak s visokim tehničkim obrazovanjem i dodatnim poslovnim certifikatima, vlasnik firme, s dvoje osnovnoškolske djece žive u novogradnji (100 m²) na poluperiferiji velikoga grada. U uređenju njihova stana dominiraju jarke boje, kvalitetni materijali i moderan dizajn interijera. Kućanstvo posjeduje i apartman na moru, dva automobila u vrijednosti iznad 10 000 eura, te ima ukupan prihod u kategoriji od 16 000 do 19 000 kn (do 2500 eura, 2015. godine).

Životna strategija napredovanja na temelju kulturnog kapitala u slučaju n2 (Cvijeta i Hrvoje) usmjerena je poboljšavanju uvjeta života kroz investicije u institucionalizirani (pa onda i utjelovljeni) kulturni kapital. Kod sugovornice i njezinog supruga zabilježena je trajektorija snažnoga društvenog napredovanja u odnosu na teškoće svakodnevne egzistencije koje su obilježavale roditeljske uvjete života „niže klase”.

Sukladno cilju snažnog poboljšanja društvenog položaja životna strategija je eksplicitno usmjerena povećavanju tržišne vrijednosti kulturnoga kapitala. Sugovornica je tijekom intervjua više puta koristila koncepte „ulaganje”, „napredovanje”, „vrijednost” i „investicije” u kontekstu stjecanja obrazovanja, diploma i certifikata. Dakle, i Cvijeta i njezin suprug usmjereni su cjeloživotnom podizanju vrijednosti kulturnog kapitala:

Cvijeta: Obrazovanje mi je omogućilo napredovanja, omogućilo mi i ovaj posao koji sad imam. (...) [Suprug] je također iz jednog manjeg mjesta, manje obrazovane obitelji (...) zapravo to ulaganje – što je uložio u sebe – odnosno u svoje profesionalno napredovanje, učenje jezika, i sve ostalo... Dakle, naši su prioriteti bili neko ulaganje, i vlastito, i mi se jesmo doškolovavali uvijek – uhm, mislim – stalno nešto učim. (...) Ja u svojoj profesiji sam, moram priznat, dosta ulagala, i bilo je tu, ono, i nekog kreditiranja i nekih dodatnih obrazovanja za neke certifikate... u moju vrijednost da budem prepoznata kao stručnjakinja.

Izjava „da budem prepoznata kao stručnjakinja” upućuje na vezu socijalnog i simboličkog kapitala. Naime, najznačajniji socijalni kapital kućanstva i u ovom je slučaju profesionalni socijalni kapital, stvoren umrežavanjem (kao i Matej, i Cvijeta spominje termin „networking”). Takav socijalni kapital uz izgradnju simboličkog kapitala prepoznavanja i priznavanja kompetencija („ljudi nas poštuju”) sugovornici i njezinom suprugu

omogućuje dodatno stjecanje ekonomskog kapitala, to jest osiguravanje dodatnih poslova i honorara.⁷²

Navedeni skup strateških elemenata i kapitala Cvijetinom kućanstvu omogućuje povoljne uvjete života i evaluaciju ekonomske situacije kućanstva kao „iznadprosječan standard za Hrvatsku”. Sukladno ovome, razina novčanih primanja kućanstva znači da u području potrošačkih praksi nema nikakvih značajnijih odricanja, osim granica postavljenih kod distinktivne „luksuzne” potrošnje kućanstva, odlascima u inozemstvo na (rock i pop) koncerte i na dalja „egzotična” putovanja.⁷³

Cvijeta: Mislim, ono, ja i kćerka smo bili u Londonu ovo ljeto jer je to bila velika želja, ali zato je mama sad nafrustrirana zbog ogromnog minusa. (...) Nema puno ljudi baš tu priliku planirati sad put na Tajland naprimjer... za koji ne znam kad ćemo uštediti! [smijeh]

Za razliku od Matejevog i Larinog kućanstva, prakse odlazaka na kulturne događaje nemaju direktnu važnost za investicije u kulturne kapitale povezane sa strategijom. Sudjelovanja u programima visoke kulture nisu prisutna, ili su prisutna tek vrlo rijetko u praksama članova ovoga kućanstva. Odlasci na kulturne predstave u osnovi se koriste kao rekreacija, odmor od svakodnevice, te ulaganje u „emocionalnu dimenziju” socijalnog kapitala solidarnosti u obitelji i među bliskim prijateljima/cama.

Ovo je kućanstvo prošlo kroz promjenu u elementima strategije od isključivoga korištenja visokih kulturnih kapitala prema povećanju važnosti ekonomskog kapitala uslijed Hrvojevog pokretanja vlastite firme (u području njegove tehničke ekspertize). Promjena kompozicije kapitala uključivala je ulaganje u radni prostor, tehničku opremu i plaće zaposlenika te je bila pripremljena prethodnim stjecanjem financijskog kapitala i diploma tehničkog i poslovnog tipa. Ovaj potez dio je strategije povećavanja vrijednosti kulturnog kapitala na tržištu, ali je i određen pomak kućanstva prema strategiji u kojoj su dominantni kapitali i kulturni i ekonomski. Ovdje treba

⁷² Cvijeta: *Kroz razna radna mjesta oboje smo zapravo napravili, svak u svom području jedan – onako – dobar „networking”... dakle, ljudi koji nas – ja bi rekla – poštuju, i tako dalje. Dakle, njemu se dogodilo jednom da su ga zbog toga zvali na poso’. Meni se dogodilo da su me zvali na poso’, i u ovih godinu i po sam dobivala od svojih kolega – bilo honorarno – bilo „ovo”, bilo „ono”.*

⁷³ U ovom slučaju ipak treba zabilježiti kako su potrošačke prakse u trenutku intervjua nešto reduciranije nego što bi sugovornica očekivala od kućanstva njihove pozicije. Naime, zbog utjecaja ekonomske krize koja je istovremeno smanjila Hrvojeve prihode od poduzetništva, te podignula ratu kredita za stan u švicarskim francima, u trenutku intervjua kućanstvo ne ostvaruje suficit koji očekuje.

primijetiti i da je poduzetnička aktivacija supruga uključila i povećavanje udjela obavljanja kućanskih poslova koje obavlja Cvijeta.

Horizont budućnosti kućanstva obilježen je određenom nesigurnošću koju su tržišni uvjeti Hrvojeva poslovanja i povećavanje rate kredita u „švicarcima” donijeli uslijed ekonomske krize. No, nesigurnost je ublažena sviješću o vrijednosti kapitala kojima se može amortizirati eventualan pad uvjeta života kućanstva. Naime, očekuje se da bi u slučaju dolaska u nepovoljnu situaciju visoki obujam kulturnog kapitala mogao omogućiti povećavanje stope razmjene kapitala i amortizaciju bilo kakvih padova prihoda (ekonomskog kapitala). U tom se smislu može razmatrati i sugovorničin „plan” za nastavak investicija u kulturni kapital kroz certifikat koji bi joj omogućio dodatne zarade na tržištu usluga:

Cvijeta: Ja trenutno... ono, ulažem u edukaciju u [poddisciplina sugovorničine struke koja omogućava privatno samozaposlenje s visokim prihodima po satu], dakle, ono, jednog dana bi voljela i to završit, pa ako bude nešto... mogu radit dodatno i privatno.

Dakle, horizont budućnosti ovoga kućanstva određen je daljnjim investicijama u kulturni kapital (stručnost) za jačanje stope povrata u ekonomski kapital, što uključuje i kombiniranje praksi u državnom sektoru s poduzetničkim i tržišnim praksama.

5.2.2. Životne strategije napredovanja na temelju kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE NAPREDOVANJA NA TEMELJU KOMBINACIJE KULTURNOG I EKONOMSKOG KAPITALA: SLUČAJ N3 (GABRIJELA I DOMINIK)

Gabrijele (48 godina), VSS ekonomske struke, rukovoditeljica sektora u velikom poduzeću u dominantno državnom vlasništvu i Dominik (54 godine), VSS, vlasnik OPG-a srednje veličine, uz sina srednjoškolske dobi i kćer na studiju žive u obiteljskoj kući Dominikovih roditelja (posjeduju vlastiti kat, odnosno, stan), daleko „najbogatijoj” kući u malom selu. Kućanstvo posjeduje veća poljoprivredna i građevinska zemljišta, vrijednu nekretninu u gradu u kojemu kći studira, police životnog osiguranja, tri automobila u ukupnoj vrijednosti višoj od 30 000 eura (od kojega je jedno nešto starije luksuzno – „prestiz” – vozilo) te ima mjesečne prihode u razini od 18 000 do 21 000 kn (do 2800 eura, 2015. godine).⁷⁴

⁷⁴ Prihod je vjerojatno i nešto veći, s obzirom na fluktuaciju prihoda poljoprivrednog poduzetništva i tendenciju ispitanika u anketama ka odabiranju srednje-niže razine, tj. donje granice u

Životna strategija napredovanja kod Gabrijele i Dominika povezana je s naslijeđenim i stečenim razinama kulturnog i ekonomskog kapitala te investicijama u ekonomske kapitale u okviru pokretanja i unaprjeđivanja poduzetničkog projekta u poljoprivredi. Ovome je prethodila faza napredovanja temeljena na kulturnim kapitalima i postignutim pozicijama stručnjaka u firmama u državnom vlasništvu.⁷⁵

Promjena strategije ovoga kućanstva odnosila se na prelazak od dva posla u državnoj službi ka kombinaciji jednog takvog posla (Gabrijelinog) te poljoprivrednog poduzetništva (koji vodi Dominik). Ovo je značilo i jačanje oslanjanja na ekonomski kapital. Promjena se dogodila uslijed strukturnih uvjeta relativne stagnacije plaća i uvjeta rada u državnom sektoru nasuprot subvencijama koje su se nudile za poljoprivrednu proizvodnju.⁷⁶ Promjenu (rekonverziju) strategije omogućili su i prethodno akumulirani poljoprivredni ekonomski kapitali (zemljište), dijelom naslijeđeni sa strane Dominikove roditeljske obitelji.

Ostvarivanje strategije ovisilo je ne samo o strukturno povoljnom razdoblju rasta hrvatske ekonomije i poljoprivrednih subvencija već i o sinergiji ekonomskog kapitala s utjelovljenim kulturnim kapitalima: Gabrijelinim financijskim i organizacijskim znanjima i vještinama te Dominikovim kompetencijama u administraciji, birokratskim sustavima i baratanju informacijama. Navedene vještine i dispozicije pokazale su se ključnima u planiranju troškova i kredita, prijavama na natječaje za različite subvencije i povoljnije uvjete financiranja, olakšice itd.:

Dominik: Povlačili smo neke prednosti koje imate, znači, kad kupite neka-kav stroj imate povrat PDV-a. (...) Tako da smo u biti pridigli gospodarstvo i

procjenama vlastitih prihoda. Svakako, prije ekonomske krize („*zadnjih par godina...*“) prihod kućanstva od poduzetništva (OPG) bio je značajno veći.

⁷⁵ Eventualni socijalni kapital neformalnih veza i/ili politički kapital u obiteljima sugovornika koji je mogao pomoći u inicijalnim zaposlenjima nije iskazan u intervjuu, iako postoji mogućnost da su takvi kapitali *omogućili* pristup radnim mjestima, odnosno, rastvaranje „mehanizama zatvaranja“.

⁷⁶ U ovom se slučaju može iščitati i promjena u odnosima mehanizama reprodukcije (Bourdieu, 1991, 138) koja je utjecala na ove agente. Dakle, dok su s jedne strane uvjeti života omogućeni državnom službom čak i na Dominikovoj relativno visokoj poziciji stagnerali, ili se pogoršavali, istovremeno su u kućanstvu važnom sektoru poduzetništva (moderna poljoprivredna proizvodnja) uvedene olakšice i subvencije koje su osigurale povoljnije stope reprodukcije i uvećanja kapitala kućanstva poduzetništvom. Na taj je način kućanstvo u vrijeme povoljnih eksternih uvjeta uspjelo iskoristiti kombinaciju svojih akumuliranih kapitala i javnog novca (subvencija) za rast.

okrenuli ga dobrom razvoju, dok je država u biti puno više nudila nego sad. (...) Gabrijela: Smatramo da se sve to treba razvijati, razumijete? Znači... povećavati zemljište, poboljšavati stvari i sve to. Imali smo kredite ogromne. Mi smo uobičajeno imali bar tri velika kredita. Do dvadeset tisuća kuna smo mjesečno imali. (...) Mi smo se prije javljali normalno na natječajne za materijalna ulaganja, za ovo, ono i onda vidite nekakvu perspektivu razvoja. Znači u šta ulažete i to što dobijete. Dominik: Supruga je bila ekonomista i ona mene uvijek upozori: „Dominik, nemoj se zaletiti, ova investicija ne bi bila...”. (...) Ja sam isto po skupovima svugdje išao i tako, pratimo to... internet, štampu, mislim sve napredno, od poljoprivredne navigacije...

Životna strategija kućanstva u kojoj je ekonomski kapital postao vidljivo dominantan, a kulturni kapital ga potpomaže i osigurava, postavljena je snažnim investicijama u druge tipove ekonomskog kapitala. Kućanstvo je za vrijeme promjene strukturnih okolnosti tijekom ekonomske krize (kada je, iz njihove perspektive, sustav subvencija i poreza nepovoljno promijenjen) zaustavilo rast i ulaganja od primarnog posla (OPG) te započelo drukčiji sustav investicija u ekonomske kapitale. Dakle, kućanstvo je diverzificiralo svoj ekonomski portfolio ulaganjima u nekretnine i financijske usluge: kupnjom stana u gradu u kojemu kći studira, nadogradnjom i opremanjem obiteljske kuće, ulaganjem u životno osiguranje, štednju i dionice.

Ekonomsku situaciju kućanstva Gabrijela i Dominik evaluiraju kao „dosta nadprosječnu” za hrvatske uvjete. Distinktivno obilježje potrošačkih praksi su materijalni statusni simboli: luksuzni automobil, korištenje skupih materijala u uređenju kućanstva i okućnice (mramor, inox, skupoc drvo) i ljetovanja u hotelima s četiri ili pet zvjezdica. Potrošačke prakse postavljene su visoko te uključuju i određene luksuze, a granica potrošačkih praksi postavlja se na „olakom” obnavljanju luksuznoga voznog parka. Istovremeno, kulturna potrošnja kućanstva je niska (između 100 i 200 kuna), a kulturne prakse kućanstva koje nisu vezane za specifični utjelovljeni kulturni kapital nisu od posebne važnosti.⁷⁷

⁷⁷ Može se reći kako strategija, habitusi i kapitali (uključujući i njihovu lokalnost, ukotvjenost u izolirani ruralni život) „djeluju” suprotno investicijama i akumulaciji utjelovljenoga kulturnog kapitala povezanog s visokom, pa čak i s popularnom „urbanom” kulturom: Gabrijela: *Samo se radi, radi, radi, radi.* Dominik: *S ove pozicije mi uopće ne možemo, mislim, ni zamisliti... (...) Mislim, čovjek se može „uzdizati”, nešto, ako je posvećen tome – a ako ja dodem, pa zaspem tamo na „Eri s onoga svijeta”, ili nešto... to mi je krasna opera bila, i gledao sam je, i opet bi je pogledao, al ja bi sad zaspo – kad sam umoran, kad sam trinest sati u traktoru.*

Horizont budućnosti kućanstva je jasan i vrlo širokog dosega (20-ak godina). Usmjeren je prenošenju kapitala i strategije na djecu (prvenstveno sina) te, u konačnici, sigurnom umirovljenju uz obiteljsku reprodukciju nasljeđa kapitala:

Dominik: Znači dok si stvorimo uvjete za neku mirovinu, nešto... ili ćemo ovu proizvodnju i ovu što imamo tu nekom predati – ako bude interesa – ako ne, to ćemo pretvorit u bilo koji oblik kapitala.

5.2.3. Životne strategije napredovanja na temelju socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE NAPREDOVANJA NA TEMELJU SOCIJALNOG KAPITALA NEFORMALNIH VEZA I POLITIČKOG KAPITALA: SLUČAJ N4 (JURAJ I VLASTA)

Juraj (45 godina), trogodišnja srednja škola tehničkog tipa; primatelj invalidske mirovine na osnovi statusa ratnoga vojnog invalida (HRVI), član političke stranke i zastupnik u lokalnom političko-upravnom tijelu, visoko pozicioniran u udrugama ratnih veterana i supruga Vlasta (41 godina), bacc. upravnog područja, prethodno završene trogodišnje srednje školske i dugotrajno nezaposlena, tri godine prije intervjua zaposlena u tijelu javne uprave, s kćerkom (pri završetku srednje škole) žive u obiteljskoj kući u prigradskom naselju. Kuća je izgrađena uz pomoć braniteljske stambene povlastice, automobil je u vrijednosti iznad 2000 eura, a ukupan mjesečni prihod kućanstva iskazan je u razini od oko 12 000 kuna (oko 1600 eura, 2015. godine).

Slučaj n4 primjer je životne strategije napredovanja na temelju socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala. Ovom životnom strategijom Jurjevo je kućanstvo unutar dvadesetak godina ostvarilo uzlaznu trajektoriju – napredovanje od početne pozicije obilježene vrlo niskim obujmom svih kapitala do stjecanja srednjih uvjeta života. Socijalni kapital neformalnih veza i politički kapital sugovornikovom su kućanstvu omogućili uspješno korištenje mehanizama zatvaranja i pozicioniranje u poljima lokalne uprave. Ovaj je skup kapitala Jurju omogućio najznačajnije elemente strategije: kvalifikaciju u sustav državne redistribucije (stjecanje prava na mirovinu i druga prava HRVI), visoko pozicioniranje u udrugama veterana, političku aktivaciju u lokalnom upravnom vijeću i zapošljavanje supruge u tijelu javne uprave:

Juraj: Kažem, i HDZ je u svemu tome bio povezan, jer sa dosta ljudi komuniciram, dosta ljudi znam, ono, i ajmo reć... neću ja sad reć za sebe da pozitivno

kotiram, ali... ajmo reć, bio sam jedno vrijeme i [visoka pozicija u udruzi ratnih vojnih invalida], i bio sam visoko kotiran isto u udruzi branitelja. (...) I tu, evo, jedan susjed koji se angažirao, koji je isto u HDZ-u, i koji smo bili, s kojim sam prijatelj, onaj... s kojim sam u kontaktu... tako da me on na neki način ufuro malo više u politiku...

Sugovornikova početna pozicija u životu bila je obilježena niskim kulturnim kapitalom trogodišnje srednje škole tehničkog tipa, neuspješnim izlaskom na tržište rada pred raspad Jugoslavije i niskim obujmom svih kapitala roditelja (uključujući i obrazovanje – otac i majka su završili samo osnovnu školu).

Juraj se 1990. uključio u političku stranku („čisto, ono, iz domoljublja”) te se praktički u isto vrijeme prijavio za radno mjesto u sastavu policije ili vojske. Primljen je, mobiliziran i uključen u ratne sukobe pri čemu je doživio kratak i traumatičan ratni put, te je lakše ranjen. Nakon oporavka Juraj je bio suočen s radnim mjestima vrlo niskih prihoda u civilnom sastavu vojske te je, nezadovoljan statusom koji mu je bio dostupan, odlučio podnijeti zahtjev za ostvarivanje prava na status hrvatskoga ratnog vojnog invalida s povlaštenom mirovinom (HRVI).⁷⁸

Da bi pokrili kredite za stambeno osamostaljivanje i druge troškove života, do uspješnog rješenja zahtjeva za status HRVI, Juraj i supruga (službeno nezaposlena, niskog kulturnoga kapitala) provodili su strategiju snalaženja, uglavnom raznim neformalnim poslovima „na crno”.⁷⁹ Strateška faza snalaženja je, dakle, bila „sekundarna”, u iščekivanju primarne strategije rješenja prava na invalidsku vojnu mirovinu i druge povlastice koje će uslijediti (povoljni uvjeti stambenog zbrinjavanja, povlaštena kupnja automobila itd.). Politički kapital i socijalni kapital neformalnih veza pomogli su i prvi i najvažniji korak napredovanja kućanstva – uspješnu kvalifikaciju za status i prava HRVI:

⁷⁸ Ovdje je red napomenuti kako je sugovornik u intervjuu naveo da se pri pokretanju procesa kvalifikacije za ostvarivanje navedenog prava „osjećao kako može raditi” te kako je u to vrijeme i obavljao razne poslove „na crno”, da bi pokrio troškove kućanstva. Također, sugovornik je prvotno odbio ideju komisijske procjene invaliditeta radi mirovine očekujući vojno/polijsko zaposlenje s regularnom plaćom. Tek nakon što nije mogao dobiti „dobro” zaposlenje, sugovornik započinje proces kvalifikacije u status HRVI.

⁷⁹ Juraj: *Još sam na nekim mjestima radio okolo, i „na crno”, i vako, da bi te neke stvari uspili osposobit. Doslovce smo krpali rupe. U jednom periodu smo radili za jednu firmu gdje smo [prodavali proizvode po kućama], pored toga i [jednostavan fizički posao], i istovremeno sam radio i u vojsci. Onda sam malo u tim dijelovima bio krpo sa bolovanjima, ovo-ono, svakako smo „kemijali”, ali smo doslovce krpali rupe. Dok nisam kasnije riješio to pitanje vezano za mirovinu, za primanje... e onda je tu... krenuli smo – ajmo reć: „malo bolje”.*

Juraj: *I od ljudi koji su mi pomagali, koji su mi rješavali neke stvari, u rješavanju pitanja i mirovine i invalidnosti, uglavnom sam to rješavao sa prijateljima koje sam znao iz tog perioda i koji su bili sa mnom i u vojsci i koji su bili odrasli sa mnom.*

Nakon ostvarenja prava i primanja koja idu uz status HRVI, sugovornik je stjecao socijalni kapital neformalnih veza i politički kapital pozicioniranjem u onim institucijama i poljima s kojima su njegovi kapitali i vezani, te u kojima je moguće njihovo daljnje uvećavanje: sudjelovanjem u udru-gama veterana (uključujući i obnašanje voditeljskih dužnosti), aktiviranjem u političkoj stranci te sudjelovanjem u lokalnom upravnom tijelu. Važno je pritom spomenuti i sugovornikov narativ o „dva različita tipa prijateljstva”, od kojih jedno omogućuje ostvarivanje usluga i dobiti:

Juraj: *Ako sam ja s tobom poznanik, i ako se „znamo”, i ako ti meni uvijek očeš pomoć, i ja tebi... A ako si prijatelj – možemo pričat o puno tema, ono, to su dva različita tipa prijateljstva, ajmo reć. (...) Sa većinom tih ljudi iz rata, i sve to, ono, nismo kućni prijatelji, da se posjećujemo, da razmjenjujemo neke stvari, i to, ono. U svakom slučaju, da sad dodem tamo, i da mu kažem: „Trebam ti to”, „Trebam ti love” – dobio bi.*

Socijalni kapital neformalnih veza i politički kapital Jurjevom su kućanstvu omogućili dugoročan rast ekonomskog kapitala, odnosno, postupno „rješenje” svih temeljnih ekonomskih pitanja kućanstva. U ovom slučaju – s obzirom na nepovoljnu početnu poziciju (vrlo niske kapitalne) – to se prvenstveno odnosi na izgradnju te potpuno opremanje obiteljske kuće, rješavanje prethodno podignutih kredita, stabilizaciju potrošnje uz zadovoljavanje svih osnovnih potreba i, konačno, ulaganje u Vlastino visoko obrazovanje.

Naime, dugi niz godina nezaposlena, Vlasta je uz podršku ekonomskog kapitala kućanstva akumuliranog na Jurjevo ime upisala i završila preddiplomski studij u području javne uprave. Korištenjem moći (kapitala) koju je Juraj imao unutar lokalnih struktura, ovo je kućanstvo uspjelo osigurati sigurno radno mjesto u lokalnom tijelu javne uprave, i to tijekom ekonomske krize (2012. godine), u uvjetima „stezanja remena” i porasta nezaposlenosti:

Juraj: *Vlasta se zaposlila isključivo, isključivo vezano za svoju sposobnost, za svoju struku, i zaposlio je jedan prijatelj, koji je sa mnom bio... mislim prijatelj, nismo bili prijatelji – poznanici smo... koji je „znao mene” – „znao” sam ja njega, odrasli smo zajedno kao klinci, i znao je da je ona to završila. On je bio trenutno u to vrijeme na nezavisnoj listi, i uključio se u taj dio politike...*

Također, treba istaknuti kako su, uz sve do sada spomenuto, neformalni „kanali” i veze ovome kućanstvu omogućili ostvarivanje i drugih pogodnosti: zdravstvenih, fiskalnih/kreditnih, moguće i obrazovnih. Primjerice, oko zdravstvenih usluga, sugovornik navodi kako se ponovno stvari „rješavaju” „prijateljski” i „rodbinski” – „privatno” ali preko „socijalnog” – i ako „nemaš nekoga”, onda se „moraju riješiti preko politike”.⁸⁰

Konačno, sugovornikov horizont budućnosti jedini u istraživanju je isključivo optimističan, tj. predviđa isključivo porast standarda i sigurnost napredovanja. Dok su svi drugi sugovornici/ce unutar strategija napredovanja uz očekivanje održavanja i poboljšavanja pozicija izrazili i određene ograde te isticali uvjete napretku (dodatno stjecanje kulturnog kapitala, rad na „sebi”, investicije u ekonomski kapital itd.), ovaj je slučaj jedinstven u izostanku vizije nesigurnosti. Ovo se može uzeti kao simptom moći socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala u kombinaciji s uspješnim korištenjem državnih mehanizama redistribucije:

Juraj: *Očekujemo da nam se sad u tom narednom periodu još malo popravi ta financijska situacija, da se to malo, neke stvari od prijašnjeg vremena iščiste. I da budemo, ono, u mogućnosti si priuštiti još, evo, neke stvari.* Intervjuist: *Bojite li se ikad za budućnost?* Juraj: *Ne razmišljamo tako. (...) Dosta tih naših „prijatelja”... mislim velika većina, je isto tako kao i mi: „riješena”... bilo da su ili u državnim firmama, ili u vojsci, ili da su, ono, s te strane, ono, financijski su, ono, onakvi kakvi su i bili.* [kriza nije na njih utjecala]

5.2.4. Zaključak o životnim strategijama napredovanja

Životne strategije napredovanja su obrasci praksi kojima pojedinci i kućanstva povećavaju obujam kapitala i ostvaruju jasan napredak objektivnih uvjeta života u značajnom razdoblju. Agenti s ovom strategijom subjektivno očekuju napredovanje i dugoročno ga ostvaruju, dok su kod ostalih život-

⁸⁰ Juraj: *Stjecajem okolnosti, od supruge [bliska rodbina] je bila direktorica u socijalnom, pa je znala jednu ženu koja privatno radi, ono, i koja dobro radi, pa smo uspili taj dio iskoristiti „na taj način”. Rodbinska veza, ono, i sve što u biti, što kažem, ono – ako očeš nešto riješiti jednostavno moraš bit... Ili, ako nemaš nekog tako, onda moraš riješiti preko politike, ono. Al ako očeš da ti dijete bude, ono, mislim da ti dijete, da dobiješ neku kvalitetnu uslugu – moraš to tako riješiti. Za drugi slučaj zdravstvene usluge koju je trebala kćer: Isto smo to morali upotrijebiti neke prijateljske, prijateljske „vezice” da bi došli do rješavanja tog problema, a isto smo to rješavali i preko... i preko privatno, a i preko socijalnog tako da... čisto, ono, „prijateljski” neke stvari morali rješavati, ali da nismo uspili, tako, sigurno bi išli na privatno jer drukčije ne moš. Ako hoćeš da to riješiš, da to bude „okej”, nemoš drukčije.*

nih strategija poboljšanja uvjeta života značajno manja i periodičnija, ili naprotiv, agenti doživljavaju padove trajektorije.

Agenti sa životnom strategijom napredovanja u svojim se obrascima praksi posebice oslanjaju na dominantne kapitale, kapitale koji mogu donositi najviše, najkonstantnije i „najlakše” profite. Obrasci radnih praksi i karijere jasno su povezani s dominantnim kapitalima na kojima se mogu temeljiti i dodatne radne i investicijske prakse te honorarna zaposlenja.

Korištenjem dominantnih kapitala kao kriterija kategorizacije dobiveni su sljedeći tipovi životnih strategija napredovanja:

1. *Životne strategije napredovanja na temelju kulturnog kapitala;*
2. *Životne strategije napredovanja na temelju kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala, i*
3. *Životne strategije napredovanja na temelju socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala.*

Agenti sa životnim strategijama napredovanja u ovome su istraživanju posjedovali najviše objektivne razine ekonomskog kapitala: prihode iznad 15 000 kuna po kućanstvu (2000 eura, 2015.), tj. iznad 3750 kuna (500 eura) po članu kućanstva, više od jedne vrijedne nekretnine te automobile vrijednosti veće od 5000 eura po kućanstvu. Iznimka je slučaj n4 (kućanstvo s vrlo niskom početnom pozicijom te dominantnim kapitalima neformalnih veza i političkim kapitalom), što ukazuje kako je napredovanje na temelju socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala proces drugačiji od napredovanja drugim vrstama kapitala.

Životne strategije napredovanja prisutne su u kućanstvima u kojima barem jedan/na član/ica ima uzlaznu karijernu radnu trajektoriju, a drugi/a najmanje stabilnu karijernu radnu trajektoriju. Jedino kod ovih strategija visoko obrazovanje je pravilo, kao i razne specijalizacije, certifikati i međunarodno priznate kvalifikacije, uključujući i doktorske stupnjeve obrazovanja (n2) te vrlo visoke razine utjelovljenoga kulturnog kapitala koji se odnosi na područje kulture i umjetnost (n1). Socijalni kapital ima veliki potencijal (svi slučajevi u istraživanju), čak i kada mreža prijatelja na koje se agenti mogu osloniti nije velika.

Kapitali kod životnih strategija napredovanja imaju istaknuto sinergijski odnos. Naime, iako su neki od kapitala dominantni za napredovanje, nedominantni kapitali na različite načine olakšavaju i omogućavaju investicije te poboljšavanja društvenog položaja. Socijalni i simbolički

kapital olakšavaju investicije u kulturni kapital (osiguravanjem informacija i pristupa) i povećavanje ekonomskog kapitala (kroz ugovaranje poslova), a kulturni kapital može omogućavati i olakšavati napredovanje u poduzetničkim projektima.

Kod životnih strategija napredovanja povećanjem volumena dominantnog kapitala dugoročno se cilja i na povećanje volumena ostalih kapitala, odnosno, na diverzifikaciju portfolija.⁸¹ Primjerice, kućanstva kod kojih je dominantan kulturni kapital postupno mogu akumulirati i zalihu ekonomskog kapitala u obliku nekretnina, uštedevine ili druge imovine. Diverzifikacija portfolija omogućava veću fleksibilnost u strategijama napredovanja, te općenitije, omogućuje veću sigurnost (osjećaj zaštićenosti) kućanstva u krizama i drugim nepovoljnim društvenim promjenama.⁸²

Osim sinergije između samih tipova kapitala kod životnih strategija napredovanja ostvaruju se i istaknute sinergije kapitala članova kućanstava. Združivanje prihoda i ukupnosti svih kapitala svih članova kućanstva omogućuje investicije i potrošačke prakse koje ne bi bile moguće kod individua. No, kod životnih strategija napredovanja posebno su istaknute i sinergije socijalnog i kulturnog kapitala između članova kućanstava koje povećavaju efikasnost korištenja kapitala.⁸³

Sinergijom u kapitalima smatraju se i učinci kombinacija kapitala između članova kućanstava i njihovih roditeljskih obitelji. Kućanstvima u

⁸¹ Parcijalna iznimka mogu biti, primjerice, kućanstva s dominacijom ekonomskog kapitala koji ne zahtijeva značajan kulturni kapital za reprodukciju i uvećanje (poput vlasnika nekretnina i obrta u turizmu, s obzirom na visoki povrat u financijskom kapitalu ekonomskih investicija koje ne zahtijevaju nužno velik obujam kulturnog kapitala), kao i kućanstva u vrlo visoko specijaliziranim poljima kulturnog kapitala koja uslijed modusa društvenog razvoja ne dobivaju odgovarajući i očekivan povrat u ekonomskom kapitalu (primjerice, visoka umjetnost, kulturni radnici).

⁸² U navedenom smislu može dolaziti do određenog nezadovoljstva agenata statusom njihovih polja radnih praksi ako nisu u mogućnosti akumulirati zalihu ekonomskog kapitala. Ovo je za očekivati kod dijela agenata sa visokim kulturnim kapitalima u suvremenoj Hrvatskoj, primjerice, kod dijela stručnjaka u sektoru kulture koji mogu očekivati slabije povrate u ekonomskom kapitalu, nego su se nadali (dijelom prisutno i kod slučaja n1).

⁸³ Korištenje socijalnog kapitala više članova kućanstva povećava ukupan obujam razmjene informacija, usluga i preporuka. Osim toga, dio socijalnog kapitala temelji se na zajedničkom sudjelovanju u akumuliranju i održavanju kapitala (zajednički odlasci u restorane, na kulturne događaje, organizacija kućnih druženja itd.). Kulturni kapital također može imati sinergijske učinke na razini kućanstva – od generiranja zajedničkih kulturnih praksi i kulturne participacije te prijenosa dijela vještina i znanja između partnera, do direktne suradnje vidljive u zajedničkom sudjelovanju u poduzetničkim projektima ili drugom radu u kojima su potrebne visoke kulturne kompeticije.

istraživanju kapitali naslijeđeni od roditelja poslužili su za izgradnju elemenata vlastitih strategija: izravno, oslanjanjem na postojeće ekonomske kapitale (nekretnine, zemljišta), ili neizravno, olakšavanjem obrazovnih investicija koje donosi prisutnost visokoga roditeljskog kulturnog kapitala. Za pretpostaviti je i važnost socijalnog kapitala roditeljskih obitelji za strategije kućanstava, te naravno, političkog kapitala, kada postoji.

Agentima nepovoljne promjene strukturnih uvjeta mogu biti prisutne i kod strategija napredovanja, te su, s obzirom na recesijsko razdoblje, neke nepovoljne promjene u istraživanju i zabilježene.⁸⁴ No, u ovom istraživanju nije zabilježeno značajnije ugrožavanje životnih strategija napredovanja, niti u periodu postsocijalističke tranzicije, niti u periodu ekonomske krize. Naime, zbog visokih volumena kapitala i povoljnih pozicija u poljima plaćenog rada (poput „dobrih” radnih mjesta, traženih i dobro plaćenih diploma i specijalizacija itd.), nepovoljne promjene okolnosti kod životnih strategija napredovanja znatno slabije „pogađaju” ove agente nego one s manje kapitala i lošijim pozicijama.

Visoki ukupni obujam kapitala, a time i potencijal stvaranja profita, ovim agentima predstavlja rezervu društvene moći koja omogućuje različite načine izbjegavanje duljih i/ili većih padova u uvjetima života. Dakle, čak i ako se nađu u donekle nepovoljnim eksternim društvenim uvjetima ovi agenti mogu spriječiti pad uvjeta života primjenom različitih radnih praksi i strateških poteza. Strateški potezi namijenjeni sprječavanju pogoršavanja društvene pozicije kod životnih strategija napredovanja mogu biti: a) dodatne investicije u dominantne kapitale; b) aktivacije nedominantnih kapitala; c) uvođenje novih radnih praksi; te konačno, d) promjene elemenata strategija, uključujući i transformaciju životne strategije.

Aktivacije kapitala su na primjer, prodaja ili stavljanje u najam sekundarnih nekretnina ili zemljišta, te korištenje postojećih kapitala za poduzetničke projekte (nekretnine, zemljišta, uštedevine itd.). Uvođenje novih radnih praksi kod životnih strategija napredovanja treba očekivati prije svega kao povezano s dominantnim kapitalima i dodatnim investicijama u dominantne kapitale jer oni mogu donositi najveće povrate.

⁸⁴ U istraživanju su zabilježene: relativna stagnacija plaća i uvjeta rada na državnim i javnim pozicijama (n3 prije transformacije strategije i promjene polja plaćenih radnih praksi, te donekle n1); nepovoljne tržišne fluktuacije u poljima privatnih aktivnosti (n2); nepovoljne promjene zakonskih i subvencijskih okvira (n3); povećavanje kamata na kredite uslijed ekonomskih kriza finansijskih tržišta (n2).

Kod transformacije elemenata strategije agenti mogu djelovati kroz neki od sljedećih poteza: a) rekonverzije prema strategijama, kapitalima i poljima koje će bolje omogućiti napredovanje (primjerice od strategije napredovanja temeljene na kulturnom kapitalu prema strategiji temeljenoj na ekonomskom kapitalu, tj. poduzetništvu); b) promjene polja (ili podpolja) praksi – istaknuta je tendencija od javno-državnih polja i podpolja prema privatnim poljima i podpoljima; c) repozicioniranja u poljima – manja promjena specijalnosti u istom polju aktivnosti i druge promjene pozicija – primjerice kod napredovanja, preuzimanja dodatnih poslova i odgovornosti i sl.

Kada je riječ o ulozi socijalnog kapitala, za strategije napredovanja utvrđena je strateški primarna važnost profesionalnog socijalnog kapitala, moći na temelju onoga što sugovornici/ce jednom riječju „definiraju” kroz engleskim terminom „networking”. Ovo u praksi znači stvaranje mreže kontakata koji prepoznaju, podržavaju i potvrđuju kulturne kapitale agenata važne za polja profesionalne igre, te njihovu poziciju i reputaciju.⁸⁵ Stoga je profesionalni socijalni kapital jasno povezan sa simboličkim kapitalom agenata u poljima karijere/rada.

Profesionalni socijalni kapital može imati i dimenziju socijalnog kapitala solidarnosti: emocionalne podrške, malih usluga i razmjene informacija (izvan poslovne sfere). No, njegova je primarna funkcija određena situiranosti u polje poslovnih i karijernih odnosa – služi napretku i očuvanju pozicije u tim poljima. Treba napomenuti i kako agenti koji se nalaze u mrežama prijatelja i poznanika kućanstava u kategoriji strategija napredovanja raspolažu značajnim kapitalima. Takve vrste kontakata mogu omogućiti društvene prednosti već i razmjenom informacija i preporukama najboljih izbora za određene usluge (npr. zdravstvene, pravne i bankovne usluge), ali u nekim slučajevima i preferencijalnim tretmanima. Važnost socijalnog kapitala neformalnih veza nije izraženo prisutna u istraživanjem obuhvaćenim kućanstvima sa strategijom napredovanja na temelju kulturnog ili kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala.⁸⁶ No, ovo je jedan

⁸⁵ Profesionalni socijalni kapital može pružiti facilitaciju (olakšavanje) pristupa mogućnostima i upućivanje na mogućnosti, u praksi npr: informacije o poslovima, edukacijama i drugim prilikama, pomoć pristupu poslovima, edukacijama i drugim prilikama i, naravno, grupiranje u neformalne i u formalne skupine i odnose namijenjene zajedničkoj (kooperativnoj) igri u sferama profesionalnih polja.

⁸⁶ Dio razloga za to vjerojatno leži u visokospecijaliziranim ekspertnim kulturnim kapitalima i usmjerenosti na formalna polja radnih aktivnosti kod istraživanih kućanstava, te u već etabliranim karijerama u kojima pogodovanje nije nužno potrebno da bi kućanstvo napredovalo niti da

od ključnih kapitala zasebnog tipa strategije napredovanja, koji se može pojavljivati u kombinaciji s političkim kapitalom.

Može se konstatirati da su kućanstva sa svim tipovima životnih strategija napredovanja evaluirala vlastite uvjete života boljima od prosjeka („dosta natprosječno”; „iznadprosječan standard za Hrvatsku”) – osim slučaja n4, koji je u ovom pogledu zbog svoje trajektorije i kapitala iznimka.⁸⁷ Potrošačke prakse su visoke u usporedbi s drugim kućanstvima u istraživanju. Za razliku od drugih kućanstava uključenih u istraživanje, ne bilježi se nikakva značajna štednja u kategorijama hrane, stanovanja i režija, barem jednog duljeg putovanja na godinu, barem jednog odlaska u restoran ili na plaćeni kulturni događaj jedanput na mjesec. Adaptacije potrošačkih praksi zabilježene tijekom ekonomske krize bile su tek smanjivanja „velikih” kupnji, odnosno potrošnje u ono što kućanstva smatraju luksuzom – poput novih automobila, skupih i duljih putovanja ili odlazaka na kulturne priredbe u inozemstvo.

Rodna podjela u kategoriji plaćenog rada kod kućanstava sa strategijom napredovanja u ovome istraživanju nema elemenata izrazite neegalitarnosti. Ženske članice kućanstava su stručnjakinje s vlastitim karijerama, u nekim slučajevima više rangirane u strukturi zanimanja i/ili obrazovanije od muških partnera (n2 i n3). Neegalitarnost u poslovnom svijetu nalazi se u sektoru poduzetništva: treba primijetiti kako su u istraživanim slučajevima poduzetničke projekte pokretali muški članovi kućanstva. Naime, i onda kada se prihodi unutar kućanstva dijele, navedeno ipak znači veću koncentraciju vlasništva nad ekonomskim kapitalima samih tvrtki (npr. nekretnine, vozila, oprema) kod muškaraca.

Rodne asimetrije u kućanskim poslovima kod strategija napredovanja u istraživanju nisu posebno izražene, pogotovo u odnosu prema strategijama

bi si osiguralo usluge. No, zbog skrivanja uloge neformalnih veza i pogotovo političkog kapitala, teško je procijeniti u kojoj su mjeri neformalne prakse i pogodovanja odgovorni za određene ključne trenutke koji mogu započeti rast društvene trajektorije ili spriječiti njezin pad. Primjerice, kod jednog od intervjuiranih kućanstava povijest radnih mjesta roditeljske obitelji i radno mjesto te napredovanje člana/ice intervjuiranog kućanstva može sugerirati povoljan socijalni i politički kapital. No, popraćeno je odgovarajućim kvalifikacijama, visokim kulturnim kapitalom i cjeloživotnim ulaganjem u kulturni kapital pa je u sociološkom istraživanju nemoguće sa sigurnošću „izvana” procijeniti ulogu socijalnog i političkog kapitala u slučajevima kada ih sugovornik/ca skriva.

⁸⁷ U slučaju n4 Juraj je evaluirao status kućanstva kao „srednji” zbog izrazito loše početne pozicije, ali po elementima njihove strategije i rezultatu u prihodu koji uspijevaju ostvariti također smatraju kako zaslužuju iznadprosječan status (Juraj: „Mi zaslužujemo taj status sredine, možda čak i malo više”).

snalaženja i preživljavanja. Podatci iz intervjua upućuju da se kreću od prilično egalitarne raspodjele kod slučaja n1 te početno egalitarne raspodjele kućanskih poslova u slučajevima n2, n3 i n4 – gdje muškarac bez većeg otpora preuzima neki ipak značajan „dio kućanskih poslova i trudi se pomagati” (Derado i sur., 2020, 343). Dok je za očekivati da dio kućanstava sa strategijom napredovanja ima tek tradicionalnu rodnu raspodjelu u kojoj žena obavlja gotovo sve kućanske poslove, njih u ovom istraživanju ipak najčešće nalazimo kod strategija preživljavanja.

Konačno, horizont budućnosti kod strategija napredovanja određen je strateškim usmjerenjem prema dugotrajnom rastu razina kapitala i oslanjanju na povoljne obujme i kompozicije kapitala (dominantne kapitale, kombinacije i sinergije kapitala). Dakle, iako je horizont budućnosti mogao postati nejasniji tijekom ekonomske krize, aspiracija prema budućnosti kao napredovanju kod svih je kućanstava u istraživanju i dalje bila prisutna, kao i očekivanje napredovanja. Očekivanje napredovanja kod ovih se agenata temelji na svijesti o dovoljno visokim razinama kapitala i zbog toga mogućim stopama razmjene i strateškim potezima.

5.3. Životne strategije očuvanja položaja

Na temelju analize u slučajevima pojedinaca i kućanstava koji teže održavanju uvjeta života, dok istovremeno ne teže većim i trajnijim poboljšanjima položaja, niti ih objektivno ostvaruju, mogu se rekonstruirati životne strategije očuvanja položaja.

Životne strategije očuvanja položaja mogu se kategorizirati po kriteriju postojanja promjena u elementima strategije, postavljanjem pitanja: „Jesu li zabilježene promjene u obrascima radnih i investicijskih praksi?”. Ovim kriterijem dijelimo životne strategije očuvanja položaja na dva tipa:

1. *životne strategije dinamičnog očuvanja položaja* i
2. *životne strategije statičnog očuvanja položaja*.

5.3.1. Životne strategije dinamičnoga očuvanja položaja

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE DINAMIČNOGA OČUVANJA POLOŽAJA: SLUČAJ O1 (ANTE I JAGODA)

Ante (49 godina), četverogodišnja srednja škola, zaposlen u državnoj službi u području sigurnosti i Jagoda (50 godina), prvostupnica u medicinskom polju zaposlena u javnoj ustanovi, s dvije kćeri žive u kući na selu koje gravitira manjem urbanom središtu. Jedna kći pri kraju je srednje škole u medicinskom polju (Nina), dok druga nakon završene gimnazije sezonski radi u ugostiteljstvu (Tea). Sugovornik nije naveo točan iznos prihoda koje kućanstvo prima, ali s obzirom na radna mjesta i staž može se procijeniti na oko 12 000 kuna (1600 eura, 2015. godine). U ovaj iznos nije uračunat dodatan prihod kućanstva od iznajmljivanja tijekom turističke sezone, Tein sezonski prihod (uglavnom je za njezine potrebe), ali nije uračunat niti kredit za izgradnju vlastitog kata obiteljske kuće. Kućanstvo posjeduje stariji automobil u vrijednosti od oko 1000 eura.

Uvjeti života u slučaju o1 temelje se na sigurnim i osrednje plaćenim radnim mjestima, samostalnoj proizvodnji dijela hrane (ulje, povrće, zimnica) te iznajmljivanju apartmana. Prakse iznajmljivanja uvedene su tijekom ekonomske krize, kada su Ante i Jagodi smanjeni prihodi od plaćenog rada te je ukupan prihod kućanstva pao za značajnih 10%:

Intervjuist: *Jel' vam puno smanjilo plaću?* Ante: *Pa nekakvih sedamsto kuna sigurno, a tako i njoj – pa kad gledate to je tisuću i po kuna. Dosta. A povećali su se troškovi života. E... struja, ovo, ono.*

Da bi očuvali svoj društveni položaj u uvjetima pada prihoda i porasta troškova života, Ante i Jagoda su počeli iznajmljivati stan u obiteljskoj kući tijekom turističke sezone. Time su tržišno aktivirali svoj ekonomski kapital te započeli manje ekonomske investicije, uređujući i obnavljajući stambeni prostor:

Ante: *To smo počeli od ove godine da bi poboljšali situaciju.* Intervjuist: *A kako ste se odlučili početi s tim?* Ante: *Baš radi ovoga što ste pitali prvo pitanje. Kako ćemo živjeti? E, pa se onda stisnemo svi u dvi sobe – nas pet-šest [u prizemni stan obiteljske kuće, s Antinim roditeljima]. A! – ta dva mjeseca ćemo izgurat. Da bi neku kunicu zaradili... Pa onda opet moraš ulagat. Pa ćeš prominit prozor, pa ćeš kupit mašinu za pranje suđe...*

Ovi strateški potezi vođeni su aspiracijom poboljšanja uvjeta života pogoršanih smanjivanjem plaća, a ne dugoročnim napredovanjem i, kao takvi, odgovaraju životnoj strategiji dinamičnoga očuvanja položaja.

Članovi kućanstva osigurali su i porast prihoda na temelju investicije u kulturni kapital. Naime, Jagoda je nakon gotovo tri desetljeća rada sa srednjoškolskom diplomom upisala i završila preddiplomski studij u svojoj struci u medicinskom polju, očekujući time nešto višu plaću te promociju na radno mjesto s višim koeficijentom. Ante ovaj strateški potez interpretira kao ulaganje, dakle investiciju vremena i novca:

Ante: *Supruga mi je završila srednju [srednja škola u medicinskom polju], pa je onda pod četrdeset godina, uz moju potporu upisala sad „bakalar”, ja to zovem „bakalar” – e, završila je višu. E, koštalo je, trajalo je vrijeme, ali je završila.*

Horizont potreba ovoga kućanstva prilagođen je ispunjavanju svih osnovnih potreba, ali bez dodatnih „luksuza”. Ovo uključuje plaćanja režijskih troškova i kupnju hrane, odjeće, obuće i higijenskih potrepština, uz poneki manji izlet i povremenu potrošnju na druženje, no ne uključuje zimovanja ili veća putovanja. Pritom kućanstvu pomažu radne prakse samoopskrbe, odnosno, proizvodnja hrane za vlastite potrebe u svome vrtu (povrće, voće, ulje, zimnica) kojom zadovoljavaju oko 30% potreba za hranom i na taj način „štede”:

Intervjuist: *Jel’ nešto radite da bi vam bilo bolje?* Ante: *Pa radim si poljoprivredu, ja imam svoju verduru, eto ne moram kupit blitvu, ne moram kupit mrkvu, ciklu, salatu... ulje.*

Socijalni kapital solidarnosti ovoga kućanstva, osim emocionalne komponente, ima i značajne uloge u razmjeni međusobne pomoći. Kućanstvo može računati na mrežu ljudi, kumova i prijatelja, za „male pomoći”. Ovo uključuje otprilike simetričnu razmjenu poklona i rada (usluga) fizičkog i zanatskog tipa, te sitne posudbe novca („To ti je u nas ko’ začarani krug – svi se vrtimo ukруг”).⁸⁸ Iako ove pomoći po mišljenju sugovornika „puno znače”, njima se ne može značajno poboljšavati položaj. Ante se u trenutku

⁸⁸ Ante: *To ti je u nas ko’ začarani krug – svi se vrtimo ukруг. Ja sam njemu ditetu, on je meni ditetu, i... krizmeni [poklon], pričest – a znaš sve – krštenje i tako to... I uvik si moga ako ti je „utisno”: sto kuna – sto kuna; tisuću kuna – tisuću kuna. Ne radi se tu o nekim ciframa, ono – triba registrirat auto: „Ajde posudi mi tisuću – tisuću i po kuna, pa ću ti vratit drugog puta!”, al nema tu cifre neke... Intervjuist: *Znači tako kad vam nešto „zaškripi”, možete se na njih oslonit?* Ante: *Kako ne, uvik!* Intervjuist: *A oni na vas?* Ante: *Uvik, uvik, uvik. Evo moj kum – „stislo ga je” [bol u leđima]. – „Amo’ mi u mene gore pilat drva” – on se nema čime grijat. U mene smo ispilali tri metra drva, doveli ovdje i vozi doma, i dovea sam mu doma, to nisu novci, ali njemu puno znači, jel tako?* Intervjuist: *Je. Svakako, naravno.* Ante: *E tako je, a i kad je on meni triba doć: „Dodi mi nešto napravit”, on dođe pa mi [fizički rad tehničkog tipa] napravi, to se ne pita, to je samo pitanje „tajminga”.**

intervjua nadao da će mu mreža socijalnog kapitala pomoći zaposliti kćer (završene gimnazije, sezonski radi u kafiću). Sugovornik se prvenstveno nadao preporuci potencijalnom poslodavcu za neko slabije atraktivno radno mjesto, dakle, ne može se govoriti o moći socijalnog kapitala članova kućanstva u ostvarivanju neformalnih veza i rastvaranju mehanizama zatvaranja.

Rodna podjela kućanskih poslova u ovom se slučaju odmaknula od potpuno tradicionalne prema početno egalitarnijoj – uključuje redovito angažiranje muškarca u obavljaju manjeg dijela kućanskih poslova („usisat hoću bez problema, skuvat oću, izvadit ću mašinu, stavit u mašinu... ma eto reću trideset posto, pošteno, tridest posto”).

Horizont budućnosti kućanstva određen je održavanjem praksi unutar strategije očuvanja položaja u kojoj su odrasli članovi ovoga kućanstva došli otprilike do „vrha svog kapaciteta”. Ante nema planova za napredovanje u struci (niti politički kapital za „pogurancu”), dok je Jagoda izvršila napredovanje koje joj je bilo dostupno. U tom smislu temeljne komponente strategije su izvjesne i jedino preostalo na „horizontu” je zaposlenje kćerki:

Ante: A da mi ih je pametno zaposlit... To mi je nekakav smisao života, da se one zaposle, da budu samostalne – i onda san ja miran.

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE DINAMIČNOG OČUVANJA POLOŽAJA: SLUČAJ O2 (VITO I MIRJANA)

Vito (32 godine) sa završenom srednjom četverogodišnjom školom u području trgovine i fakultetski obrazovanom suprugom Mirjanom (36 godina) te dvoje male djece živi u stanu (60 m²) kupljenom na kredit, u većem gradu. Ekonomski prihod kućanstva je oko 11 000 kuna (1470 eura, 2015. godine), uz koji posjeduju automobil u vrijednosti od oko 4 000 eura.

Vito je životnu strategiju dinamičnog očuvanja položaja uspio ostvariti nakon lošijeg „starta u životu” (ostvarivanja niže razine obrazovanja nego je ona njegovih roditelja) i nekoliko godina životne strategije snalaženja unutar koje je mijenjao radna mjesta. Stjecanjem utjelovljenog i institucionaliziranoga kulturnog kapitala (vještine i certifikati) prepoznatog u velikom industrijskom poduzeću, u kojemu je ostvario i stabilno radno mjesto, Vito je ispunio uvjete za izlazak iz strategije snalaženja. Nakon formiranja partnerskog odnosa s Mirjanom, visokoobrazovanom radnicom stabilno

zaposlenom u privatnom poduzeću, kod ovog je kućanstva postignuta životna strategija dinamičnoga očuvanja kapitala, umjerena održavanju pozicije i postignutih uvjeta života.

No, pritisak novčanih zahtjeva roditeljstva i izostanak rasta plaća u industrijskoj firmi u kojoj Vito radi ovome su kućanstvu stvorili pritisak da bi održavali postignute uvjete života. Vito je započeo prakse dodatnog rada: sugovornik nastoji uzimati prekovremene radne sate, raditi i vikendom te nalaziti dodatne honorarne poslove kako bi povećao prihode kućanstva. Naime, s obzirom na to da niti on niti Mirjana nemaju značajne mogućnosti napredovanja kroz investicije koje bi podignule vrijednost kulturnog kapitala i povećale plaće, Vito nastoji povećavati broj radnih sati, dok Mirjana znatno veći broj sati od Vita obavlja kućanske poslove i brine se za malu djecu:

Vito: Rekao bih da... evo mi održavamo nekako svoja primanja... međutim, vrijednost toga novca je poprilično pala u smislu da je puno toga postalo više amo reći luksuz. Znači, cijene različitih dobara su se podigle, dok su primanja neznatno išla gore. (...) Mi održavamo nekakvu visinu dohodaka. Samo što nas to znači, ajmo reć, pritišće da puno više vremena i tjelesne snage, i tako dalje, iskorištavamo da bi ostvarili podjednak učinak.

Primanja koja kućanstvo uspijeva ostvariti ne omogućuju potrošačke prakse bez redukcija, pa se kućanstvo – s dvoje male djece i kreditom – oslanja na redistribuciju unutar obitelji, to jest, povremenu novčanu pomoć Vitovih roditelja kod značajnijih troškova. Dakle, kućanstvo je prisiljeno na ponešto reducirane potrošačke prakse, ali uz zadovoljavanje osnovnih potreba:

Vito: Svakako moramo paziti na vrijednost robe koju kupujemo, jer na način na koji smo živjeli prije, u smislu da bi, tako, kupovali slobodnije, onda ne bi mogli obezbjediti sve potrebe. (...) U ekonomskom dijelu smo si smanjili neke one, kako bi se to reklo, a... kupovinu sitnih stvari koje ljude uveseljavaju, a nisu jako bitne za život. To smo isto poprilično smanjili da bi mogli održavati kućanstvo.

Također, članovi kućanstva štede izbjegavajući plaćati majstorske usluge pri adaptacijama stana, oslanjajući se na vlastiti rad i na socijalni kapital solidarnosti – razmjenu rada između prijatelja („imamo par prijatelja, supruginih i mojih, koje smo povremeno pitali za pomoć kad smo uređivali stan... znači, kod transporta, kod uređivanja stana, tako od tih stvari...”).

Sugovornikova procjena ekonomske situacije kućanstva je „zadovoljavajuća”, uz osiguravanje osnovnih potreba. No, Vito izražava duboko

nezadovoljstvo što njegovo kućanstvo nije u mogućnosti zadovoljiti nešto proširen skup potreba, što bi za njih uključivalo redovite izlete, odlaske u restorane ili slično:

Vito: Znači neki standard bi se trebao održavati (...) Volio bih, znači, da se malo, ipak da nam bude jednostavnije znači u tom... u nekakvim izletima i tako dalje. Jer je to dosta bitno... mislim to je jedan od razloga zašto se živi. Da bi mogao nešto doživjeti, da ne bude – „ko' robot" koji radi po cijele dane i da te nema doma.

Konačno, horizont budućnosti ovoga kućanstva je nesiguran. Svjestan da veliko industrijsko poduzeće u kojemu radi, a koje je u trenutku intervjua bilo u većinski državnom vlasništvu, može ići „u privatne ruke” te reducirati broj zaposlenih, Vito nije siguran hoće li moći održavati strategiju dinamičnog očuvanja položaja. Zbog ove nesigurnosti, ali i truda i vremena koje kućanstvo mora ulagati da bi održalo položaj na jedva zadovoljavajućoj razini, sugovornik razmatra i emigraciju u inozemstvo:

Vito: Pa zabrinuti jesmo jer smo svjesni da može biti, da može biti svakako lošije. Da to čak može utjecati na to da bi možda morali prodati vozilo. Pa evo ja se nadam da neću doći do toliko niske ekonomske situacije da bi morali tražiti bolju sredinu. (...) Da bi čovjek imao nekakvu uštedevinu da bi mogao djeci jednoga dana pružiti toliko da idu na fakultet...

5.3.2. Životne strategije statičnoga očuvanja položaja

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE STATIČNOGA OČUVANJA POLOŽAJA: SLUČAJ O3 (ZORANA I DJECA)

Zorana (65 godina), udovica, živi u proširenom kućanstvu u malom gradu (u obiteljskoj kući koju su ona i pokojni suprug podignuli), s visokoobrazovanim sinom i snahom (40 i 35 godina) i njihovo dvoje male djece, te s visokoobrazovanom kćeri (30 godina). Sve odrasle osobe u kućanstvu su zaposlene, osim snahe. Zorana je umjesto mirovine produljila zaposlenje ostankom u radnom odnosu na pola radnog vremena. Kućanstvo posjeduje automobil (Zorana nije znala procijeniti vrijednost), a ukupan prihod svih članova iznosi oko 15 000 kuna (2000 eura, 2015. godine).

Radi uštede na troškovima stanovanja i hrane Zorana živi u proširenom kućanstvu sa sinovljevom obitelji i unucima, te kćeri, što im omogućava kuća koju je sugovornica uspjela „podići” s pokojnim suprugom. Zoranino nezadovoljstvo prihodima svih članova kućanstva, odnosno,

stopama razmjene kulturnog kapitala za ekonomski kapital, primjetno je već u opisivanju zajedničkog života:

Zorana: Živimo svi u kući, to je moja kuća. Eto, živimo zajedno radi, normalno... radi svega – upravo tih, najviše tih financijskih problema... Živimo zajedno i dijelimo sve što je moguće zajedno, da, tako te troškove kojekakve od režija, nabavke hrane i tako, dobro, to nismo baš strogo podijeljeni, ali kod režija to je. Dijeli se na četiri odrasla člana.

Zorana evaluira ekonomsku situaciju kućanstva kao srednju ili „osrednju” („spadamo u neku osrednju grupu ljudi”), ali je razočarana s prihodima, pogotovo koliko mlađi članovi – sin i kći – uspijevaju uprihoditi od svojih fakultetskih diploma. Zoranin sin radi u državnoj službi, a kći je privatno zaposlena u ekonomskom polju u kojemu je velika konkurencija i relativno male plaće:

Zorana: To nije primjereno nekom, ne znam, fakultetski obrazovanom. (...) Zadovoljna sam što imaju stalni posao... I što redovito primaju plaću. To sam zadovoljna, ali nisam zadovoljna zato što to ne može bit za jedan normalan život dovoljno... da bi eto, tako, sve one neke osnovne potrebe zadovoljili, i da bi lakše živjeli možda nego što sam ja. To je to.

Pritom treba napomenuti da Zoranin sin ima i dodatan honorarni posao za koji koristi institucionalizirani kulturni kapital završene glazbene škole. No, vrste radnih mjesta i polja aktivnosti ne omogućuju napredovanje – ni u sinovljevoj državnoj službi, ni u kćerinom polju rada dizajnerskih usluga (u kojemu su se proširili prekarri uvjeti rada).

Dakle, sugovornica primjećuje kako je horizont potreba članova kućanstva prisilno ograničen jer se mora štedjeti kod svih većih izdataka, poput nabavke bolje odjeće i obuće, odlazaka na godišnje odmore i sl.:

Zorana: Puno tog nedostaje. Imaš za one najosnovnije potrebe, a to su: platit režije i hrana. Već kod kupovanja odjeće, obuće, bilo čega dalje da ne kažem ne znam... sveg onog što bi se tak pratilo nekakvu normalnu obitelj i mislim na te moje mlade, nema se to dovoljno za... pogotovo gdje su i dječica, i tu ima puno izdataka.

Zorana smatra da je „prije bilo bolje”, s obzirom na to da su ona i suprug uspjeli izgraditi kuću i podići obitelj. Pritom sugovornica za uvjete života niže nego je očekivala optužuje opću situaciju u državi i pogotovo osobe koje se okorištavaju mehanizmima zatvaranja, odnosno, stječu nelegalnu imovinu:

Zorana: Pošteno radiš, pošteno cijelog životnog vijeka ali ne ide, ne ide. Sad ja ne kažem da su svi ti ljudi koji si mogu nešto priuštiti na nekakvi nepošten način došli do toga, ali ima ih puno ljudi što su si tak priuštili i tak... Svi ispaštamo na račun toga.

Horizont budućnosti koji Zorana vidi ispunjen je samo očuvanjem ovoga položaja i usmjeren nastavku zadovoljavanja osnovnih potreba, pri čemu sugovornica ne vidi šanse za značajno poboljšanje situacije mlađih članova svoje obitelji:

Zorana: Nadamo se, stalno se mi nadamo nečem boljem, ali... dobro ja... sad, možda ja gledam na drugačiji način jer sam starija. Mlađi ljudi to još imaju ispred sebe još „ohoho godina”, pa onda normalno da to gledaju: „a ima vremena, sredit će se nešto, bit će bolje...”, i tak. Ja baš tu ništa više ne vidim blistavo.

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE STATIČNOGA OČUVANJA POLOŽAJA: SLUČAJ O4 (ANITA I BORKO)

Anita (49 godina), administrativna radnica u velikom poduzeću sa završenom četverogodišnjom srednjom školom i suprug Borko (49 godina), završene četverogodišnje srednje stručne škole, u invalidskoj mirovini od 41. godine, s dva sina studenta žive u stanu od 50 m² u velikom gradu. Kućanstvo nema dodatnu imovinu niti automobil, a ukupan prihod je iskazan na oko 7000 kuna (940 eura, 2015. godine).

Anitino i Borkovo kućanstvo primjer je strategije statičnoga očuvanja kapitala. U osiguravanju uvjeta života članovi ovoga kućanstva oslanjaju se samo na formalne prihode, Anitinu plaću uz dodatak Borkove vrlo niske invalidske mirovine (oko 1500 kuna, tj. 200 eura). Anita i Borko nemaju nikakve dodatne plaćene radne prakse, niti značajnije investicije, a nisu ih imali niti u ranijim fazama trajektorije, već su se uvijek oslanjali samo na formalne prihode i Anitin intenzivan rad u kućanstvu.

Prihod kućanstva po Aniti nije bio znatno veći dok je Borko bio zaposlen jer je trošio na alkohol: sugovornica navodi da suprugova plaća nije poboljšavala situaciju uvjeta života kućanstva ništa više nego što to u trenutku intervjuja čini njegova niska invalidska mirovina („dok je radio pio je i tako da ja nisam imala ništa od njegove plaće”). Iz rodne perspektive, ukupna strategija kućanstva je nekonsenzualna, uz izraženu asimetriju u odgovornosti za očuvanje položaja i obavljanju različitih vrsta rada, koji svi „padaju” na ženu.

Ovo kućanstvo ne prima (niti je primalo) bilo kakvu značajniju pomoć od proširenih obitelji, rodbine ili prijatelja. Stan u kojemu članovi kućanstva žive naslijedili su od Borkove obitelji. Cjelokupna prihodovna strana strategija kućanstva dugoročno se zasniva uglavnom samo na Anitinom zaposlenju:

Anita: *Dok ja radim, znači, to je sve okej – evo stvarno – jer muž ima tisuću četiri sto, odnosno, tisuću petsto deset kuna sad mirovine, tako da s tim se ne može ni pola računa platiti. Zato uvijek kažem djeci: „Samo dok je majka živa i zdrava”, pa ne, stvarno – ili da mi je manja plaća, ili da ne radim, ne znam kako bi bilo, ali za sad je dobro.*

Dakle, „sve leži” na Aniti – uz navedeni formalni rad za plaću tu treba ubrojiti i sugovorničine radne prakse u ekonomiji kućanstva: uštede u pažljivoj kupnji hrane, kuhanju, pripremi zimnice i sličnih proizvoda, te Anitin ostali „rutinski” kućanski rad. Anita u navedenoj situaciji uspijeva svaki dan praktički cijeli dan raditi, uz veliki trud i vrijeme uloženo u smanjenje rashoda pripremom velikih količina domaće hrane, uključujući zimnicu, tjestenine, pite, kruh, kolače itd. (ovdje se može primijetiti da je Anita primarni habitus oblikovala u kontekstu malog sela u ruralnom području Hrvatske):

Anita: *Ja uštedim prilično, ovaj, sa kuhanjem i sa spremanjem. Svu zimnicu, ajvar, evo, sad je turšija završena, samo je trebam potrpati u jedno deset – petnest tegla [smijeh]. U flašice od kilo, jedno petnest ovih kila će bit šarene salate... tako da, ovaj, tako da uglavnom to meni nije nikakav problem, to je meni kad dođem s posla dva sata posla, tri, tako da... A i ovo kuhanje sve... Znači meni ništa nije problem napraviti – jedna moja kolegica je rekla na poslu kao: „Koliko vi uštedite!” – ja sve radim, svakako, stvarno sve napravim sama, sve šta mogu. Znači ne kupujem gotove njoke, ne kupujem nikakve štrudle i ovo, to sve normalno napravim, da, pite, sve drugo.*

O suprugu Anita nije htjela puno govoriti, osim da ne pridonosi bilo kakvim praksama i „rijetko izlazi iz sobe”. Odrasli sinovi (u fakultetskoj dobi) također ne pridonose niti plaćenim formalnim ili neformalnim poslovima, niti kroz pomoći u kućanstvu, upravo suprotno – svi osim Anite uglavnom samo „rade nered” koji ona „rješava”, kao i praktički cjelokupnu strategiju očuvanja položaja:

Anita: *Samo se ja „čujem” u kući jer peglam pet puta istu stvar. I nitko me ne čuje baš i ne doživljava, ne znam. (...) Ne osjećaju oni baš da bi nešto trebali napraviti... (...) Ja znam da je „kod mene” sve „na meni”, sad... uglavnom bi trebalo*

bit zajedničko. (...) Znači curenje iza mašine, i opet ja moram „pričat”... pričat jedno deset-dvajst dana od kad kažem da negdje kapa voda, da pipa u kuhinji šteda, i da – na kraju je ja moram odvrnit i popraviti.

U ovom kućanstvu nisu zabilježene nikakve ekonomske niti socijalne investicije (nikakva posebna izgradnja i održavanje socijalnog kapitala), a jedine kulturne investicije su studiranje mladih članova kućanstva (koje je prilično „stihijsko” i neambiciozno). Anita ima ograničen horizont potreba, tako da joj se ne čini da nešto posebno nedostaje dok se podmiruju računi i „djeca imaju dobro jesti”. Sugovornica nema ambicija za „više”, tj. pomirila se s onim što ima, a što je dovoljno za funkcioniranje – kako je sama rekla – „dok je mama tu”.⁸⁹

Ekonomsku situaciju kućanstva Anita procjenjuje kao „srednju” u smislu „normalnog plaćanja računa” i „dok se može živjeti”, pri čemu je svjesna kako nije „startala u životu” sa značajnim naslijeđem obiteljskog kapitala, niti je suprug (osim što su u srednjoj dobi uspjeli naslijediti stan, u kojemu su živjeli i prije sa starijim članom obitelji). Konačno, ovako statična strategija očuvanja položaja – bez promjena, sa samo jednim aktivnim članom i bez posebnih investicija i kapaciteta za promjene – definira i horizont budućnosti kućanstva u kojem Anita zamišlja samo reprodukciju postojećeg i projicira nadu da će se sinovi zaposliti:

Anita: Znači za pet godina ako djeca budu radila to će biti idealno. Znači sad nešto planirat to je teško. S druge strane ne znam oće čovjek bit živ, zdrav, kako će bit jer danas je stvarno situacija takva da se ljudi razbole i nedaj Bože... nekog nestane ono na brzinu tako da sve dok je čovjek živ i zdrav da može radit je dobro. A kako će bit, a ne znam.

5.3.3. Zaključak o životnim strategijama očuvanja položaja

Životne strategije očuvanja položaja obilježava uspješno održavanje uvjeta života dok agenti istovremeno ne ostvaruju značajnija poboljšanja položaja, niti im teže. Ove životne strategije temelje se na stabilnosti društvenih trajektorija kapitala agenata i izostanku značajnijih padova trajektorije

⁸⁹ Anita: Štednjak je star sto godina tako da neka – sve nek radi dok radi. Tako da ovaj, samo što to meni nije nešto drastično da sad osjetim, ovo, sad se ja toga moram „odreć”. Znači sve što je u nekim granicama, to je meni pod „normalno” pa eto tako, eto. Znači uvijek se podmiri ono najobaveznije, i to sve, a sve drugo što može sačekat. (...) Zna čovjek šta se može. Pa nećete kupit jakne, pa nećete kupit čizme ako već imate dvoje, pa ćete nosit sve dok... (...) Znači odreć se nećega što stvarno nije toliko bitno, što se može, šta nije toliko „zapelo”.

(pogotovo naglih i većih padova koji su simptomatični za lomove strategija kod strategija kompenzacije ili preživljavanja). No, moguća su dugoročna „blaga” pogoršanja položaja u odnosu na druge društvene grupe, ili u nepovoljnim makroekonomskim uvjetima poput inflacija.

Životne strategije očuvanja položaja razvrstane su u dva podtipa s obzirom na postojanje promjena u elementima strategije:

1. *životne strategije dinamičnog očuvanja položaja* i
2. *životne strategije statičnog očuvanja položaja*.

Dinamično očuvanje položaja odnosi se na strategije u kojima su agenti izveli neke značajne modifikacije obrazaca praksi, primjerice, uveli su nove radne ili investicijske prakse, dok su zadržali usmjerenje ka reprodukciji približno jednakih uvjeta života. Dakle, težnja očuvanju uvjeta života kod ovih kućanstava uključuje promjene u postojećim elementima strategije ili uvođenje novih elemenata (poteza, praksi). Ove promjene mogu biti potaknute promjenom strukturnih uvjeta poput smanjenja plaća u krizi. Ono što je ključno jest uklapanje dinamičnog elementa strategije u generalno sličan društveni položaj, naime, agenti ne ostvaruju napredovanje dovoljno značajno i dovoljno dugoročno da bi se ovi obrasci praksi svrstali u strategije napredovanja.

Suprotno prethodnima, životne strategije statičnog očuvanja položaja obilježava izostanak promjena obrazaca praksi i strateških poteza. Ovdje je važno ne zamijeniti statičnost strategije za „pasivnost” načina života. Naime, članovi kućanstava mogu obavljati i obavljaju različite radne prakse poput pomaganja obitelji svojim radom, proizvodnje hrane za vlastite potrebe, poklone i prodaju, razmjene rada i usluga, prakse štedljivog kuhanja itd. Dakle, životne strategije statičnog očuvanja položaja po definiciji su strategije bez većih promjena elemenata strategije, a ne pasivne strategije bez radnih praksi. Naravno, ove strategije mogu sadržavati i kućanstva s najmanjim brojem radnih praksi, kao što može biti slučaj za dio umirovljeničkih kućanstava.

Moguće je uočiti da kućanstva sa strategijama očuvanja položaja zahvaćena ovim istraživanjem imaju niže kapitale nego kućanstva sa strategijama napredovanja, no više nego kućanstva sa strategijom preživljavanja. Ekonomski kapital kod kućanstava zahvaćenim istraživanjem kreće se od 15 000 do 7000 kuna kod četveročlanih kućanstava (od 2000 eura do 940 eura, 2015.). Ovu su strategiju uspjevala održati samo kućanstva s

barem dva formalna prihoda iznad minimalnih ili kućanstva koja su uz plaćeni rad još i proizvodila hranu za vlastite potrebe (uključujući i posebno štedljivo kuhanje kroz proizvodnju velikih količina jeftinije domaće hrane, zimnice itd.) ili se oslanjala na značajnu pomoć obitelji u hrani.

Kućanstva sa strategijom očuvanja položaja nemaju aktivan kapital kojim bi napredovanje ostvarivala. Uz izostanak visokih volumena (komer-cijaliziranih) ekonomskih kapitala, ovo se odnosi i na kulturne kapitale. Kulturni kapitali, naime, nisu visoki i/ili njihova polja ekonomskih aktivnosti, struke i mjesta u radnoj hijerarhiji ne omogućuju napredovanje (barem ne bez odgovarajućeg socijalnog kapitala). Institucionalizirani kulturni kapital kod kućanstava zahvaćenih istraživanjem najčešće je srednja škola, zatim viša škola ili baccalaureat, pa onda visoko obrazovanje (pogotovo kod mlađih članova kućanstava). Nadalje, kod strategija očuvanja položaja „dodatne” investicije u povećavanje kulturnih kapitala prije su iznimka nego pravilo, dok se kod strategija napredovanja aktivno koriste prilike za redovne ili izvanredne investicije u kulturne kapitale.

Najvažniji tip socijalnog kapitala ovih agenata je socijalni kapital solidarnosti. U mreži solidarnosti obitelj je na prvom i povlaštenom mjestu s obzirom na važnost pomoći koju pruža, emocionalnu podršku te ulogu „zaštitne mreže” – *de facto* rezerve kapitala. No, treba napomenuti kako je pomoć obitelji u istraživanju strateški najvažnija kao mehanizam pomoći u potrebi – pri padu u položaju, koji se kod ovih strategija ne događa. Mreže rodbine, kumova i prijatelja pojavljuju se kao važne kod dijela kućanstava sa strategijama očuvanja položaja, pri čemu je riječ o recipročnim razmjena-ma, za razliku od uvelike asimetrične recipročnosti kod strategija preživljavanja (razmjena dobara, usluga i rada s motivom pomoći agentima koji tek preživljavaju). Prakse koje omogućuje socijalni kapital kod ovih agenata su: razmjena rada (pomoć s tehničkim i fizičkim poslovima, u poljoprivredi itd.), razmjena dobara (pogotovo kod poljoprivredne proizvodnje), razmjena darova (pogotovo za važne događaje u životu obitelji povezane s djecom, ali i općenitije), pa u nekim slučajevima i posuđivanje novca.

Strateški potezi kod kućanstava zahvaćeni istraživanjem su: investicije u kulturni kapital (završavanje dodatnih stupnjeva obrazovanja, kod o1); aktivacije ekonomskog kapitala za ostvarivanje prihoda (početak aktivnosti iznajmljivanja nekretnina, kod o1), uvođenje praksi dodatnog rada (preko-vremeni i honorarni rad, kod o2); te ojačavanje oslanjanja na pomoć obitelji

(pomoć u novcu za izvanredne situacije, pomoć pri kupnji stana i učestala sitna pomoć u hrani sa sela kod o2).

Kućanstava s ovim strategijama, u istraživanju svoje su potrošačke horizonte potreba nastojala držati općenito na istoj razini. No, svejedno su uslijed ekonomske krize bila prisutna određena smanjenja, odgađanja kupnje i lov na popuste. U istraživanju je zabilježeno i nezadovoljstvo agenata uslijed povećavanja potrošačkih cijena i cijena energije s jedne strane, a s druge strane smanjivanja ili stagnacije plaća. Kod slučajeva strategije dinamičnog očuvanja položaja u istraživanju manje nepovoljne promjene u strukturnim uvjetima potaknule su agente na promjene nekih elemenata strategije (investicije kod o1) i/ili uvođenje novih elemenata strategije (dodatan rad kod o2).

Agenti sa životnom strategijom očuvanja položaja prisutni u ovome u istraživanju ekonomsku situaciju kućanstva procjenjuju kao „dobru” (o1), „zadovoljavajuću” (o2), „srednju” (o3) i „osrednju” (o4), a uvjete života opisuju „normalnim” (o3) i „dovoljnim” (o2). Ipak, zabilježen je osjećaj nezadovoljstva životom prilagođenim prvenstveno ili zadovoljavanju osnovnih potreba, jer je neki dio „viših” potreba uvijek reducirana – veći ili manji, poput: skupljih izleta i putovanja, obnavljanja voznog parka, kupnje odjeće i obuće bez odgađanja i kalkulacija, obnove kućanskih aparata i sl. Također, zabilježeno je nezadovoljstvo uslijed izraženijega dugoročnog pogoršanja položaja ovih kućanstava u odnosu na onaj dio kućanstava koji svoj položaj poboljšava korištenjem „veza” za prisvajanje nelegalne koristi.

Rodna dimenzija praksi kod agenata sa strategijom očuvanja položaja zabilježenih u istraživanju je heterogena – od početno egalitarnih raspodjela kućanskog rada (o1), preko pretežno tradicionalnih raspodjela i specijalizacije muškarca za dodatan prekovremeni i honorarni rad (o2) do nekonsenzualnih i potpuno neegalitarnih oblika strategije (o4).

Konačno, horizonti budućnosti kod ovih kućanstava usmjereni su očuvanju položaja, pri čemu mogu biti prisutne veće ili manje razine nesigurnosti i neizvjesnosti agenata oko uspjeha održavanja tog strateškog cilja. Izraženo se pojavljuje i isticanje želje za uspješno školovanje djece i nada da će djeca u budućnosti imati dobar standard i društveni uspjeh (svi slučajevi u ovoj strategiji) te ostvariti napredovanje kojim bi mogla nadići sferu zadovoljavanja osnovnih potreba.

5.4. Životne strategije kompenzacije položaja

Životne strategije kompenzacije položaja odnose se na nizove praksi usmjerene nadoknađivanju uvjeta života koje su agenti izgubili zbog nepovoljnih strukturnih promjena. Ove strategije su reakcija na nagli pad trajektorije uslijed: a) nastanka nepovoljnoga odnosa kapitala kućanstva s poljima u kojima ti kapitali vrijede (velike devalvacije i deaktivacije kulturnog kapitala, uključujući i devalvacije očekivanih vrijednosti kulturnog kapitala pri završetku obrazovanja); ili, b) unutarnjih nepovoljnih promjena strukture kućanstva (gubitka kapitala i rada članova kućanstva). Na ovaj način strategije kompenzacije možemo podijeliti na:

1. *životne strategije kompenzacije položaja izazvane izvanjskim strukturnim čimbenicima, i*
2. *životne strategije kompenzacije položaja izazvane unutarnjim strukturnim čimbenicima.*

5.4.1. Životne strategije kompenzacije položaja izazvane izvanjskim strukturnim čimbenicima

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE KOMPENZACIJE POLOŽAJA IZAZVANE IZVANJSKIM STRUKTURNIM ČIMBENICIMA: SLUČAJ KI (MILANA I MARKO)

Milana (40), visokoobrazovana ekonomistkinja koja radi u telefonskoj prodaji financijskih usluga i Marko (45), koji s četverogodišnjom srednjom stručnom školom drži tehničko zanimanje u velikoj industrijskoj firmi, te troje djece u školskoj dobi žive u vlastitom stanu kojem je namještaj funkcionalan i žarkih boja, pomalo zastario. Kućanstvo posjeduje automobil u vrijednosti od 1500 eura, a ukupan prihod kućanstva je oko 10 000 kuna (1350 eura, 2015. godine).

Slučaj k1 (Milana i Marko) primjer je strategije kompenzacije, praksi koje ciljaju povratku boljim uvjetima života nakon znatnog pogoršanja uvjeta života. Naime, prijašnja strategija kućanstva slomljena je tijekom ekonomske krize, uslijed deaktivacije i devalvacije kulturnog kapitala: Milanina otkaza i trogodišnje nezaposlenosti te Markova smanjenja plaće.

Milanin kulturni kapital deaktiviran je kada je podružnica korporacije u kojoj je radila tijekom ekonomske krize radnice zamijenila stažisticama zaposlenima preko programa stručnog usavršavanja; ubrzo nakon toga

poduzeće u kojemu Marko radi privatizirano je uz znatno smanjenje plaća radnicima:

Milana: Onda je vlada naša uvela onu mjeru – sa faxa ili sa srednje na posal' za iljadu i šesto, i onda smo nas četiri starije na pomoćnim poslovima dobile otkaz. (...) Ostali smo bez jednih primanja, a onda je njegova plaća sa nekih devet pala na četiri i po – pet, kad je doša ovi [privatni vlasnik].

Od mjesečnoga prihoda u iznosu od ukupno oko 13 000 kuna ovo peteročlano kućanstvo palo je na oko 5 000 kuna (od 1740 na 670 eura, 2012. godine), s čime nije moglo zadovoljavati osnovne potrebe. Sugovornica dugo nije mogla naći posao te početi preokretati situaciju jer su nepovoljni strukturni uvjeti ekonomske krize smanjili njezine objektivne šanse zaposlenja u struci. U ovim uvjetima članovi kućanstva započinju prakse ublažavanja krizne situacije: isprva kroz aktivaciju solidarnosti proširene obitelji (pomoć roditelja) te redukciju potrošačkih praksi, a onda i kroz prakse dodatnog i sezonskog rada van struke.

Solidarnost proširene obitelji bila je ključna: Milanini roditelji, emigranti sa srednjim razinama ekonomskog kapitala, redovito su slali velike iznose novca u razdoblju krizne situacije. Tu je pomoć Milana, ironizirajući situaciju u kojoj se kućanstvo nalazilo, nazvala „humanitarna pomoć”. Sugovornica je navela da bi – da ove pomoći nije bilo – njezino kućanstvo bilo osuđeno na uvjete života obilježene teškom oskudicom:

Milana: Onda nam je uskakala mater, da nije bilo nje, jel, to bi bilo sve puno gadnije, uskakala je mater. (...) Znači da čovik nije ima to „nešto extra”... bia bi, ono, tuka bi se oko kontejnera! To je humanitarna – ja sam to zvala „humanitarna pomoć”, mislim. Dok se ja nisam zaposlila ona je slala, tako, kako bi kad mogla, i tako je to nekako prošlo.

Dakle, redukcija potrošnje nije morala biti drastična i nije iziskivala veliko snižavanje kvalitete prehrane zbog novčane pomoći koju je kućanstvo primalo od Milaninih roditelja, te domaće hrane sa sela koju su dobivali od Markovih roditelja.

Horizont potrošačkih potreba ipak je znatno promijenjen i sužen. Naime, ukinuti su troškovi u sferama kulturne potrošnje i slobodnog vremena: odlasci u kino, na koncerte, u restorane, trgovačke centre i na izlete; odgođene su investicije u ekonomski kapital: preuređenje stana i kupnju novog namještaja te zamjena automobila novijim. Treba posebno naglasiti

da su kod ovog kućanstva ukinute i gotovo sve dodatne (izvanškolske) investicije u kulturni kapital djece:

Milena: *Znači srezali smo to... pa kreneš od toga, znači, on [sin] više nije iša na nogomet, nije iša na taj njemački. Prije bi bilo: „Ajde idemo sad svi lijepo na pizzu!”, kad je petica, idemo tamo – idemo vamo, i to isto... (...) Ma sve, sve, sve, prije sam ja i vodila malu na koncerte ovo-ono, sve, sve, sve se to ukinulo, kino, sve, nema to više.*

Iduću fazu strategije kompenzacije Milana i Marko započinju uvode-
njem novih plaćenih radnih praksi: Marko nalazi dodatan honorarni po-
sao, a Milana, izložena neuspjesima traženja redovitog zaposlenja u struci,
počinje raditi nekvalificirane sezonske poslove u turizmu. U oba je slučaja
započinjanje novih plaćenih radnih praksi potpomogao socijalni kapital
solidarnosti – Marku kroz sudjelovanje u honorarnom radu s prijateljima,
a Milani u pronalaženju sezonskih poslova.

Milana je uspjela reaktivirati kulturni kapital samo prihvaćanjem lo-
šije pozicije nego što je imala prije – pristajanjem na devaluaciju kulturnog
kapitala i zaposlenje na lošijem i vrlo prekarnom poslu telefonske prodaje.
Novi je Milanin posao nesigurniji, stresniji i znatno slabije plaćen nego
prošli, te se plaća po učinku prodaje:

Milana: *Dok donosiš, uhm... proviziju i to, tu si. Brojke, čiste brojke. Dok su moje brojke dobre, ja san tamo, kad padnu ispod pedeset posto plana, ja iden ća, ka i svi. To je to. Tako da... opet je ono... al ne mislimo o tome.*

Strategija kompenzacije uključivala je Milanin proces „refleksivne re-
evalucije”, tj. refleksivnog „rada na sebi” koji može pratiti modifikacije ha-
bitusa (Bourdieu, 2000, 160). Slomljena karijerna trajektorija i trogodišnje
razdoblje neuspješnoga traženja posla rezultirali su percepcijom individual-
nog poništenja šansi društvenog uspjeha uz osjećaj nemoći, što je izazvalo
i psihičke i fizičke zdravstvene probleme. Da bi uspjela izdržati dugotrajno
suočavanje s neuspjesima u nalaženju posla i osjećajem nesigurnosti koji se
prelijevao u sve sfere njezina života, Milana je provodila „reprogramiranje”
mentalnih obrazaca za prihvaćanje situacije i samouvjeravanje da je sve „ok”
(„uspila san, ali uz puno rada na sebi”).

Sugovorničin kulturni i socijalni kapital nije omogućio pronalazak
posla sve dok Milana nije redefinirala svoje mjesto u društvu, pristala na
manja očekivanja i zaposlila se ispod kvalifikacije, radnog iskustva, statusa
radnog mjesta i prethodne razine plaće (s više od 5000 kuna do oko 3000

kuna, tj. od 670 do 400 eura, 2015. godine). Modifikacije habitusa omogućile su sugovornici da bude „zadovoljna” s takvim poslom i da prihvati stres u radu i nesigurnost radnog mjesta:

Milana: *A s ovin sam zadovoljna, ima ono osnovno, plaća i isto učinak, al eto, koliko napraviš toliko, nije loše, ne mogu reć da je loše. Plaća je negdje oko tri tisuće, sad nekome je to možda malo, ali meni je okej... (...) I ne nudi se ništa bolje. Onda san rekla: „Moraš tu di te primilo uspit!”, i to je to.*

S dva formalna zaposlenja i modifikacijom elemenata strategije kućanstvo je završilo direktni period strategije kompenzacije te izgradilo novu strategiju očuvanja položaja. Milanina evaluacija ekonomske situacije je da bi se nalazili na granici siromaštva da Marko nema prakse dodatnog rada, s obzirom na to da su osnovni prihodi od plaća dostatni samo za zadovoljavanje najosnovnijih potreba:

Milana: *Ekonomska situacija mojega kućanstva je, ono, onako iskreno kad bi se reklo – to je na granici nekog siromaštva. Jer neko će reć: „Imaš jest i piti, i ti si sretan”, a neko, neko će reć: „Ne možemo sve poist i popit”, mislim, šta je život... Tako da moj muž... uz taj svoj posa, jel svoj posa, on [honorarno radi] i to je onaj, to je onaj „plus”, onaj naš „standard” što mi nekad sebi nešto priuštimo, kupimo dicit i „ovo” – „ono”, ali plaća to je baš ono: „pojedi, popij, i to ti je to!”. Režije, kredit, i e, to je, to su plaće.*

Potrošačke prakse stabilizirane su na reduciranoj razini u odnosu na vrijeme prije provedbe strategije kompenzacije. Kućanstvo je snizilo aspiracije u području potrošnje, što je zahtijevalo određene modifikacije habitusa, vidljivo u izjavama poput: „Meni je to bilo *normalno* u životu, da mogu i priuštiti...”; „prestalo [mi je] bit *bitno*” „novac smo *naučili*... štedit malo”. Dakle, kućanstvo je provelo ograničavanje horizonta potreba – zamjenu skupljih roba jeftinijima i zamjenu provođenja slobodnoga vremena uz trošenje novca aktivnostima koje se ne plaćaju:

Milana: *Meni je to bilo normalno u životu, da mogu priuštiti djetetu četiri ‘kinder pingvija’, ako želi, da ga mogu izvest na pizzu dva put u misec dana, znači... taj novac smo naučili... štedit malo. Znači ne, nismo se vratili starim potrošačkim navikama. (...) Mislim da ne živim ništa lošije, nego jednostavno mi je prestalo bit bitno to da ja sad moram imat... hm... „GUESS” majicu od trista kuna, ma dobra je ova i od trideset devet, i boli me briga. (...) Radije otić na [rekreativna zona] šetat, nego po [trgovačkim] centrima, i tako smo i prije, al sad je više.*

Bez obzira na snižavanje aspiracija prema budućnosti i dalje je prisutna neizvjesnost i nesigurnost u horizontu budućnosti ovoga kućanstva, zbog

šansi za ponovno pogoršanje strukturnih uvjeta i daljnje transformacije firme u kojoj Marko radi. Uslijed nesigurnosti u budućnost u firmama i poljima u kojima rade u Hrvatskoj, horizont budućnosti ovoga kućanstva ima još jednu „stratešku opciju” – emigraciju:

Milana: *Dok su moje brojke dobre ja sam tamo, kad padnu ispod pedeset posto plana ja idem ća ka i svi. To je to. Tako da... opet je ono... al ne mislimo o tome. Otvorile su se granice – idemo ća i ako to bude i gotovo. E, tako smo se utješili. Pitanje: To je znači neki plan...? Milana: To je plan, e – šta je plan, e – to je plan! Ako propadne to... ako propadne ovo. Ako i ne propadne, nemoš od tri iljade kuna živit’.*

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE KOMPENZACIJE POLOŽAJA IZAZVANE IZVANJSKIM STRUKTURNIM ČIMBENICIMA: SLUČAJ K2 (RAFAELA I KĆERI)

Rafaela (51 godina, četverogodišnja srednja stručna škola), zaposlena u državnoj ustanovi i nevjenčani suprug Vinko (50 godina, četverogodišnja srednja stručna škola), zaposlen u industrijskoj firmi, s dvije kćeri, jednom u odrasloj dobi (nezaposlena) i jednom u osnovnoj školi, žive u malom i pomalo derutnom radničkom stanu koji je Vinkovo vlasništvo. Prihod kućanstva smanjen je tijekom ekonomske krize i iznosi oko 9000 kuna (1200 eura, 2015. godine), no strategija je nekonsenzualna i Vinko dosta novca zadržava za svoje potrebe i potrebe svoje majke. Rafaela posjeduje i automobil u vrijednosti od oko 2000 eura.

U razmatranju kućanstva k2 treba imati na umu da Rafaela i Vinko imaju asimetričnu i nekonsenzualnu strategiju kućanstva. Naime, Rafaela donosi i provodi odluke koje se odnose na nju i kćeri, obavlja gotovo sve kućanske poslove i brine se za troškove, a Vinko doprinosi prvenstveno kroz vlasništvo nad stanom i određenim novčanim iznosom, dok veliki dio prihoda troši za svoje i majčine potrebe:

Rafaela: *Vrlo, vrlo, vrlo malo mi donosimo odluke da se dogovaramo. Što se tiče djece, tu sam ja, a ako ga se šta pita – pita, a ako ne – ne, ali više se recimo, nas tri dogovaramo [Rafaela i kćeri].*

Strategija kompenzacije započela je 2001. kada je Rafaela izgubila posao, nakon stečaja državne firme u kojoj je radila. Sugovornica je osam godina bila formalno nezaposlena te je gubitak posla nadoknadila prekarним radom „na crno” preko studentskih ugovora i drugim sitnim poslovima. Nakon osam godina uspijeva se zaposliti zbog braniteljske potvrde, na radnom mjestu na kojemu opis posla ne odgovara radnim zadacima

(Rafaela radi složenije poslove nego što je predviđeno radnim mjestom, što razina plaće ne prati). Također, Rafaela je osjetila utjecaj ekonomske krize u značajnom padu svojih prihoda koji su na različite načine smanjivani u državnoj ustanovi u kojoj radi, ukidanjem svih beneficija i smanjivanjem dodataka na osnovicu plaće, pretvarajući njezino radno mjesto u lošije radno mjesto.

Rafaelina strategija kompenzacije pada prihoda kombinira formalni rad, povremeni prekarri neformalni rad „na crno”,⁹⁰ redovite i znatne pomoći obitelji u hrani te financijske prakse korištenja kreditnih kartica, odgoda plaćanja, minusa, prebacivanja s kartice na karticu i podizanja malih kredita kad je potrebno.

Vrlo je značajna pomoć koju Rafaela dobiva u hrani, kojom kućanstvo zadovoljava oko 50% prehrambenih potreba. Visoki stupanj obiteljske solidarnosti realizira se praktički na razini dijeljenja „pola-pola”:

Rafaela: Apsolutno, znači tata, mama, brat, evo, njegova žena, kćer, na njih se mogu oslonit uvijek. Mama hrani životinje, svinje, kokoši, piliće, tako to što treba, pure, normalno da mi daju, mislim, oni ne pomažu oni meni sad, ono, kak bi rekla, da mi daju novce, financijski... mislim toga, to ne – ali dobro, ak’ zaškripi, dobro, ima i toga – ali više kroz tu neku, kroz hranu, kroz sve to. (...) I to puno znači, puno znači, ne znam, ja sam sinoć dovukla trideset komada jaja, četiri kile, ne znam, faširanog mesa, ono šta je, šta je bilo u škrinji, šta sam mogla prvo pobrat, to sam pobrala i donesla, da imamo, ne znam, možda narednih dva tjedna, da takve stvari ne moram kupovat.

Financijske prakse odgoda plaćanja i života na dug Rafaela opisuje kao „iz šupljega u prazno”, ali joj pomažu za bilo kakve veće troškove, s obzirom na plaću od koje ne može ništa uštedjeti:

Rafaela: Kak pokušavamo? Pa recimo, ne znam kak se sad to lijepo, kaže, ono, „iz šupljega u prazno”, jel, većinom, ne znam, s ove kartice digni, prebaci na ovu, sad ne znam, ovoga, više ne znam, iskreno rečeno, ne znam ni sama kak se više snalazimo u svemu tome. (...) Dok je [kći] studirala, ovoga, šta je trebalo plaćat, u biti jednom, jednom je bila situacija da sam morala platit godinu, ne znam, to je bilo u roku dva dana sam digla kredit, moram platit i tako, ono, ne znam, taj se otplati, pa onda se nešto drugo i tako...

⁹⁰ Rafaela: *Sad nekad isto radim, ovoga, sad radim, isto kak se oni zovu, [firma], ovoga, za njih sad radim [rad preko tuđeg studentskog ugovora] ali samo [firma], nešto drugo nemam vremena za drugo ništa ovoga, pitali me jesu jel hoću, ne mogu dok sam u smjenama, ne mogu, ali recimo te [usluga] idem tamo tak i tak, tako da mi to opet dobro dođe.*

Socijalni kapital solidarnosti prijatelja/ica i kolega/ica nije zabilježen kao važan u ovom kućanstvu, štoviše, sugovornica je razočarana s prijateljicama koje joj nisu vratile dugove u razmjeru od nekoliko tisuća kuna. Značajnijih redukcija kućanstvo nije imalo, osim izostanka bilo kakvog ulaganja u trošan stan (koji je vlasništvo partnera s kojima Rafaela ne može biti sigurna ni u zajedničku budućnost). No treba napomenuti da ni prije snižavanja plaće kućanstvo nije bilo u mogućnosti provoditi značajnije investicije. Snažna volja ove sugovornice, posebno jak potencijal djelovanja pokazuje se u odlučnosti da usprkos smanjenju plaće osigura sve najvažnije stvari koje njoj i kćerima trebaju, pod cijenu da „okrene i nebo i zemlju”, radi „na crno”, zadužuje se i pokuša izmisliti što god može „izmisliti”.

No, teškoće kojima je Rafaela izložena i odlučnost da se s njima suoči ostavljaju i fizičke i psihičke posljedice, dakle, oštećuju sugovorničine tjelesne resurse (zdravlje). Nakon otkaza 2001. sugovornica je dobila lakšu autoimunu bolest zbog stresa. Način na koji se nosi s nesigurnošću i neizvjesnošću financijske situacije, pogotovo uslijed pogoršavanja uvjeta rada i smanjivanja plaće tijekom ekonomske krize, uključuje tablete za smirenje, tablete za spavanje i alkohol.⁹¹ Konačno, horizont budućnosti kod ovoga je kućanstva nesiguran i Rafaela ne može planirati ovoju budućnost:

Rafaela: Stvarno ne znam, ne mogu, ne mogu, mislim, sve to nema tu nekog plana. Nema tu nekog plana, ja imam ono u glavi neku viziju da sad treba ovo, šta treba obaviti, ne znam (...) To se ne znam šta nosi dan šta nosi noć. Nema tu planova, nikakvih baš nikakvih, baš nikakvih.

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE KOMPENZACIJE POLOŽAJA IZAZVANE IZVANJSKIM STRUKTURNIM ČIMBENICIMA: SLUČAJ K3 (MAJA I DRAGAN)

Maja (30 godina), četverogodišnja srednja stručna škola (odustala od fakulteta pri samom kraju), privremeno zaposlena u velikoj korporaciji, te njezin partner Dragan (32 godine), VSS, „freelance“ umjetnik, žive u stanu koji je pripadao Majinoj baki i djedu (prepisan u Majino vlasništvo) u gradu srednje veličine. U taj su se stan iz velikog grada preselili nakon Majinog gubitka posla preko agencijskog ugovora u istoj korporaciji i Darkovog neuspjeha u zapošljavanju u struci. Uz stan, kućanstvo posjeduje i automobil u vrijednosti oko 2000 eura, te prima ukupan prihod od oko 7 – 8000 kuna (2015. godine).

⁹¹ Rafaela: *Kak se zove, Heleks, medicina, dok ide, ide, kad ne ide, onda medicina uskače. To su tablete za smirivanje živaca [smijeh]. Tako je, Heleks, Normabel, Heleks popravlja raspoloženje,*

Društveni uvjeti ekonomske krize koji su se odvijali istovremeno s Majinim i Draganovim završavanjem fakulteta praktički su onemogućili ostvarenje karijera koje su očekivali. Strategija kompenzacije pokrenuta je kada su im položaji, kojima su se nadali, prestali biti objektivna mogućnost, kroz promjenu tipa kulturnog kapitala koji se koristi u strategiji – aktivaciju utjelovljenoga kulturnog kapitala radi zaposlenja, umjesto fakultetskih diploma.

Maja potječe iz obitelji sa srednjim do visokim obujmom kapitala, s dvije generacije poduzetništva u sferi poljoprivrede. To je sugovornicu uputilo prema međugeneracijskoj strategiji očuvanja položaja, dakle, stjecanju kulturnih kapitala koji bi joj omogućili reprodukciju povoljnih uvjeta života njene roditeljske obitelji.⁹² Maja je upisala fakultet s idejom nastavka obiteljskog posla, no prije no što je završila fakultet ekonomska kriza je utjecala na propast obiteljskog poduzetništva. Deklasiranjem pozicije njene obitelji tijekom ekonomske krize, sugovornici je ukinuta objektivna šansa za strategiju očuvanja položaja nastavkom obiteljskog posla.

Iskusivši opću devalvaciju diploma fakulteta koji je studirala u ekonomskoj krizi, Maja izvodi prekidanje obrazovne trajektorije i započinje strategiju kompenzacije društvene trajektorije za koju se pripremala. Sugovornica prekida studiranje pred sam kraj fakulteta prekidajući tako stjecanje institucionaliziranoga kulturnog kapitala, te mijenja kapitale koje planira koristiti u ostvarivanju društvene pozicije što bliže onoj na koju je ciljala. Naime, sugovornica je tijekom studija radila u velikoj korporaciji, pri čemu je bila prekarano zaposlena preko kratkotrajnih agencijskih ugovora. Kroz taj posao sugovornica je razvila utjelovljeni kulturni kapital i dispozicije koje odgovaraju uredskom administrativnom radu i korporativnom komuniciranju.

Kao apsolutnici, Maji se otvorila „neizvjesna” šansa da u budućnosti dobije standardni ugovor duljeg trajanja i bolje radno mjesto. Između ukinutih šansi u području za koje se spremala studiranjem (vidljivih u redom

opušta. „Leptirić”, to ono lebdiš, super, sve ravno, milina. Onda ima strategija, Jeger je isto čisto, okej [smijeh], isto ona jedna trava pomogne od onih pedeset šest, onda imamo i ovoga... šta još imamo... za spavanje, recimo, Saval čisto okej, ako ga ima, jel i tak, ono, kad ležim i računam, računam, onda se dignem, pa si popijem jedan Saval, samo se doljuljam do kreveta, spavam – uf, milina.

⁹² Već je djed po ocu završio fakultet i započeo obiteljski posao poljoprivredne proizvodnje, a baka po ocu je završila srednju četverogodišnju školu (zaposlena na administrativnim poslovima). Sugovornica smatra da je nezina obitelj bila ekonomski natprosječnog statusa. U stanu površine 80 m² dekoracije su bile obiteljske i umjetničke fotografije.

prekarnim zaposlenjima izvan struke koje su iskusili njezini kolege sa studija) i šansi za poboljšanje prekarne pozicije u korporaciji Maja se odlučila za rad u korporaciji bez visokoškolske diplome:

Maja: Ono, više guram taj poso nego faks, zbog tog što, trenutno sam, nažalost, primijetila da se nalazim u puno boljoj poziciji ja, sa nezavršenim fakultetom, nego moje kolege sa završenim fakultetima. Jer svi moji prijatelji sa faksa s kojima sam i dalje u kontaktu, koji jesu završili, trenutno – evo, jedna radi ko prodavačica, jedan radi ko dostavljač pizze, i takve stvari.

Ekonomska kriza dovela je do smanjenja aspiracija i prihvaćanja nižeg društvenog položaja, nego što je onaj na koji je prethodna strategija objektivno bila usmjerena, te prekarnije radne i životne situacije. Izloženost stanju nesigurnosti internalizirana je kao objektivno obilježje situacije:

Maja: Taj nekakav grč, koji nije puštao dosad, sve dok mi nisu rekli „Aha, imaš poso”. Dok nisam došla potpisala ugovor. (...) I sad kad se kolegica vrati sa porodiljnog priča je da će me oni uzet za stalno... ili, postoji mogućnost, naravno, uvijek ta da me vrate natrag na agenciju, pa opet na tri godine sam...

Slično kao i u Majinom slučaju, Draganov institucionalizirani kapital (u području komunikacije i PR-a) devalviran je u ekonomskoj krizi, a u ekonomskom potpolju u kojemu se namjeravao zaposliti smanjen je broj „igrača”. Sugovornik je procijenio da bez „veze” nema šansi za zaposlenje u struci:

Dragan: Kada sam ja završio faks i počeo tražit poso, tada je baš stigla najžešća, u biti gospodarska kriza, a privatni sektor u mojoj struci se počeo potpuno urušavati. Za državnu službu nemam apsolutno nikakve „veze” – niti političke niti rodbinske, a svi znamo da je posao dobit u državnoj službi potpuno nemoguće bez toga.

Nakon završetka fakulteta, suočen s nemogućnošću aktivacije svog institucionaliziranoga kulturnog kapitala i njegove razmjene u prihod koji bi omogućavao pokrivanje troškova života, sugovornik provodi strategiju kompenzacije. Naime, Dragan umjesto diplome počinje korištenje umjetničkog utjelovljenoga kulturnog kapitala (glazba) i s njim povezanoga socijalnog kapitala, te počinje honorarno zarađivati.

Maja i Dragan procjenjuju ekonomsku situaciju kućanstva kao „pristojan život bez nekakvih luksuza”, gdje imaju „stan, hranu, i nekakav ovakav život”. Ipak svjesni su da im „pristojan život” održava tek oslanjanje na pomoć obitelji – obiteljska nekretnina i hrana (oko 80% hrane primaju

sa sela).⁹³ Dakle, pomoć obitelji omogućava Maji i Draganu izbjegavanje sužavanja horizonta potreba na samo „stan i hranu” te omogućava ulaganje u socijalne odnose i rekreaciju. U suprotnom, s obzirom na prihode, morali bi pristati na život određen isključivo nužnošću. Ipak, sugovornici smatraju da u svojoj ekonomskoj situaciji ne mogu imati djecu na način da bi im mogli priuštiti ono što je njima bilo priušteno.

Horizont budućnosti ovoga kućanstva, u trenutku intervjua, obilježen je prije svega neizvjesnošću koja dolazi od njihovih prekarnih pozicija u poljima rada i izostankom akumuliranoga ekonomskog kapitala:

Dragan: To je više zabrinutost za budućnost jer ja kao freelancer, kao i svaki drugi freelancer koji se bavi bilo čime, nije to ko, ko čovjek koji je zaposlen negdje pa svakog prvog primi plaću. (...) Maja: Pokušavam, tjeram samu sebe da ne gledam toliko unaprijed, jer me hvata jako velika panika ako gledam unaprijed. Iskreno.

5.4.2. Životne strategije kompenzacije položaja izazvane unutarnjim strukturnim čimbenicima

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE KOMPENZACIJE POLOŽAJA IZAZVANE UNUTARNJIM STRUKTURNIM ČIMBENICIMA: SLUČAJ K4 (TIHANA)

Tihana (47), VSS, zaposlena u javnoj ustanovi u području obrazovanja, s dvije kćeri (studentske i srednjoškolske dobi) živi u zasebnoj stambenoj jedinici roditeljske kuće na selu. Prihod kućanstva je oko 6 do 7000 kuna (2015.), te kućanstvo posjeduje automobil u vrijednosti od 11 000 eura.

Tihanino kućanstvo primjer je strategije kompenzacije kao posljedice kritičnog biografskog trenutka (razvoda). Tome je prethodila strategija napredovanja koju je poduzetništvom pokrenuo Tihanin bivši suprug, a Tihana omogućavala stabilnošću vlastitog prihoda, preuzimanjem većeg dijela kućanskih poslova, kao i osiguravanjem života kućanstva u kući nje-

⁹³ Maja: *Tata ima parcelu, vrt je napravio, u principu u kojem on uzgaja povrće za nas, za obitelj da imamo za jest znači, sve od povrća (...)* Kažem, tu imamo tu jako veliku sreću, mi zapravo i od mesa i povrća imamo domaću hranu, tata uzgaja i kokoši i pure i još uvijek, ne znam jel se to smije reći, al radi kulinje. *To je to, znači da nemamo toga, da nemamo u škrinji mesa, zahvaljujući čisto vlastitom uzgoju i svemu tome, iskreno ne znam, ne znam kako bi to sve izgledalo da nije toga... to jako puno znači.* Dragan: *Da nije toga, krpali bi se...* Maja: *Ako ništa drugo, i kad nemaš, i ako se desi da neki mjesec imamo neko izdavanje veće pa, ono, ostanemo pri kraju mjeseca bez novaca – desi se situacija... uvijek znamo da u škrinji imamo mesa, znači gladni biti nećemo i to je nekako ono, ako ništa drugo, za to se ne moramo brinut, da moram, da kupujemo striktno u trgovini sve te namirnice, ne znam kako bi to... jer normalno da se radi i turšija i zimmica i kiseli se zelje i sve to, tak, tako da uvijek je frižider pun, što se tog tiče to je abnormalni plus, tog sam jako svjesna.*

zinih roditelja. Ova je strategija prekinuta kada je tijekom ekonomske krize propala firma Tihaninog bivšeg supruga, što je po sugovornici uzrokovalo kritičan biografski trenutak razvoda i pogoršanje uvjeta života:

Tihana: Mislim da je i naš razvod djelomično rezultat krize, ja to odmah mogu reći zato jer kad je ponestajalo love počele su svađe i tako. (...) Skroz, da, ugasila se [firma bivšeg supruga], ali tad nije dobivao plaću, tako da, mislim, on je radio, ali nije dobivao plaću. (...) Pa bilo mi je lakše, mislim, s dve plaće, ali dobro, ono, uspijevamo od nule do nule, ali uspijevamo. Ono, tako to ide.

Jedan prihod koji je 2015. iznosio između šest i sedam tisuća kuna sugovornici nije omogućavao razinu prihoda koja bi zadovoljavala njene potrebe. Pogoršanje uvjeta života ublaženo je oslanjanjem na kapitale roditelja – u stanovanju te kroz prakse proizvodnje hrane za vlastite potrebe kojima kućanstvo zadovoljava oko 60% prehrambenih potreba („većinski se hranimo od našeg uzgoja... mi imamo i kokoške i patke, sad smo još i pure nabavili i vrt i voćke cijelo vrijeme”). Sugovorničina reakcija na ostanak na jednom prihodu uključivala je i aktivaciju socijalnog kapitala solidarnosti i redukciju potrošačkih praksi:

Tihana: Dok se ne naučite na malo drukčiji način života, trebalo mi je malo da se snađem ono, ali onda poslije je krenulo, nauči se čovjek. U tom mi je periodu trebala financijska pomoć, mislim ne jednom, nego više puta... ali onda najviše sam koristila roditelje, pa uz pozajmila, kako to ide, a čak i prijatelje, ali onda pomalo vraćam kako treba i tako...

Za razliku od kućanstava koja su pad kapitala doživjela izravno uslijed pritiska izvanjskih strukturnih uvjeta i čiji su poslovi prekarni, Tihanin horizont budućnosti je izvjesniji i ne uključuje osjećaj nesigurnosti:

Tihana: Uvijek razmišljam pozitivno i bez straha. Pa mogu planirat budućnost, mislim, truditi ću se, ne znam... razmišljam da će i kćer završit [studij], pa će se zaposlit, pa će bit još jedan prihod, ili će se odselit, ne znam, nije važno, ali nešto će krenut, ne znam, nešto uvijek krene.

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE KOMPENZACIJE POLOŽAJA IZAZVANE UNUTARNJIM STRUKTURNIM ČIMBENICIMA: SLUČAJ K5 (SOFIJA)

Sofija (47 godina), administrativna radnica u državnoj službi s četverogodišnjom stručnom školom, izgubila je partnera Mirka (49 godina), VŠS, tehničke struke, koji je bio zaposlen u javnoj ustanovi. Sofija i sin u osnovnoškolskoj dobi žive u velikoj novogradnji, kući od 350 m². Sofija je uz navedenu kuću

vlasnica i jedne vikendice i dva poljoprivredna zemljišta te u trenutku bilježenja podataka o ekonomskom kapitalu (prije dovršavanja strategije kompenzacije i nalaženja partnera) ima prihod od 4 do 5000 kuna i automobil u vrijednosti od 2000 eura.

Sofijino krizno razdoblje pada uvjeta života kućanstva uzrokovano je biografskom krizom, smrću njezinog supruga koji je imao visokoprofitabilan kulturni kapital tehničke struke. Strategija kućanstva koja je prethodila biografskom šoku bila je strategija napredovanja na temelju kulturnog kapitala uz investicije u ekonomski kapital (projekt izgradnje prilično vrijedne nekretnine). Sofiji je nakon suprugove smrti onemogućena ova strategija, uz lom uzlazne trajektorije:

Sofija: Muž je imo' višu poziciju, imo' je velika primanja, ja sam odjedanput ostala bez svega, na prosječnoj plaći – ispod prosjeka državnoj plaći – i sa kreditima, i sa djecom, sa svime – i sa kućom nedovršenom.

Smanjen obujam kapitala kućanstva, isključivo sa Sofjinom plaćom, nije omogućavao servisiranje visokih kreditnih obveza preuzetih za izgradnju nekretnine. Sofijini strateški potezi ublažavanja pada uvjeta života uključivali su konverziju naslijeđene imovine u novac, aktivaciju socijalnog kapitala solidarnosti vertikalne i horizontalne obitelji, pomoć obitelji s ekonomskim kapitalom, te financijske prakse refinanciranja kredita i intenziviranja korištenja kreditnih kartica:

Intervjuist: Mogli ste se oslonit na [članove obitelji]? Sofija: Normalno, da, da. Neke stvari su se prodale, na primjer, nekakva livada, nekakva šuma, nekakve stvari su se prodale da se nekakve stvari hitne riješe i... (...) Te sam kredite onda pretvarala u dugoročne kredite, jer su bili kratkoročni, da mogu plaćati rate, koristila kartice, koristila pomoć sestre, roditelja, rodbine, jednostavno svi su mi pomagali, da. (...) Pa još uvijek osjećam posljedice, još uvijek, ova kuća, šest godina kako je muž umro nije bila fasada stavljena, ja sam sad jednu nekretninu uspjela prodat, i s tim novcima radim fasadu i zatvaram te neke dugove koji su iz prijašnjih vremena.

Sofiji su oslanjanje na pomoć proširene obitelji u ekonomskom kapitalu (novac i imovina koju je prodala da bi se zatvorio dio kredita) te hrani, i financijske prakse korištenja kreditnih kartica omogućili izbjegavanje veće redukcije potrošačkih praksi:

Intervjuist: U tom periodu kad vam je najteže, kad ste se morali nosit s tim, jeste li morali reducirati neke stvari u potrošnji, hranu, kupovinu odjeće, mijenjat neke

životne navike u tom pogledu? Sofija: Ne, to nismo, nismo, ovaj... nismo nikada, ne znam, previše kupovali nekakve marke ili nekakva posebna jela, jednostavno, čisto narodna ishrana – kupimo svinče, stavimo u škrinju i imaš čitave godine hrane, mesa... Ovaj... bašče i voćnjaci [vlasništvo Sofijine obitelji], sve ostalo, nismo nešto posebno da sam na hrani štedila, jer se nije ni rasipalo nešto previše, jednostavno nekakav „normalni način”...

Sofija, dakle, započinje strategiju kompenzacije, u kojoj – osim oslanjanja na kapitale proširene obitelji – započinje i dodatne radne prakse, to jest, poduzetničku aktivnost. Naime, Sofija je aktivirala poljoprivredni ekonomski kapital u vlasništvu svoje obitelji za uzgoj i sezonsku prodaju određenoga poljoprivrednog dobra. Konačno zaustavljanje pada u društvenoj poziciji i stabilizacija u strategiji očuvanja položaja počinje nalaženjem novog partnera, s kojim se ekonomska situacija kućanstva vraća u „normalu”, a sugovornici svakodnevna potrošnja postaje „puno lakša”:

Intervjuist: Nevjenčani suprug, on živi sad s vama? Sofija: Tako je. Intervjuist: I sad znači on isto pridonosi kućanstvu? Sofija: Normalno, puno mi je lakše, pridonosi, da. Intervjuist: Jeste li se možda na neki način vratili na neku sličnu razinu kao prije ili? Sofija: A na neku sličnu što se tiče primanja ali, ali još uvijek ja vučem posljedice, i on ne učestvuje u tom mom djelu, koji sam ja naslijedila i jednostavno, od kad je došo' krenuo je taj život...

Horizont budućnosti usmjeren je očuvanju položaja u koji se Sofija uspjela vratiti korištenjem i prodajom obiteljske imovine i dodatnim radom te obrazovnim trajektorijama djece u svrhu kojih je kućanstvo zadržalo sustav investicija u kulturni kapital:

Sofija: [odgovara na pitanje gdje se vidi u budućnosti] Najujerovatnije ću bit ovdje gdje jesam, ak budem živa i zdrava, nadam se da će kćer dobit posao, da će negdje radit. Sin: I onda ćemo bit sretna obitelj. Sofija: [smijeh] I onda ćemo bit sretna obitelj.

5.4.3. Zaključak o životnim strategijama kompenzacije položaja

Životne strategije kompenzacije položaja su obrasci praksi kojima agenti teže nadoknaditi uvjete života koje su izgubili uslijed nepovoljnih strukturnih promjena, te to u nekoj mjeri i objektivno uspijevaju. Ovim strategijama prethodi dulje ili kraće razdoblje znatnog pogoršanja društvenoga položaja agenata i pada njihovog ukupnog obujma kapitala. Dakle, kod strategija kompenzacije nije riječ o manjim pogoršanjima uvjeta života, kao što je zabilježeno kod životnih strategija dinamičnog očuvanja

položaja, već o dolasku agenata u strukturne uvjete koji se mogu ocijeniti kao krizne situacije. Naime, agentima postaje nemoguće održavati ili poboljšavati uvjete života istim obrascima kao prije, uslijed čega dolazi do loma prethodne strategije.

Krizne situacije i pad ukupnog obujma kapitala kod ovih strategija zabilježeni su kao rezultat agentima izvanjskih ili unutarnjih nepovoljnih strukturnih čimbenika. Izvanjski strukturni čimbenici u ovom se istraživanju odnose na devalvacije i deaktivacije kulturnog kapitala: pad vrijednosti kvalifikacija uz smanje plaće ili otkaze uz razdoblja dugotrajne nezaposlenosti. Nepovoljni unutarnji strukturni čimbenici zabilježeni su uslijed gubitka članova koji su sudjelovali u održavanju položaja kućanstva (zbog razvoda ili smrti). Ovo je značilo nestajanje kapitala i rada koje su ti članovi održavali. Na ovaj način strategije kompenzacije možemo podijeliti na:

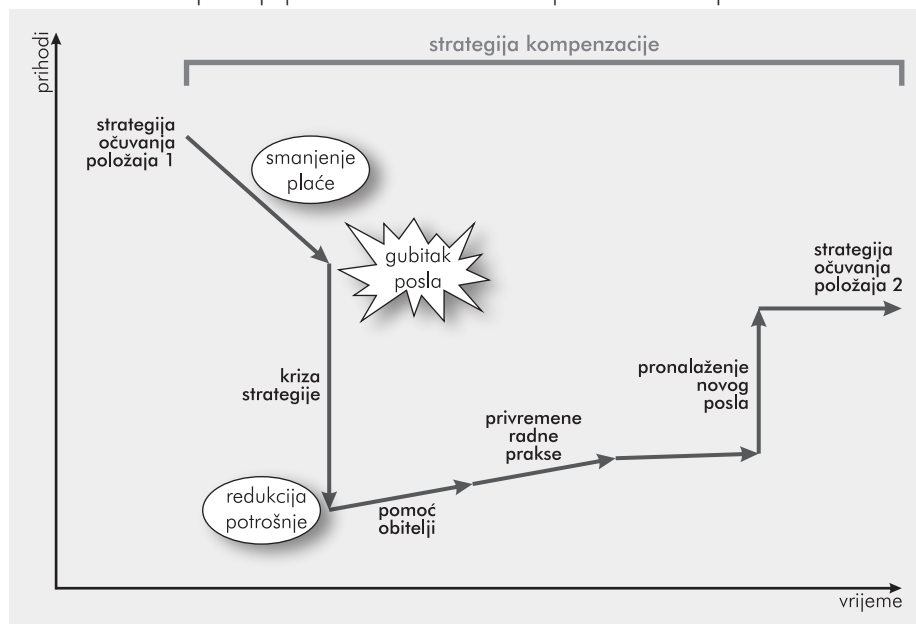
1. *životne strategije kompenzacije položaja izazvane izvanjskim strukturnim čimbenicima, i*
2. *životne strategije kompenzacije položaja izazvane unutarnjim strukturnim čimbenicima.*

U svrhu oslikavanja strategije kompenzacije u nastavku teksta prilaže se dijagram br. 3. Dijagram je izrađen na temelju slučaja k1 (Milana i Marko). Strategiju kompenzacije inicirao je Milanin gubitak radnog mjesta i dugotrajna nezaposlenost te Markovo smanjenje plaće. Ovakva promjena situacije i pad prihoda predstavljali su krizu uvjeta života i slamanje prethodne strategije. Strategija kompenzacije započeta je skupovima praksi za ublažavanje krize – redukcijom potrošnje i investicija te primanjem pomoći obitelji, a nastavljena je skupovima praksi za kompenzaciju položaja u novu „stratešku ravnotežu” – dodatnim i sezonskim plaćenim radnim praksama te, konačno, pronalaskom novog zaposlenja.

Kao što je vidljivo iz dijagrama br. 3., strategija kompenzacije završava stabilizacijom praksi na novoj razini uvjeta života. Dakle, agenti ne teže dugoročno imati životne strategije kompenzacije, već se ovim strategijama rješava krizna situacija i ponovno postavlja dugoročnija strategija.⁹⁴

⁹⁴ Definicije životnih strategija u ovome radu nikada ne postavljaju životne strategije kao cjeloživotne, već kao cjelovite i za život agenata temeljne strategije. Ovo znači, podsjetimo, da se strategije protežu kroz više područja praksi i sfera života, te da su temeljno povezane s uvjetima života kućanstva. Zbog toga se strategije kompenzacije smatraju životnom strategijom, no, moguće ih je promatrati i kao stratešku fazu unutar drugih strategija. Naime, životna strategija kompenzacije jasno teži prelasku u strategiju koja nije obilježena elementima kompenzacije.

Dijagram 3: Vizualizacija životne strategije kompenzacije – trajektorija prihoda i rada te strateški potezi kod slučaja k1

Strategije kompenzacije općenito su obilježene strukturno izazvanim pogoršanjem uvjeta života. Prakse ublažavanja ove krizne situacije su oslanjanje na pomoć obitelji, prodaja imovine, prestanak investicija i redukcija potrošačkih praksi (svi slučajevi). Kod strategija kompenzacije treba istaknuti i započinjanje „kompenzacijskog rada” kućanstva. Riječ je o uvođenju novih oblika plaćenih radnih praksi da bi se nadoknadio pad prihoda, kao što su: sezonski rad, honorarni rad, dodatni prekovremeni rad (k1, k2 i k3), te započinjanje poduzetničkih/obrtničkih radnih praksi (k5).

Dugoročnije rješavanje problema devalvacije ili deaktivacije kulturnog kapitala agenata postiže se različitim strateškim potezima, od kojih su u ovom istraživanju istaknuti: reevaluacija vlastitog kulturnog kapitala uz smanjenje aspiracija za stope razmjene u ekonomski kapital i prihvaćanje lošijeg zaposlenja s lošijom plaćom (k1 i k2); i, promjene podvrste kulturnog kapitala koji se koristi u strategiji od institucionaliziranoga kulturnog kapitala prema utjelovljenom kulturnom kapitalu (k3). U slučajevima životne strategije kompenzacije izazvane unutarnjim strukturnim čimbenicima prisutnima u istraživanju ključno je pitanje ekonomskog kapitala – koju razinu prethodno preuzetih financijskih obveza i potrošačkih praksi kućanstvo

može održavati oslanjanjem na svoje kapitale, kapitale obitelji, prodajom imovine, uvođenjem dodatnih radnih praksi itd. (k4 i k5).

Zaposlenja koja su agenti sa strategijama kompenzacije pronašli nakon gubitka prethodnog posla u ovom istraživanju su bila obilježena prekarnim radom, poslovima ispod kvalifikacije i bez kvalifikacije, s kratkoročnim ugovorima, plaćanjem po učinku, agencijskim angažmanima i „freelance” angažmanima. Dakle, strukturni uvjeti recesijske krize, kontrakcije tržišta i devalvacije kulturnih kapitala povezani su sa snižavanjem prihoda, sigurnosti i uvjeta rada članova ovih kućanstava (k1, k2, k3).⁹⁵

Socijalni kapital solidarnosti kod obje vrste životnih strategija kompenzacije može biti vrlo važan u ublažavanju pada u položaju i u započinjanju novih radnih praksi (k1 i k4). Pomoć koju ova kućanstva dobivaju pogotovo se odnosi na redistribuciju unutar obitelji, koja je u svim slučajevima u istraživanju imala vrlo značajnu ulogu u ublažavanju pada položaja. Pomoć obitelji iznimno je važna kao vrsta „zaštitne mreže” koja „ublažava” pad i pritisak redukcije potrošnje u području osnovnijih potreba (vidi u Frade i Coelho, 2015) i može se odnositi na novac, hranu, imovinu itd.⁹⁶

Redukcija potrošnje – barem kratkoročna – prisutna je kod strategija kompenzacije u svim slučajevima u istraživanju. Ova se kućanstva nisu željela odreći uspostavljenih horizonata potreba, odnosno, nisu ih željela značajnije sužavati. Redukcije potrošnje u istraživanju se odnose na „rezanje” većeg ili manjeg dijela „viših potreba” (potrošnje u područjima rekreacije, putovanja i izleta, kulturne participacije, odlazaka u restorane) te na

⁹⁵ Važno je na ovom mjestu istaknuti strukturne teškoće ponovnog traženja posla kod ovih kućanstava za vrijeme recesijske krize, pri čemu su zabilježene: teškoće traženja „dobrog” zaposlenja bez „veze” osigurane na temelju socijalnog kapitala neformalnih veza i/ili političkog kapitala (prisutno kod svih slučajeva unutar strategija kompenzacije koji su tražili posao u vrijeme ekonomske krize); teškoće u obliku rodne diskriminacije s kojima se mogu suočavati žene pri traženju posla (prisutno kod k1); te suočavanje s medijskim, društvenim i kulturnim strukturama koje mogu pridonijeti procesu individualizacije krivnje za gubitak posla kao i za teškoće u pronalasku posla (prisutno kod k1).

⁹⁶ Pomoć obitelji u hrani prisutna je u svim slučajevima i dosezala je i 80% prehrambenih potreba (k3). Pomoć obitelji u novcu također je zabilježena kod svih slučajeva – može biti periodična, ali i redovita (primjerice, mjesečna) dok se situacija ne poboljša povećanjem prihoda kućanstva (k1). Pomoć obitelji kroz prodaju imovine u istraživanju bila je prisutna samo u obliku (re)financiranja druge imovine (podmirenje dijela obveza kredita za kuću kod k5).

„rezanje” svih proizvoda koji nisu „potrebni” i koji se smatraju „luksuzom” u svim kategorijama, uključujući i hranu.⁹⁷

Prekidanje investicija posebno je važno kod životnih strategija kompenzacije. Uz prekidanje investicija u imovinu, ono se odnosilo na redukcije i zaustavljanja investicija u plaćene obrazovne aktivnosti djece, poput tečaja jezika, instrukcija i pomoći u učenju i sl. te na zaustavljanje planova o upisivanju fakulteta ili završetku fakulteta (prisutno kod k1 i k3). Odustajanje od investicija u obrazovanje može se interpretirati kao simptom procesa dugoročnog deklasiranja (jednom) „srednje klase” (De la Rocha, 2001; 2006), tj. kućanstava čiji je temeljni način reprodukcije i pozicioniranja izgrađen na temelju kulturnog kapitala.

Pri evaluaciji ekonomske situacije kućanstva u svim slučajevima ove strategije zabilježenima u istraživanju – osim one u kojoj se agentica vratila otprilike u jednak položaj u kojem je bila prije krizne situacije – agenti su izražavali nezadovoljstvo svojim ekonomskim okolnostima. Kompenzacija je u istraživanim slučajevima rezultirala prilagođavanjem aspiracija prema „niže”, tj. snižavanjem očekivanja od razina prihoda koje kućanstvo može postići. U nekim je slučajevima ovaj proces bio popraćen intenzivnim (psihički i fizički zahtjevnim) procesima refleksivne reevaluacije vlastite situacije i modifikacijama habitusa (najbolje obrazloženo kroz narative u k1, a zabilježeno i kod k3) (Bourdieu, 2000, 160).

Kod kućanstava sa strategijom kompenzacije prisutnih u istraživanju pojavljuje se jedan slučaj rodne nekonsenzualnosti u području dijeljenja prihoda i donošenja odluka u kućanstvu, te kućanskih poslova i brige za djecu (k2). Važno je istaknuti kako je – sukladno očekivanju i zaključcima istraživanja rodnih asimetrija u strategijama u postsocijalističkim zemljama (npr. Hardy i Stenning, 2002; Pavloskaya, 2004) – u tom kućanstvu žena strateški centralna osoba za kućanstvo u cjelini. Naime, žena u tom kućanstvu obavlja znatno veće količine rada i ulaže napor u kombiniranje svih vrsta radnih praksi (plaćenih, neplaćenih, razmjenskog rada, održavanja socijalnog kapitala donošenja odluka, brige za djecu, emocionalnog i intelektualnog rada u usmjeravanju kućanstva itd.), dok muškarac obavlja samo plaćene radne prakse.

⁹⁷ Ovdje treba napomenuti da je u ovim kućanstvima zabilježen i proces prilagodbe habitusa u području potrošnje kroz ponovno učenje „što se može” a „što se ne može”, te odmak od onoga što je prije bilo „normalno” ali više „nije moguće”, koji se protezao u svim kategorijama potrošnje – od svakodnevnih potrošačkih dobara do kulturne participacije i rekreacije (pogotovo zabilježeno u narativima k1).

Horizont budućnosti kod strategija kompenzacije položaja obilježen je težnjama povratku što bliže uvjetima života koje su agenti imali prije te osjećajima nesigurnosti. Osjećaji nesigurnosti i neizvjesnosti pogotovo su izraženi kod ovih strategija, s obzirom na iskustva kriznih situacija te gubitaka posla i položaja. Također, dio kućanstava je i dalje bio izložen rizicima ponovnog gubitka posla što je dovodilo do neizvjesnosti i nemogućnosti planiranja budućnosti. „Rješenje” dijela agenata je nastojati ne misliti o neizvjesnosti radnih trajektorija i cjelokupne strategije kućanstva te „raditi dalje”. Konačno, treba napomenuti da se kod strategija kompenzacije pojavljuje i emigracija na rad u inozemstvo kao plan „b”, ako agenti ponovno zapadnu u kriznu situaciju gubitka posla pa i ako se njihovi uvjeti života ponovno pogoršaju.

5.5. Životne strategije snalaženja

Životne strategije snalaženja obilježavaju istaknuto diskontinuirane radne trajektorije, nestalnost uvjeta života agenata te niski kapitali. Jedini tip životne strategije snalaženja u ovom istraživanju, s obzirom na svoje najvažnije karakteristike, nazvan je životna strategija snalaženja temeljena na resursima i dispozicijama.

5.5.1. Životne strategije snalaženja temeljene na resursima i dispozicijama

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE SNALAŽENJA TEMELJENE NA RESURSIMA I DISPOZICIJAMA: SLUČAJ SI (ELENA I MARIO)

Elena (44 godine), trogodišnja srednja stručna škola i suprug Mario (48 godina), četverogodišnja srednja stručna škola, s Eleninom majkom (69 godina) i troje djece žive u unajmljenom stanu. Najstarije dijete, sin Ivan, završio je trogodišnju srednju strukovnu školu i zaposlen je za stalno, kći Marina je studentica koja honorarno čuva dijete, a kći Paola ide u osnovnu školu. Elena i Mario posjeduju automobil u vrijednosti od 2000 eura te primaju mjesečni prihod oko 14 500 kuna (1870 eura, 2015. godine), u koji ne računaju prihode dvoje starije djece koja „u kuću daju koliko žele i koliko mogu, ne moraju ništa, ako hoće daju, ako neće ne moraju, kupuju sebi sve što im treba”.

Ključan trenutak Elenine rane trajektorije bio je biografska kriza: odlazak iz braka s nasilnim partnerom, zbog kojega je napustila i malo mjesto u susjednoj zemlji u kojemu je živjela. Dakle, radilo se o situaciji izrazito

relevantnoj za sugovorničin habitus (internu strukturu) jer se cjelokupna životna situacija (eksterna struktura) iznenada „srušila”, s gotovo svime što se uzimalo „zdravo za gotovo”.

Elena odlazi kod rodbine u bogatu „zapadnu” zemlju, s aspiracijom nalaženja zaposlenja od kojega može živjeti i za sobom „povući” i svoju djecu. Nagli prelazak u sasvim novi društveni kontekst značio je sukobljavanje društvenih „svjetova”, potencijalno povećavanje refleksivnosti i „otvaranje” habitusa, te time postavljanje preduvjeta za prilagodbe na novo i za inovacije u praksama. Kada pronalazak dobrog zaposlenja nije uspio na legalan način, Elena dolazi u Hrvatsku i započinje strategiju snalaženja „radom svega i svačega, šta god”, dakle, obavljanjem velikog broja različitih povremenih, privremenih i slabo plaćenih poslova.⁹⁸ Način života obilježen mijenjanjem prekrasnih poslova Elena imenuje „snalaženje”:

Elena: Ok, jedan period se ne možeš snaći, ali uvijek postoji mogućnost, pa makar i „na crno”, al’ nema šanse da „nema”. (...) U većem gradu uvijek možeš nać neku mogućnost. Nešto. Ja sam uvjerena da nije bilo perioda kad nisam imala posao, nije bilo ni jednog dana, jednostavno, bilo je perioda kad sam imala manja primanja ili veća. Ma može se, uvijek se može snaći!

Snalaženje se, dakle, odnosi na situacije niskih razina kapitala koje zahtijevaju brzi početak ostvarivanja prihoda „pod svaku cijenu”. Elenina vrsta snalaženja temelji se na stvaranju prilika iz gotovo „ničega”, kroz prekarne vrste rada u rasponu od formalnog rada i redovitog rada „na crno” do jednokratnog rada za „sitnu paru” i „daj što daš”:

Elena: Kad nemam posao, onda odem od kafića do kafića, od butika do butika: „Dobar dan, trebate radnicu? Dobar dan, trebate nekog? Jel trebate nešto za počistiti; jel trebate oprat prozore?” – uvijek se nešto može napraviti.

Također, „snalaženje” kao princip životne strategije (logika koja usmjerava prakse u različitim područjima života) vidljivo je i iz drugih područja života Elenina kućanstva. Primjerice, slični princip kao u traženju mogućnosti za zaradu javlja se i u pripremi hrane, „od ničega napraviti nešto”:

⁹⁸ Da se kod sugovornice nije radilo o kratkom periodu života kao i o uspješnosti agentičinih strategija snalaženja jednostavno svjedoči lista poslova/zanimanja koje je obavljala:

Elena: Radila sam kao [u ugostiteljstvu], radila sam na brodu kao [ugostiteljstvo i održavanje], kao [usluge osobne njege], kao [održavanje i čišćenje], kao [administrativni uredski rad] i onda na kraju kao [rad u području transporta]. Gdje god se moglo dodatno, nešto napraviti... ove blesave serije: „Punom parom”, „Krv nije voda”, „Šoping kraljica”, „Večera za pet”, nema gdje se nisam prijavljivala, i tu dobiješ ne znam petsto kuna, tisuću kuna opet nešto. Opet se... može se, ma može se, uvijek se može snaći! Radom svega i svačega, šta god.

Elena: *Naučila sam kuhati – od ničega napraviti nešto. Srdele su glavni izbor – jeftine su a zdrave.*

Ovo je slično tome kako Elena stvara svoja zaposlenja i prihode: od „gotovo ničega” (bez kapitala) ali uz prisutnost „nečega” – (tjelesnih) resursa i dispozicija izdržljivosti, spretnosti i snalažljivosti. Sličan princip snalaženja nalazimo u području odijevanja: Elena i članovi njezina kućanstva odjeću kupuju u „second hand shopu”, pa se od nečega što je netko drugi označio nepotrebnim („gotovo ništa”) radi ono što je ovom kućanstvu potrebno.

Nastavak trajektorije Eleninog kućanstva ostaje vođen principima snalaženja, s tom razlikom da snalaženje postaje ambicioznije i teži stjecanju kapitala. Naime, u vrijeme kada su oboje bili formalno zaposleni, Elena i Mario započinju investicije u mali trgovački biznis. Ovaj strateški potez započet je bez značajnijih akumuliranih kapitala, na temelju ekonomskog kapitala dobivenog riskantnim kreditom (ponovno element snalaženja – preuzimanje visoke doze rizika). Oblik i rezultat ove investicije upućuje da agenti nisu raspolagali iskoristivim kulturnim kapitalima kao temeljem poslovnog plana i vizije koju bi mogli pretočiti u uspjeh, te je obrt vrlo brzo propao:

Elena: *Mi smo prije deset godina ušli u neke riskantne kredite i pokušaje. U doba kad smo oboje bili zaposleni [prvi dio 2000-ih] u [firma], imali smo za hrvatske uvjete lijepe plaće, i tad smo mogli dizati kredite, i svi su dizali kredite (...) i tih godinu-dvije smo uživali, trošili, otvorili obrt za „rentanje” [prijevozno sredstvo], na [mjesto] otvorili štandove, kao prodavat ćemo neku robu domaću. I to je sve propalo. I tako, ja sam izgubila posao kad sam se vratila sa porodiljnog, suprugu se spustila plaća sa sedam na četiri, i krenulo nizbrdo.*

Nakon propasti ovoga poduzetničkog projekta, Elena neko vrijeme provodi privremeno zaposlena u firmi u području transporta. Pritom su sugovorničine dispozicije komunikativnosti, upornosti, brzine u obavljanju posla i prilagodljivosti rezultirale stvaranjem socijalnog kapitala, pa i simboličkog kapitala prepoznavanja prilagodljive i pouzdane radnice. Nakon gubitka radnog mjesta tijekom ekonomske krize, ovi su kapitali sugovornici osigurali poziv za idući posao. Naime, Elena upoznaje posrednika u poslovima čišćenja i održavanja stanova bogatim klijentima, što će uskoro poslužiti za njezino započinjanje uspješnog obrta.

Elena je u narednom periodu kvalitetom obavljanja posla i svojim dispozicijama akumulirala stalne klijente i preporuke, tj. profesionalni socijalni kapital te simbolički kapital prepoznavanja kvalitetnog rada. Na temelju tih kapitala sugovornica otvara obrt uz cilj dolaska do stabilizacije kapitala i ulaska u strategiju očuvanja položaja. Ovaj je strateški potez olakšan karakterom obrta u kojemu nema potrebe za većim obujmom kulturnog kapitala i ulaganjem ekonomskog kapitala:

Elena: Znači „na crno” svo to vrijeme dok je suprug bio u [firma], a dvije i devete smo odlučili otvoriti obrt čišćenje. Mali servis za čišćenje, pomogli su nam rođaci, prijatelji, da kupimo stroj za pranje tepiha – to je jedino ulaganje koje je tu bilo u biti, tu nema puno ulaganja u servis za čišćenje: tvoje ruke i malo sredstava, uf, kako je to došlo, on je dao otkaz da bi se meni priključio, jer sam ja trebala radnike, do toga je došlo da mi trebamo pomoć.

Elena kao svoj cilj ističe ekonomsku situaciju kućanstva koju bi obilježavao „solidan život” sa stabilnim zadovoljavanjem osnovnih potreba, u kojemu članovi kućanstva nisu zabrinuti da će biti gladni i žedni. Sugovornica jasno iznosi svoj izostanak očekivanja značajnijeg napredovanja i nema ambiciju konstantno i dugoročno povećavati obujam (ekonomskog) kapitala kućanstva.

Princip snalaženja u ovome kućanstvu može se naći i kod potrošačkih praksi: odlasci na ljetovanja organiziraju se kod prijatelja („tako se snalazimo”); povremeni odlasci u restoran organiziraju se preko mrežne stranice za grupnu kupnju s popustima; za mnoge ulaznice za koncerte i kazalište su zaslužne nagradne igre preko radija ili internetskih portala itd. Elena je refleksivna prema svojim dispozicijama snalažljivosti i radu kao svom „kapitalu”, no zanemaruje važnost institucionaliziranih kulturnih kapitala:

Elena: Mislim da te ne određuje fakultet i titula. (...) Danas se cijeni samo ako si prilagodljiv, ako si snalažljiv. Ti možeš završiti za farmaceuta i prebaciti se na kozmetiku, sad, ne znam – „eko” i prilagoditi se jednostavno i tržištu. Ljudi koji usko gledaju svoje zanimanje: „To sam završio i ja ne želim ništa drugo raditi” – nema šanse, rijetki su koji mogu uspjeti u tom smislu, to ja tako mislim, možda griješim, ne znam.

S obzirom na već navedene elemente uspješne životne strategije snalaženja, Elenin horizont budućnosti obilježen je vjerom u snalaženje, u vlastite sposobnosti, dispozicije prilagodljivosti, utjelovljene vještine i tjelesne resurse:

Intervjuist: *Bojite li se Vi ikad budućnosti?* Elena: *Prije jesam sad više ne, sad više ne.* Intervjuist: *Što bi rekli, kako se dogodila ta promjena – „prije jeste sad više ne“?* Elena: *Shvatila sam da smo snalazljivi, da ćemo se uvijek snaći. (...) Nema više one tjeskobe i brige, čak i da izgubimo poslove, i da se nešto dogodi, da se poslovi smanje, naći će se neki drugi način, naći će se nešto dokle god smo živi i zdravi.*

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE SNALAZENJA TEMELJENE NA RESURSIMA I DISPOZICIJAMA: SLUČAJ S2 (DAJANA I MAJKA)

Dajana (48 godina), sa završenom osnovnom školom i jednogodišnjim tečajem, zaposlena kao voditeljica odjela šivanja u velikoj firmi, živi s majkom (77 godina) u roditeljskoj obiteljskoj kući u predgrađu velikog grada. Dajanina kći je završila fakultet, zaposlena je i netom prije trenutka intervjua odselila se iz roditeljske kuće. Dajana uz roditeljsku kuću posjeduje automobil manje vrijednosti, te s majčinom minimalnom mirovinom prima mjesečni prihod od 7500 kuna (1000 eura, 2015. godine).

Nepovoljna trajektorija kućanstva započela je u Dajaninom djetinjstvu, naime, sugovorničin otac preminuo je dok je bila dijete. Dajana je uz niske početne kulturne i ekonomske kapitale te osobnu krizu nakon smrti oca uspjela steći tek niski obujam kulturnoga kapitala. Sugovornica je završila samo osnovnu školu, te kasnije jednogodišnji tečaj (s kvalifikacijom zastarjelom već pri njezinu stjecanju u prvom dijelu 80-ih) u području u kojem je radila tek kratko vrijeme.

Krećući se iz „iz krize u krizu“, Dajani se na iskustvo odrastanja bez oca nadovezalo izrazito nepovoljno iskustvo nasilnog partnera („znači svašta je bilo“) od kojega se sugovornica razvela (bez zahtjeva za alimentaciju).⁹⁹ Bivši partner ni na koji način nije financijski doprinio kućanstvu te je Dajana refleksivna kako se morala oslanjati isključivo na „svoje snage“ i na majčinu mirovinu. Pritom je sugovorničina radna trajektorija bila isprekidana te obilježena različitim vrstama kratkotrajnih, prekarnih i loše plaćenih poslova:

⁹⁹ Dajana: *Suprug je bio zaposlen ali od njega nikad nikakve koristi baš nije bilo jer je on dosta bio odan alkoholu i tako da, u biti, meni se čak promijenio život, to što smo imale svoj mir, jer je bio dosta i agresivan, i tuko nas je, zlostavljanje je bilo u obitelji, znači svašta je bilo, i onda smo, ovoga, čak on njoj nikad nije kune dao, niti alimentaciju plaćao, ništa od njega nisam htjela tražiti, ništa, samo da nas ostavi na miru. Niti tužba, niti ništa nije išlo prema njemu, iz tog razloga da nas ostavi na miru, tako da, bile smo prepuštene same sebi.*

Dajana: *Mislim stvarno sam u životu svašta radila. (...) Znači, radila sam sve što se nudilo na tržištu. (...) Što bi reko: „svaštarija”, a neko kaže: „Gledaj ti nisi radnik, jer si svaštarija!” – ja sam radnik, zato što se ne bojim posla i prihvaćam se posla – poznatog, nepoznatog, manje bitno. Znači od [javni servis], kratko u [uređski posao], do [privatna firma], tri smjene u proizvodnji, kao, ajmo reć, sezonski radnik, do [trgovina], do, čišćenja u [odgojna ustanova], mislim, jako puno... (...) Uvijek sam nešto našla i nisam se bojala posla, i nisam birala posao.*

Dajanina strategija snalaženja obilježena je izmjenama radnih mjesta i usmjerena stjecanju utjelovljenih vještina, koje mogu služiti kao tehnički kapital. Akumulacija utjelovljenih vještina te razvoj tjelesnih resursa izdržljivosti, dugotrajnog rada i dispozicija snalažljivosti kod Dajane su se odvijali kroz rad i spremnost za učenje „na svakom koraku”, što sugovornica zove „borbom za život”:

Dajana: *Tako da evo, nekako – ajmo reć, borba općenito za život. (...) I svojom upornošću i svojom... kak bi rekla – sama sam se i informirala, i gurala. (...) I – gledajte, posla se nikad nisam bojala, tako da sam ‘gurala nos’ tamo „gdje je trebalo” i „gdje nije trebalo”. Kad recimo meni mehaničar dođe radit, ono [npr.] – popraviti mašinu. Ja sad neću tamo „zijeovati”, i maknut se, ic pušit, pit kavu dok on meni popravlja mašinu, nego ću ja gledat šta on radi. Drugi put si možda budem sama mogla. Volim gurat svugdje nos. I to mislim da mi je to pozitivna strana jer puno stvari si ja sama onda mogu napraviti, kužite?*

Dajana ističe „oslanjanje na samu sebe” i na razne vještine koje je uspjela steći, dakle ne na obrazovanje (kulturni kapital), niti na bilo koju formu ekonomskog kapitala, ili važnost „veza” (socijalnog kapitala). Ova parcijalna otvorenost habitusa, odnosno, naglasak na prilagodabama, snalaženju i učenju „svega novoga” logična je posljedica situacije u kojoj se osoba ne može oslanjati na svoj školski kulturni kapital, niti na ekonomski kapital, niti na druge ljude, već samo na sebe i pokušavati nametati svoju poziciju na tržištu.

Sugovorničine dispozicije snalaženja i učenja vještina dovele su do akumulacije utjelovljenih vještina i znanja u području obrade tekstila tako da su počele funkcionirati kao tehnički kapital. Zbog niske stope razmjene tog kapitala u privatnim firmama (niske plaće), Dajana započinje strateški potez poduzetništva otvaranjem vlastitog obrta. Sugovorničina strategija

snalaženja u ovoj se fazi temeljila na tehničkom kapitalu, radnim navikama i dispozicijama snalaženja:¹⁰⁰

Dajana: Kao radnica, znači, prije nego što sam otvorila obrt, radila sam u jednoj firmi te unikatne [tekstilni proizvod], di sam se naučila radit (...), ali sam onda odlučila jednostavno, to svoje znanje ne prodavat nekome za dvi tisuće osamsto kuna, nego ono: „Ajde idem probat svoj obrt!”, „Idem krenut!”, „Idem probat (...) Tu se lijepo dalo zaradit, al' se radilo nekih dvadeset četiri sata, i po noći, svakako se radilo.

Ključnim se u ovom slučaju pokazalo razdoblje ekonomske krize koje je radikalno promijenilo tržišnu situaciju u Dajaninom području čime joj je prihod pao za oko 50%. Dajanin odgovor je bio maksimalno pojačavanje intenziteta rada, do same granice fizičkih mogućnosti i borba za opstanak firme („moj se radni dan sastojao od sedam ujutro do deset-jedanest navečer”). Za propast firme krajem ekonomske krize u Hrvatskoj (početkom 2015. godine) Dajana krivi ekonomsku krizu i državni izostanak reakcije smanjivanja doprinosa i poreza, odnosno izostanak rasterećenja i poticaja za male obrtnike.

No, iako je bila prisiljena zatvoriti obrt, životna strategija snalaženja sugovornici je omogućila prelazak u strategiju očuvanja položaja: Dajana „prenosi” svoj rad, iskustva i akumulirani utjelovljeni tehnički kapital u veliko poduzeće kojemu je kao obrtnica bila vanjska suradnica. Na tom radnom mjestu ostvaruje dvostruko veću plaću nego što je bila plaća koju je imala u privatnoj firmi prije otvaranja vlastitog obrta. Konačno, agencijski horizont budućnosti usredišten je na nadu da će uspjeti održati i stabilizirati strategiju očuvanja položaja, što uslijed niskog obujma kapitala posebno snažno ovisi o stabilnosti postignutog radnog mjesta:

Dajana: A gledajte... za pet godina. Nadam se da će [ime firme] opstat i nadam se da ću radit. To je ono sve što želim, znači da radim i da ne budem bez osnovnih primanja. Da ne završim na burzi to mi je jedino što sad želim i da moje dijete isto naravno radi. Da ima normalan život da... a sad nešto planirat unaprijed kod nas je teško.

¹⁰⁰ Životnoj strategiji snalaženja pomogle su postupne investicije financijskog ekonomskog kapitala (uključujući i majčinu mirovinu) u strojeve potrebne za rad, te socijalni kapital profesionalnih veza izgrađen preko poslovnih kontakata u ranijoj fazi radne trajektorije (poznanstvo s obrtnikom koji je Dajani pomagao u nabavi strojeva i robe – smanjenju potrebnih ekonomskih investicija). Preuzimanje velikog dijela kućanskih poslova i pomoć drugih članova kućanstva (sugovorničine majke i kćeri također su pomagale s obrtom).

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE SNALAŽENJA TEMELJENE NA RESURSIMA I DISPOZICIJAMA: SLUČAJ S3 (INES I IGOR)

Ines (26 godina), završene srednje četverogodišnje strukovne škole u širem području biologije, nezaposlena, i Igor (27 godina), završene srednje četverogodišnje strukovne škole u medicinskom području, honorarno radi kao dostavljač, s dvoje male djece žive u stanu koji je pripadao Igorovim roditeljima. Prihod kućanstva 2015. iznosio je oko 4000 kuna (540 eura, 2015. godine). Članovi kućanstva nemaju automobil nit drugu imovinu.

Kućanstvo koje vode Ines i Igor primjer je životne strategije snalaženja i planiranja emigracije nakon slabljenja i ukidanja šansi koje su im trebale omogućiti srednjoškolske diplome. Naime, nakon završetka školovanja Ines nije uspjela naći posao u struci s obzirom na loše stanje u ekonomskom sektoru poljoprivrede s kojim je njezino zanimanje vezano. Radna trajektorija koju je sugovornica započela bila je obilježena lošim i prekarnim zaposlenjima – privremenim i sezonskim poslovima s nestandardnim radnim vremenom te slabo plaćenim radom:

Ines: *U trgovini sam prvo radila, onda sam... Da, i onda sam radila u kafiću. Više onako restoran sa brзом hranom, restoran kafić. (...) Ali to je bilo sve neš' slabo. (...) To je sve bilo, onako, prestanak rada, to, ili se zatvorilo, ili... tako da eto, više nema posla. (...) Lošiji poslovi baš... i radno vrijeme je katastrofa, pogotovo ko' ima tako malo djeću, ne može netko radit do dvanest-jedan u noći. Intervjuist: A onda kad ste i vi radili onda vam je, pretpostavljam, bilo lakše, bile su dvije plaće? Ines: Pa i je i nije. To je sve bilo – eto „ništa”.*

Sugovorničin suprug izgubio je posao u državnom zdravstvenom sustavu tijekom ekonomske krize, uslijed primjene državnih mjera štednje i rezanja broja zaposlenih. S obzirom na nemogućnost ponovnog pronalaska stalnog zaposlenja, pogotovo bez „veze”, Igor je počeo raditi prekaran gotovo cjelodnevni posao za koji nisu potrebne kvalifikacije (dostava hrane), koristeći samo svoje tjelesne resurse i dispozicije izdržljivosti u radu:

Ines: *Suprug mi je inače [struka u medicinskom području], al nema poso' u svojoj struci nego radi kao dostavljač sad trenutno u [obrt], a ja sam eto nezaposlena kod kuće sam, i eto. (...) On je radio prije bio u bolnici, onda je dobio otkaz, pošto je bilo kao višak radnika, i sad ne može u svojoj struci nikako nać poso', pa eto radi „bilo šta”, mislim, ima on ok primanja vamo', samo što ne može u svojoj struci dobit poso'.*

Ekonomsku situaciju kućanstva u ovom slučaju održava pomoć roditeljskih obitelji. Ines i Igor oslanjaju se na stan u vlasništvu Igorovih roditelja, bez kojega ne bi mogli riješiti pitanje stanovanja, a u održavanju sposobnosti zadovoljavanja osnovnih potreba pomaže hrana sa sela koju dobivaju od sugovorničine strane obitelji. Horizont potreba jasno je sužen na samo „osnovno” i ono što kućanstvo treba za malu djecu, dok su veći troškovi poput adaptacije stana u kojem žive ili bilo kakvih luksuza nemogući. Ines procjenjuje ekonomsku situaciju riječima „krapamo se” i ističe da – uz pomoć roditelja – uspijevaju zadovoljavati osnovne potrebe:

Ines: Imamo za sve svoje potrebe. Nema sad da je ono luksuz neki, ali, eto, imamo za svoje potrebe da malo izađemo, i... a sad ovako nešto luksuznije ne. (...) Za hranu, za ovako djecu uvijek imamo, a sad ovako za nešto veće ne. (...) Intervjuist: A jel vam što nedostaje, nečeg se morate odricat? Ines: Pa moramo, samo što su moji na selu, pa onda oni više tako i za meso i za povrće... oni nam pomažu s tim. Ovako sad eto, da nam nešto fali, ne fali. Tako, krapamo se...

Igor ima namjeru nastaviti strategiju snalaženja radom „na crno” – pružajući medicinske usluge za koje je stručan privatnim klijentima u njihovim kućanstvima. Za razliku od toga, Ines, suočena sa potpunom nemogućnošću rada u svojoj struci i iskustvom vrlo slabo plaćenih i prekarnih poslova, jedinu mogućnost za sebe vidi u emigraciji u zemlju gdje će se njezin rad više cijiniti. Osnove za to postavljene su emigracijom članova Inesine roditeljske obitelji te je ovome usmjeren i sugovorničin horizont budućnosti:

Ines: I tata i braća [rade u Njemačkoj], pa ću, onda bi pokušala nešto tamo možda. (...) Ma nema ovdje, ovdje su male plaće, a u Njemačku bar znaš za što radiš. A ovdje je sve katastrofa. Intervjuist: A kakav bi posao tražili? Ines: Pa bilo kakav. Bilo kakav, eto, samo da radim jer tamo znam da ću bit plaćena. Ovdje da radim nešto radila bi za dvije tisuće kuna.

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE SNALAŽENJA TEMELJENE NA RESURSIMA I DISPOZICIJAMA: SLUČAJ S4 (VITO U STRATEŠKOJ FAZI PRIJE ULASKA U STRATEGIJU OČUVANJA POLOŽAJA)

Vito je životnu strategiju dinamičnog očuvanja položaja predstavljenu ranije uspio ostvariti tek nakon niza godina obilježenih lošijim „startom u životu” i fazom životne strategije snalaženja. Naime, sugovornik nakon lošijeg osnovnoškolskog obrazovanja uspijeva završiti trogodišnju srednju

školu, pa kulturni kapital kasnije dograditi na četverogodišnju srednju školu obrazovanjem za odrasle u području trgovine.

Vito započinje radnu trajektoriju koja odgovara strategiji snalaženja: isprekidanu i obilježenu izmjenama radnih mjesta unutar kojih je koristio različite vještine, a samo u početnim fazama svoj institucionalizirani kulturni kapital (diplomu).¹⁰¹ U ovom procesu sugovornik je bio orijentiran stjecanju vještina i certifikata s ciljem borbe za što bolja radna mjesta – što bolje pozicioniranje u ekonomskim poljima, pri čemu je pokazivao otvorenost habitusa za učenje novih vještina i snalaženje u različitim djelatnostima.

Nakon slabog uspjeha Vito u dogovoru s roditeljima započinje strateški potez transformacije strategije eksplicitno namijenjen dolasku do višeg obujma ekonomskog kapitala i stabilizaciji u životnoj strategiji očuvanja kapitala. Radilo se o započinjanju obrta (trgovine neprehrambenom robom) koje je bilo omogućeno kapitalima roditelja („to je znači bila ideja da između ostalog i da ja lakše startam u životu”). Očekivanu stabilizaciju obrta na razini prihoda dovoljnog za „normalno održavanje života” prema sugovornikovom su mišljenju zaustavile strukturne promjene – otvaranje velikih trgovačkih centara i jačanje mreže velikih trgovaca u Hrvatskoj:

Vito: *Tu sam pet godina radio kao prodavač. (...) [Pad prihoda je bio] do tržišnih uvjeta iz razloga što mali trgovci, odnosno mali servisi i tako dalje, nisu mogli konkurirati velikima. (...) Nažalost zbog premalih primanja sam morao otići, eto, jer takva situacija je da si nisam mog'o isplatiti neku plaću s kojom bi mog'o... normalno, znači, normalno održavati život za nas četvero... [misli na u međuvremenu zasnovanu obitelj sa Mirjanom]*

Vito se vraća u industrijsku firmu u kojoj je radio prije epizode sa otvaranjem obrta, no na novo radno mjesto za koje je trebao stjecati nove vještine i polagati ispit, dakle, sugovornik je trebao steći drugi tip kulturnog

¹⁰¹ Intervjuist: Jeste mijenjali poslove? Vito: *Uh, da, sad tu ima svašta (...) znači prvo sam se zaposlio na [prodajno mjesto], i ovaj, tu sam bio ajmo reć, sam sam morao pratiti zalihe i prodavat. (...) Nakon toga sam se javio na oglas za [transport tereta] u [velika industrijska firma]. Gdje sam vozio, znači položio interni ispit za [vozač skladišnih vozila]. Nakon toga sam se prebacio, znači, u skladište. Vodio sam skladište, gdje sam imao isto prilike, ajmo reć, organizirati posao sa transportnim radnicima i vozilima koje su tu robu razvozali po [industrijska firma] (...) Nakon toga sam išao u... to se zove, [obrada metala]... strojno upravljanje i [stroj za obradu metala]. Kompjuterski upravljano sa „touch screenom” znači [ime stroja] (...) To sam radio jedno tri i po – četiri godine, nakon čega sam se zaposlio u vlastitoj trgovini, odnosno vlastitom obrtu u [malo mjesto iz kojega sugovornik potječe] (...) Mi smo [Vito i njegovi roditelji] kao tri suvlasnika otvorili obrt.*

kapitala (i institucionaliziranog i utjelovljenog) za poziciju kvalificiranog radnika:

Vito: Onda sam se odlučio vratiti u [industrijska firma], i tu sam prvotno išo u takozvanu školu, tečaj za [industrijsko tehničko radno mjesto sa značajnom ulogom fizičkog rada] gdje smo polagali ispit, znači bilo je više tih vrsta ispita, al, uglavnom, to je kao prekvalifikacija.

Dakle, nakon radne trajektorije obilježene izmjenom radnih mjesta, nesigurnošću i pokušajima pretvaranja utjelovljenih vještina i resursa u kapitala – uz investicije u institucionalizirani kulturni kapital (certifikate), i konačno, prekvalifikaciju, Vito je uspio izići iz strategije snalaženja i ostvariti relativno stabilnu strategiju očuvanja položaja.

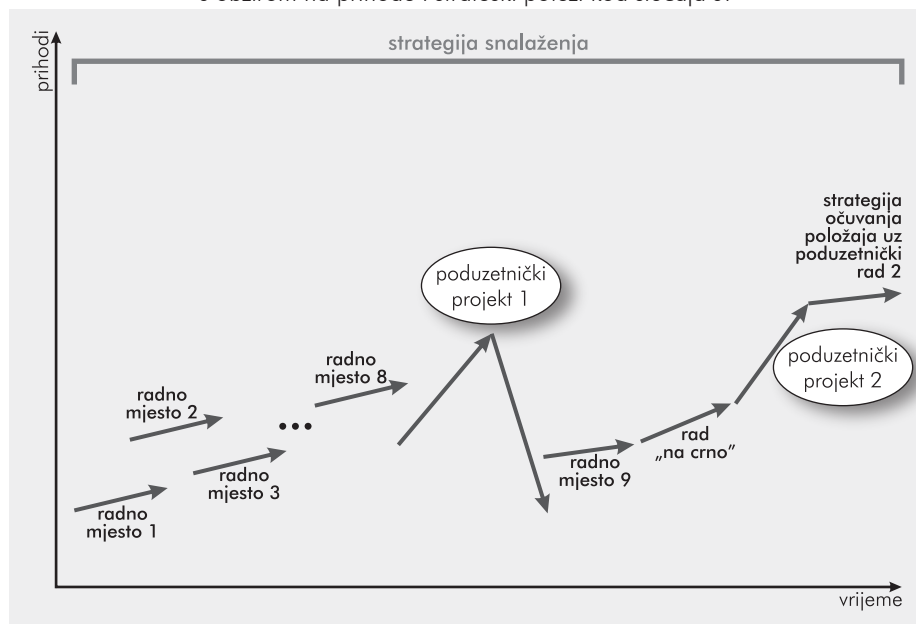
5.5.2. Zaključak o životnim strategijama snalaženja

Životne strategije snalaženja obilježavaju istaknuto diskontinuirane radne trajektorije, relativno niski kapitali te oslanjanje na resurse i dispozicije. Životnim strategijama snalaženja agenti kratkoročno teže zadovoljavanju osnovnih potreba a dugoročno teže stjecanju kapitala koji bi im omogućili stabilizaciju radnih trajektorija i prelazak u strategiju očuvanja položaja. Naime, iako životnu strategiju snalaženja agenti teoretski mogu imati veći dio života, odnosno, dok njihovi tjelesni resursi to dopuštaju, ova strategija je barem dijelom usmjerena stjecanju kapitala i radnih mjesta uz koje će agenti biti u mogućnosti stabilizirati radne trajektorije i započeti strategiju očuvanja položaja ili čak i strategiju napredovanja.¹⁰²

U ovome istraživanju prisutna su četiri slučaja sa životnom strategijom snalaženja. U tri slučaja, u kojima su agenti uspjeli prijeći u strategiju očuvanja položaja, period strategije snalaženja trajao je više od jednog desetljeća. Radi oslikavanja donekle složenog karaktera strategije, pogotovo s obzirom na sferu plaćenih radnih praksi, u nastavku se dijagramom prikazuje trajektorija strategije snalaženja kod slučaja s1 (Elena).

¹⁰² Moguće je (iako ne i vjerojatno) iz strategije snalaženja prijeći direktno u strategiju napredovanja, primjerice, kod agenata koji uspiju steći neki natprosječno vrijedan kulturni kapital koji će dugoročno držati vrijednost ili omogućiti srednjoročna razdoblja većih zarada (nakon čega bi ga konvertirali u drugi oblik kapitala itd.). Čest primjer prisutan u javnom diskursu su tečajevi i edukacijski programi digitalnih vještina vezanih za trgovanje kriptovalutama, digitalni dizajn, umjetnu inteligenciju itd.

Dijagram 4: Vizualizacija životne strategije snalaženja – trajektorija s obzirom na prihode i strateški potezi kod slučaja s1

Dakle, kod slučaja s1, životna strategija snalaženja počela je isprekidanim radnom trajektorijom obilježenom izmjenama kratkoročnih poslova. Nakon nekoliko godina takve trajektorije kućanstvo je pokrenulo vlastiti obrt (na temelju kredita i bez posebnog kulturnog kapitala), i brzo doživjelo njegovu propast. Slijedile su daljnje izmjene radnih mjesta uz periode nezaposlenosti. Konačno, socijalni kapital ostvaren na radnom mjestu (broj 9) omogućio je razvoj mreže klijenata za rad „na crno” (usluge čišćenja stanova i poslovnih prostora). Ovo je kućanstvu omogućilo otvaranje vlastitog obrta, te, nakon nekog vremena, stjecanje dovoljno kapitala i resursa za stabilizaciju obrta i započinjanje životne strategije očuvanja kapitala.

Agenti sa strategijom snalaženja, prisutni u ovom istraživanju, imali su nisku početnu poziciju (nizak ukupan obujam kapitala), kao i ograničenu mogućnost razmjene institucionaliziranoga kulturnog kapitala (srednja škola) za ekonomski kapital. Upravo je siromaštvo u kapitalima i korištenje tjelesnih resursa, utjelovljenih znanja i vještina te dispozicija snalažljivosti i prilagodljivosti obilježje strategija snalaženja. Izostanak kapitala prisutan kod strategija snalaženja zabilježenih u istraživanju vidljiv je i u oslanjanju samo na „svoje snage” te u refleksivnosti agenata o vlastitom snalaženju:

„od ničega treba napraviti nešto”, „snaći se”, čak i radom „na crno”, izbjegavanjem poreza ili drugim financijskim manevrima, pa i slabo plaćenim i prekarnim radom.

Usljed svijesti agenata o izostanku vrijednih kapitala i o nužnosti borbe za prihod, ove strategije povezane su s akumulacijom vještina i izgradnjom dispozicija sukladnih obavljanju mnogih vrsta poslova za koje nije potreban institucionalizirani kulturni kapital. Borba za prihod, dakle, odvija se kroz stjecanje resursa – izgradnju raznih vrsta vještina i sposobnosti, te dispozicija snalažljivosti, upornosti, otvorenosti za šanse itd.¹⁰³ Resursi ovih agenata uključuju i „dispozicije snalaženja” – prilagođenost gotovo konstantnom traženju i uočavanju prilika, spremnost prihvaćanja gotovo bilo kojeg posla i kultivaciju pripremljenosti za stjecanje i prilagodbu vještina i dispozicija.

Agenti kombinacije resursa ipak mogu pretvoriti u *de facto* kapitale. Primjerice, iako bez završene škole ili certifikata, u slučaju s2 akumulacija utjelovljenih vještina i znanja agentici je počela funkcionirati kao tehnički kapital koji je na kraju potvrđen zaposlenjem u velikom poduzeću. Poduzetnički projekti i obrti u ovoj su kategoriji strategija započeti bez jasnih planova, uz riskantne kredite, s ograničenim prepoznavanjem tržišnih kretanja. Bez značajnijih ekonomskih i kulturnih kapitala, ovi poduzetnički projekti morali su se oslanjati na kredite, vještine i tjelesne resurse agenata.

Socijalni kapital solidarnosti kod agenata sa strategijom snalaženja u ovom je istraživanju prisutan u pomoći rodbine i prijatelja za pokretanje malih poduzetničkih projekata. Proširena obitelj ovdje također igra značajnu ulogu: novčanu, pomoć u hrani, u radu, ili u drugim dobrima i uslugama. Posebnost socijalnog kapitala kod životnih strategija snalaženja je prisutnost kombinacija socijalnog kapitala solidarnosti i profesionalnog socijalnog kapitala. Naime, kontakti koje su agenti s dugotrajnim strategijama snalaženja akumulirali kroz radne trajektorije pomogli su u različitim fazama snalaženja, a posebno izraženo u poduzetničkim projektima.

¹⁰³ Naime, ovdje se ne radi o kapitalima u punom smislu jer se ne radi o diplomama, široko priznatim i društveno legitimiziranim skupovima vještina i kvalifikacija, već o prije o resursima – vještinama i sposobnostima koje nemaju temelj u diplomi ili certifikatu i koje nisu univerzalno priznate. Ipak, granica između resursa i kapitala u ovakvim je slučajevima „tanka” (kako pokazuje i Bourdieuovo uvođenje termina tehnički kapital), te je ovo područje potencijalno važan predmet rasprave.

U stjecanju kontakata agentima s ovom strategijom pomogle su „dispozicije otvorenosti”, komunikativnosti i zainteresiranosti („otvorene oči i uši”). Ove dispozicije zasigurno imaju stratešku dimenziju – prilagodba su na praktični smisao snalaženja bez značajnih kapitala, u kojemu je potrebno prepoznavati prilike i graditi prilike gotovo iz „ničega”. Radne prakse su temelj strategije ovih agenata, pri čemu se izmjenjuju različita radna mjesta, formalno i neformalno polje rada, vrste rada, te polja ekonomskih aktivnosti.

Promatrajući u istraživanju prisutne strategije snalaženja iz strukturne perspektive, može se reći kako ukazuju na strukturne uvjete devalvacije mnogih stručnih diploma srednjih škola, pa i fakulteta – s obzirom na to da su i fakultetski obrazovani pojedinci prisiljeni snalaziti se. Također, ovi slučajevi ukazuju i na strukturne prilike propasti poduzeća. Naime, agenti zahvaćeni istraživanjem imaju kulturne kapitale koji bi se mogli koristiti da nije bilo više puta spominjane propasti mnogih poduzeća i kontrakcije ekonomskih grana u postsocijalističkom periodu.

Horizonti budućnosti kod strategija snalaženja usmjereni su „normalnom” životu s primanjima kojima se mogu uspješno zadovoljiti sve osnovne potrebe, ili boljem životu u slučaju posebno uspješnog ostvarenja strategije. Konačno, ove strategije teže ostvarivanju određenog stupnja stabilnosti i razmjene resursa te „pretvaranju” vještina i dispozicija što je moguće više u kapitale – u prihode i imovinu.

5.6. Životne strategije preživljavanja

Na temelju analize praksi pojedinaca i kućanstava moguće je uočiti životne strategije preživljavanja kao one strategije kod kojih su obrasci praksi agenata usmjereni njihovom opstanku u strukturno izrazito nepovoljnim okolnostima, te uz gotovo potpuni izostanak kapitala. Dakle, primarno usmjerenje kod ovih agenata nije očuvanje i poboljšavanje uvjeta života kao kod drugih strategija, već je primarni cilj održavanje uvjeta života koji omogućuju fizičko i materijalno preživljavanje – zadovoljavanje najosnovnijih potreba.

Sukladno povezanosti životnih strategija preživljavanja ne samo s izvanjskim strukturnim pritiscima već, u općenitijem smislu, s izvanjskim društvenim uvjetima, drugostupanjski kriterij diferencijacije ovih strategija

je karakter naselja u kojemu agenti žive, od čega je najvažnija razlika između strategija preživljavanja u urbanom okruženju te u ruralnom okruženju. Konačno, s obzirom na to da kućanstva u ovako zacrtanim uvjetima života pokušavaju preživjeti i osigurati što prihvatljivije uvjete i način života na sve načine koji su im dostupni i koje sami smatraju dostupnima, treći kriterij klasifikacije se odnosi na bilo koji najrelevantniji strateški element za preživljavanje.

Dakle, primjenom navedenih kriterija klasifikacije dobiveni su sljedeći tipovi životnih strategija preživljavanja pojedinaca i kućanstava u posttranzicijskoj Hrvatskoj:

1. *Životne strategije preživljavanja u urbanom kontekstu*
 - *uz dugotrajno radikalno ograničavanje potreba;*
 - *uz udruživanje resursa više generacija obitelji;*
 - *uz izrazito oslanjanje na socijalni kapital solidarnosti;*
 - *na temelju obrtničkog rada;*
 - *uz oslanjanje na socijalnu pomoć;*
 - *uz kombiniranje izvora prihoda iz formalne i neformalne ekonomije.*
2. *Životne strategije preživljavanja u ruralnom kontekstu*
 - *uz samoopskrbu, socijalnu pomoć i neformalni rad;*
 - *uz samoopskrbu, socijalnu pomoć i kombinaciju izvora prihoda iz formalne i neformalne ekonomije.*

5.6.1. Životne strategije preživljavanja u urbanom kontekstu

5.6.1.1. Životne strategije preživljavanja uz dugotrajno radikalno ograničavanje potreba

PRIMJER ŽIVOTNIH STRATEGIJA PREŽIVLJAVANJA UZ DUGOTRAJNO RADIKALNO OGRANIČAVANJE POTREBA: SLUČAJU PI (DAVOR I TANJA)

Davor (72 godine), sa završenom srednjom trogodišnjom školom, i Tanja (70 godina), „kućanica“ sa završenom osnovnom školom, žive u starome i pomalo trošnom stanu u radničkom kvartu. Kućanstvo preživljava od jedne mirovine u iznosu od 2200 kuna (300 eura, 2015. godine), uz mjesečne sitne neformalne posudbe manjih iznosa „do mirovine“ te uz strogo ograničenije potrošačkih potreba.

Životna strategija preživljavanja Davorovog i Tanjinog kućanstva temelji se na dugotrajnom sužavanju horizonta potreba i na formalnom prihodu od mirovine. Preživljavanju pomažu i povremene kratkotrajne po-

sudbe manjih iznosa novca od susjeda po principu „koliko fali” do iduće isplate mirovine „toliko ideš posuditi”. Za vrijeme radnog vijeka, Tanja je bila kućanica, a Davor zaposlen u industriji, u firmi koja je „prije rata dobro stajala”, i omogućavala mu, kako kaže, „dobru plaću” (bez obzira na to što su njegove kvalifikacije već pri zapošljavanju bile zastarjele i nisu korištene na radnom mjestu). Poslije rata, u postsocijalističkom periodu transformacije plaće su smanjene na „minimalac”, a firma je počela propadati – Davor je 2001. bio prisiljen otići u prijevremenu mirovinu, sa 58 godina, čim je ispunio uvjete („morao sam jer firma se gasila. Prodali je [ime osobe koja je privatizirala firmu], on prodao strojeve, raju poslao na biro, neke u mirovinu”).

Prijevremena mirovina koju će Davor početi primati iznosila je u početku tek 1040 kuna – sugovornici smatraju vrlo nepoštenim izračun na temelju razdoblja minimalne plaće.¹⁰⁴ Dakle, u suprotnosti s plaćom, iznos prijevremene mirovine nije bio dovoljan niti za zadovoljavanje osnovnih potreba.¹⁰⁵ Da bi poboljšao uvjete života kućanstva Davor je reagirao započinjanjem radnih praksi „na crno” (zidarenje), sukladno svojim vještinama i dispozicijama (fizički rad bez posebnog kulturnog kapitala), jer „moralo se živjeti”. No, zbog fizičke zahtjevnosti tog posla i Davorove starije dobi ta je faza trajala samo nekoliko godina.¹⁰⁶

Nakon prestanka sugovornikovog neformalnog rada „na crno”, kućanstvo se oslanja na mirovinu i na sužavanje horizonta potreba. Iako je Davoru do 2015. „postupno” rasla mirovina do 2200 kuna (ali rasle su i cijene), subjektivna evaluacija uvjeta života kućanstva je nezadovoljavajuća. Ekonomski kapital koji primaju od mirovine Davor i Tanja procjenjuju jedva dovoljnim za život („ne može se živiti tko zna kako”), usporedivim sa socijalnom pomoći.

Najvažnije prakse u strategiji preživljavanja za Davora i Tanju su prakse radikalnog reduciranja potreba kojim praktički ograničavaju potrošnju na hranu i lijekove (a i lijekove je ponekad „teško kupiti”):

¹⁰⁴ Davor: *Oni su uzeli 10 godina taman poslije rata, od tog minimalca. Da su oni uzeli najboljih 10 godina primanja ne bi ja imao tako malu mirovinu!*

¹⁰⁵ Pogotovo jer je njihov mlađi sin u tom razdoblju bio nezaposlen (tada sa 28 godina) i živio je s Davorom i Tanjom.

¹⁰⁶ Davor: *Radio sam sa zidarima, ovako, ono što se kaže „na crno”, da se zaradi koji dinar, normalno. Još onda sam mogao raditi. Kad se još čovjek osjeća u snazi, normalno da je morao otići zaraditi koji dinar. Moralo se, moralo se živjeti. Ali nisam dugo, par godina.*

Tanja: *Da vam kažem iskreno, pomalo svega se odričemo. Davor: Skoro svega. Nema više ni izlazaka ni ovaj, kina ni kazališta ni... kupovanja... robe, i šta ti ja znam. Normalno, prvo moraš platit režije i ono drugo, to ti ostane za hranu i tako. (...)* Tanja: *Lijekove mi je teško kupiti. To mi je teško stalno. (...) Ne dobijemo ih badava. A i to što moramo platit, to je puno manje, ali meni je i to puno. Iskreno. I to mi je puno.*

Nužnost preživljavanja koju nameću niski prihodi te nemogućnost povećanja prihoda uslijed dobi i niskih svih kapitala, Davora i Tanju prisiljava na korištenje socijalnog kapitala solidarnosti za posuđivanje sitnih iznosa novca da bi uspjeli preživjeti zadnje dane u mjesecu – dok ne stigne iduća mirovina:

Tanja: *To su mi susjedi, dobri susjedi s kojima kontaktiram, žene dvije. Pa 200-300 kuna, znate kako – koliko fali toliko ideš posuditi. Pa dobijete mirovinu, vratite i eto, nanovo. I tako od mjeseca u mjesec. Posudim najmanje što mogu da provučem tih 5-6 ili 10 dana. Recimo, posudim 200 kuna i razvlačim ih na tjedan i po dana, toliko da imam.¹⁰⁷*

Kod ovoga kućanstva važno je primijetiti da im pomaže već i sitan obujam socijalnog kapitala solidarnosti, dakle, susjede koje su i same prilično niskih kapitala. Sinovi samo ponekad mogu pomoći, tek s manjim iznosima, s obzirom na njihove potrebe, kreditne obveze, obveze prema djeci i izostanak naslijeđenoga ekonomskog kapitala.

Davor i Tanja nemaju nikakvu aspiraciju prema povoljnijim promjenama u budućnosti. Horizont budućnosti ograničen je na skromnu svakodnevnu egzistenciju u kojoj bilo kakvi dodatni troškovi predstavljaju veliki problem. Niska ukupna količina kapitala (i nemogućnost povećavanja kapitala radnim praksama ili kroz socijalne mreže) čini uvjete života ograničene na nužnost teškoga zadovoljavanja osnovnih potreba:

Tanja: *Evo kako vidite, ni nemamo ništa, što kaže čovjek – imamo u čem leći i na čemu skuhati, ništa ekstra, nikakav luksuz... operi da je čisto, i – šta dalje?...*

¹⁰⁷ Kako Tanja navodi, činjenica da je prisiljena posuđivati novac znači da mirovina koju primaju nije dovoljna: *čim vi od te 2200, čim vi od njih otkinete i vraćate znači vam fali*. Prethodno iskustvo sa kreditnom karticom, koja uključuje kamate i naknade pri podizanju novca, koliko god niske u apsolutnom iznosu, za ovo kućanstvo su bile vrlo značajne. Tanju je to potaknulo da prestane koristiti bilo kakve kreditne kartice i bankovne odgode plaćanja, pod cijenu da neke dane „jedu samo kruh i sol“:

Tanja: *Ako je rata 100 kuna, više nije 100 kuna nego 108. Ta kartica, to je propast! Ta bijela kartica, to je ubistvo! Dok nisam prije dva mjeseca uzela škare i... „fajrund“. Jel ima kruha, jel ima mlijeka, ako nema kruha i mlijeka – ima kruha, posoli, jedi i šuti.*

Horizont budućnosti Davorovog i Tanjinog kućanstva oblikovan je izvjesnošću preživljavanja od onoga što imaju: stan dodijeljen u vrijeme socijalizma, malu mirovinu jednog člana kućanstva („takoreći socijalnu pomoć”) i svoju svakodnevnu praksu nužnog i trajnog ograničavanja potreba.

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE PREŽIVLJAVANJA UZ DUGOTRAJNO RADIKALNO OGRANIČAVANJE POTREBA: SLUČAJ P2 (SINIŠA I MILENA)

Siniša (47 godina), građevinski radnik (četverogodišnja srednja stručna škola), s kćeri u srednjoškolskoj dobi te izvanbračnom partnericom Milenom (54 godine), primateljicom obiteljske mirovine (završena osnovna škola), živi u stanu koji unajmljuje po tržišnoj cijeni. I Siniši i Mileni preminuli su partneri s kojima su inicijalno ušli u brak, a zajedno žive nekoliko godina. Nakon suprugine smrti, Sinišin prihod je deset godina bio vrlo niska plaća od oko tri tisuće kuna. Mileninim dolaskom u kućanstvo ukupni prihod je malo povećan (iznos obiteljske mirovine, manji od 1000 kuna/130 eura), a nekoliko mjeseci prije intervjua Siniša je počeo primati plaću od oko 5000 kuna (670 eura, 2015. godine). Članovi kućanstva ne posjeduju automobil ni nekretninu u kojoj žive.

Sinišino kućanstvo ima strategiju preživljavanja s oslanjanjem na formalne izvore prihoda uz radikalno ograničavanje potreba. Ova je strategija definitivno oblikovana u dugom periodu nakon smrti sugovornikove prve supruge, kada je niska plaća u iznosu od oko tri tisuće kuna definirala sugovornikove uvjete života. Uz agentov izostanak drugih ekonomskih kapitala (bilo kakve imovine) i nužnost unajmljivanja stana, uvjeti života bili su na razini (teškog) preživljavanja:

Siniša: Tri i dvjesto neto primanja prosječnih a stan i režije dvi i petsto, šesto. To ne ide stvarno. Stvarno nije išlo.

Siniša refleksivno navodi kako nije „tip” kojega obilježava „ambicioznost” i „snalazljivost” u promjenama radnih mjesta, traženje bolje plaćenih poslova ili traženje dodatnog rada, bilo prekovremeno, bilo neformalno „u fušu”. Svoje dispozicije objašnjava odgojem i odrastanjem uz principe jugoslavenske „stare škole”, dakle, socijalističkog radničkog habitusa. Naime, Sinišine su dispozicije formirane oko osmosatnog radnog dana, ostatka dana i vikenda kao vremena za odmor i obitelj, kao i oko očekivanja da se od „poštenog rada” može živjeti.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Siniša: *Nisam ambiciozan neki tip – ja sam... „stara škola”, odrasto sam u bivšoj Jugi... smatram sam, ono – završim školu, imaš svoj posao, od toga možeš živjeti. Tako sam nekako odgojen – tako čak*

Navedeni skup dispozicija isključuje sklonost zaposlenjima u poduzećima u kojima se radi prekovremeno, kao i obavljanju posla „u fušu” (što je po sugovorniku obilježje većine firmi u građevinskom sektoru). Ovakav sukob habitusa i polja može se smatrati primjerom histereze habitusa, stanja u kojem su dispozicije agenta prilagođene prethodnom stanju društvene realnosti kojega više nema, te zbog toga neprilagođene trenutačnim uvjetima u polju (Bourdieu, 1984, 109).

Sinišina strategija preživljavanja uključivala je radikalnu redukciju potrošačkih potreba, korištenje socijalnog kapitala solidarnosti proširene obitelji (kroz posuđivanje sitnih iznosa novca), te smanjenje broja ovisnih članova kućanstva (kćer, tada u osnovnoj školi godinama je živjela s bakom i djedom – daleko od grada u kojem Siniša stanuje – da bi imala dovoljno dobre ekonomske uvjete života). S obzirom na navedenu situaciju, dolazak Milene (u trenutku intervjuja nevjenčane supruge) s malom obiteljskom mirovinom u kućanstvo omogućio je barem nešto bolje uvjete života – udruživanje prihoda, koliko god sitnih („moja plaća, nešto i od supruge malo te mirovine, kao podstanar, ono, preživljava se”).

Kombinacija niskih kapitala članova kućanstava i Sinišinog dugo stjecanog habitusa odricanja od velikog dijela potreba („ja nisam ambiciozan, meni je malo puno”), rezultirala je ograničavanjem potrošačkih navika. Horizont potreba trajno je ograničen na osiguravanje nužnosti i tek minimuma iznad nužnosti: („ne znam, novac mi treba da platim stan, i da jedemo i to... Tako ću i odapet”).

Sinišina promjena firme uz „istu vrsta posla i isti obim posla i isti broj sati” te oko 60% povećanja plaće omogućava sugovorniku, kako kaže, lakši život „od prvog do prvog” u mjesecu. No, s obzirom na dugotrajno oblikovanje dispozicija ograničavanja potreba, povećanje plaće u pola godine nije donijelo nikakve veće promjene u horizontu potrošačkih potreba. U navođenju što se promijenilo prisutne su samo male adaptacije praksi, poput tjednog odlaska na kavu sa suprugom ili manjeg izleta – koje će Siniša s većom plaćom moći priuštiti. Tako veće investicije poput ulaganja u vlastiti stan ili

živim i dan danas bez obzira što... što osjetim i vidim... još sam psihički ajde stabilan (smijeh), da se danas sve brže i radi, forsira se sve to, radi se na brzinu. (...) Nekako sam odrastao, ono što sam reko na početku, bio odgojen... u tom smjeru da ću moći živjeti, da ću znati gdje radim – od kad do kad – i da ću moći od te plaće živjeti, da neću morati ići tražiti neke vanredne poslove i ne biti sa familijom kući, ne vidjeti dijete. Ali nažalost takva su vremena došla da... i sigurno se puno gubi od toga i čovjek i obitelj puno gubi od toga.

čak i kupnje polovnog automobila i pola godine nakon povećavanja plaće ostaju izvan horizonta Sinišinih aspiracija („s nekim činjenicama ovoga već sam se pomirio, da ja neću moć imat svoj nekakav mir i tako dalje”).¹⁰⁹

Preživljavanje „od danas do sutra”, bez namjere investicija u kapitale i u kvalifikacije, bez aspiracija za značajnijom promjenom uvjeta života i društvene pozicije, konačno, ono je što obilježava Sinišinu strategiju:

Siniša: Vi ste pitali, da, „gdje se vidite za pet godina?”. Ja sam razmišljo u tom smjeru, vjerojatno da neću mijenjati neke poslove, težiti možda za nekim usavršavanjem ili nešto da bi postigo. Najvjerojatnije ne, evo najiskrenije što mogu reći, bar osamdeset posto će biti tako. Živim možda „od danas do sutra”, isto to bi se moglo za mene reći.

Horizont budućnosti Sinišinog i Mileninog kućanstva određen je reprodukcijom postojećih skromnih uvjeta života uz radikalno odricanje od ambicija i potrošačkih potreba.

5.6.1.2. Životne strategije preživljavanja uz udruživanje resursa više generacija obitelji

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE PREŽIVLJAVANJA UZ UDRUŽIVANJE RESURSA VIŠE GENERACIJA OBITELJI: SLUČAJ P3 (AGATA I GORAN)

Agata (63 godine), trogodišnje srednje strukovne škole, primateljica minimalne mirovine u iznosu od 930 kuna i Goran (63 godine), s četverogodišnjom srednjom strukovnom školom, u prijevremenoj invalidskoj mirovini u iznosu od 2160 kuna (290 eura) žive u obiteljskoj kući površine 90 m². S njima živi i kći Ana, zaposlena, ali s malom plaćom i opterećenom kreditom u švicarskim francima i njezin sin srednjoškolske dobi. Ukupan prihod kućanstva nakon odbijanja kredita Agata procjenjuje na nešto više od 3500 kuna (450 eura, 2015. godine). Kućanstvo ne posjeduje automobil.

Članovi kućanstva, Agata i Goran te njihova kći Ana i maloljetni unuk žive strategijom preživljavanja „pod istim krovom” i „uz jednu kuhinju”.

¹⁰⁹ Siniša: *Auto ja nisam nikad ni imo, nikad ga ni kupio, mogo bi ga kupit, neki „krš”, ponekad ovako razgovaram sa suprugom, il sa bratom, mogo bi neki „krš” kupiti, nekad mi dođe kad čekam bus na stanići... Onda kad trebam ići, recimo do mame, onda, sad da imam svoj auto upaliti – kad ja hoću kreniti, ovako ne mogu i onda – pa ne bilo bilo loše sad da ga imam. I onda kad razmišlim – isto će me puno koštati, neću onda moć kupit dvije kile odojka za ovaj tjedan, nego ću možda pola kile, ma neću – na bus ću ja. (...) Zna mi mama često tako reć: „Pa ti ništa ne razmišljaš!”... razmišljam ja mama, al sam se s nekim činjenicama ovoga već pomirio, da ja neću moć imat svoj nekakav mir i tako dalje. Nemam, malo razmišljaš... Razmišljam sam sad više i ne razmišljam. Ne da ne razmišljam, svaki dan mi to padne na pamet da sam u tuđem stanu – al to nisu realne šanse da ja dođem do nekretnine s ovakvim primanjem*

Uz vrlo male mirovine i povećanje Anine rate kredita uslijed krize, tek udruživanje resursa u proširenom kućanstvu i vlastita proizvodnja hrane u maloj „bašti” omogućuju zadovoljavanje prehrambenih potreba i podmirivanje režijskih troškova ovoga kućanstva.

Trajektorija koja je kućanstvo dovela u situaciju preživljavanja može se sumirati navođenjem izvanjskih strukturnih pritisaka: tijekom rata i postsocijalističke transformacije Agata i Goran su završili narušenog zdravlja i bez radnih mjesta; ekonomska kriza njihovoj je starijoj kćerki Ani značajno podignula ratu kredita „u švicarcima” podignutog za stambeno osamostaljivanje;¹¹⁰ te, konačno, mehanizmi zatvaranja uz ekonomsku krizu sudjelovali su u odgađanju zaposlenja i ekonomskog osamostaljivanja mlađe kćeri Ive.¹¹¹

Agata procjenjuje ekonomsku situaciju kućanstva kao nedvojbeno tešku, obilježenu problemima svakodnevnoga preživljavanja uslijed niskih prihoda članova trogeneracijskog kućanstva [nakon odbijanja rate kredita]:

Agata: Ja skoro mogu reć da otprilike od tri tisuće kuna za nas pet. (...) Jako nam je teško, a kak će nam biti bolje to sad... tak da nam je jako težak život. Jako puno toga se odričemo jer mi novaca nemamo. Mi živimo od penzije do penzije. Dosta i kasnimo sa režijama. (...) Tak da na tu našu malu penziju dodemo svi mi i ono malo što Ani ostane od, od plaće, jel. (...) Moramo, i režije i hranu i sve ono što ide uz to „skrpit”. To je prestrašno, i sad svaki mjesec je sve teže, a zimski mjeseci pogotovo.

Ekonomske „nevolje” ovoga kućanstva počele su u vrijeme rata i nastavile se s tranzicijom i privatizacijom. Poteškoće su zapravo počele i prije, u vrijeme socijalizma, kada je Agata gotovo 15 godina radila ispod svoje kvalifikacije u prostoru neadekvatnih uvjeta grijanja, u kojemu je „zaradila”

¹¹⁰ Ana je također žrtva rata i tranzicije: rat je zaustavio njen odlazak na fakultet, no, zahvaljujući ratnim iskustvima i poznanstvima formalno je zaposlena u državnoj službi. Ana zbog nepovoljnih okolnosti razine plaće i porasta rate kredita tijekom krize nastavlja živjeti u istom prostoru s roditeljima te joj ostaje samo manji dio prihoda za svakodnevnu potrošnju. Preciznije, nakon podizanja kredita u švicarskim francima da bi u produžetku obiteljske nekretnine izgradila svoj vlastiti dio kuće i rasta mjesečne rate kredita u vrijeme ekonomske krize („naduplo je otišo kredit”), izgradnja ostaje nedovršena, a Ana nastavlja živjeti ne samo u planiranom proširenom kućanstvu „vrata do vrata”, već u proširenom združenom kućanstvu „ista vrata”. Agata: *Digla je kredit u švicarcima... tak da nas je to sasvim unazadovalo, dotuklo nas je. Kak se postavilo pod krov i stolarija vanjska, dalje se sve unutra ništa nije moglo radit, jer jednostavno nema više financija (...) preteško je.*

¹¹¹ Nakon pronalaska zaposlenja (doduše, nesigurnog i uz ugovor od godine dana), Iva se (s nevjenčanim partnerom) odseljava u kuću koja je pripadala baki jer će, kako kaže Agata: „imati malo novaca za svoje potrebe i za onu režiju u onoj drugoj kući”. Agata ipak očekuje nastavak Ivine djelomične ovisnosti o njoj i Goranu – dakle ekstenziju dijeljenja resursa – primjerice, za prehranu: „uzdržavat ćemo i dalje nju s trideset osam godina, jer nema iz čega živjeti”.

probleme sa zglobovima koji su joj trajno narušili zdravlje. Nakon toga, Agata tijekom rata gubi posao te u vrijeme tranzicije ostaje teško „zapošljiva” i trajno nezaposlena.¹¹²

Goran je u vrijeme privatizacije firme u kojoj je radio bio izložen lošim uvjetima rada, neizvjesnosti radnog mjesta i drastičnom povećanju broja prekovremenih sati. Sugovornik je dobio srčani udar te je proglašen nesposobnim za rad, što je značilo i deaktivaciju kulturnog kapitala i „padanje” s plaće na prijevremenu invalidsku mirovinu. Priroda Goranove bolesti (oštećenje tjelesnih resursa) sugovornika je onemogućila u radu „na crno” („ne smije ništa teško fizički raditi zbog srca, na lijekovima je od onda skroz, radi ono koliko može kod kuće, ali privatno ništ’ ne ide raditi”).

Kućanstvo se, dakle, oslanja na udruživanje niskih formalnih prihoda u situaciji u kojoj je kompozicija kućanstva središnji element strategije – život više generacija obitelji „pod istim krovom” omogućuje dijeljenje istih režijskih troškova i zajedničku prehranu. Potrošačke prakse trajno su reducirane u „višem” rasponu potreba poput odlazaka na godišnje odmore, kupnje nove odjeće i obuće (osim za dijete), a kućanstvo više nema niti vlastiti automobil jer ga financijski ne mogu registrirati:

Agata: Ništa, ništa ni na godišnji, ni ništa. Sad i ovaj stari auto što imamo u haustoru nakon tolke godine prvi put nismo ga registrirali... Prvi put nismo ga registrirali tak da smo sad i bez auta. Jadni smo baš, jadni smo.

Uz prakse redukcije potreba, vlastita poljoprivredna proizvodnja na maloj površini zemlje uz kuću („bašta”) ima značajnu ulogu. Prakse uzgoja voća i povrća te pripreme i konzerviranja hrane, koje većinom obavlja Agata, ovom kućanstvu i njegovim članovima čine veliku razliku u uvjetima života i kvaliteti prehrane:

Agata: Puno toga sama napravim zato onda i jeftinije prolazim finansijski za prehranu. A da moram sve kupit ja bi trebala isto ići u Crveni križ ili ne znam kuda da mi imamo šta jesti. (...) Da, i ono što ja imam povrće, momentalno, spremljeno naše: kruške, jabuke u kašetama, i sve skupa. To će trajati do, možda, do nove godine, i onda dalje nema voća, a djetetu vi morate kupit voće. Ako mi već stariji nećemo, ali dečko od 16 godina znate da on treba... To je tak. Kad je zajedničko domaćinstvo onda to je tako.

¹¹² U vrijeme rata Agata gubi posao i dobiva uputu za invalidsku mirovinu koja joj se odbija. Ovo upućuje na izostanak socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala koji bi možda u Agatinim uvjetima osigurali invalidsku mirovinu. Agatu općina preusmjerava na posao u privatnoj firmi, ali već nakon mjesec dana dobiva otkaz. Nakon toga ostaje trajno nezaposlena.

Socijalni kapital solidarnosti nije izraženo prisutan i financijsku pomoć kućanstvo ne može očekivati ni od koga. Trajno zaposlenje kćeri jedina je Agatina aspiracija za budućnost kućanstva, što upućuje na usmjerenost na prihode od formalnog zaposlenja kao temelj strateških aspiracija (horizonta budućnosti) ovoga kućanstva:

Agata: Ja se nadam da će se popraviti situacija, čim jednom se [kći] ponovo zaposli vjerojatno će onda bit u krugu ljudi koji rade i više mogućnosti da i ona dalje ostaje radit. (...) Nekako bi trebalo biti tako da se od svog rada može živjeti, to je najbitnije da dođe bolje vreme, da se radi i da se živi od svog rada, to je ono najbitnije.

5.6.1.3. Životne strategije preživljavanja sa izrazitim oslanjanjem na socijalni kapital solidarnosti

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE PREŽIVLJAVANJA S IZRAZITIM OSLANJANJEM NA SOCIJALNI KAPITAL SOLIDARNOSTI: SLUČAJ P4 (NORA I AVA)

Nora (59 godina), administrativna radnica u prijevremenoj mirovini, sa završenom četverogodišnjom srednjom školom, živi s kćerkom Avom, studenticom, u jednosobnom stanu, pažljivo uređenom korištenjem starog i/ili jeftinog namještaja. Prihod od prijevremene mirovine sugovornici iznosi oko 2000 kuna (270 eura, 2015. godine). Nora je razvedena, te je razdoblje alimentacije isteklo otprilike u isto vrijeme kad je dobila otkaz – nekoliko mjeseci pred ostvarenje prava na prijevremenu mirovinu.

Nora je izgubila dobar uredski posao tijekom ekonomske krize i smanjivanja broja zaposlenih u velikom privatiziranom poduzeću, u dobi od 54 godine, poslije 32 godine staža.¹¹³ Sugovornica tri godine nije uspjela obavljati nikakav plaćeni rad – ni formalni ni neformalni, bez obzira na pokušaje traženja posla. Naime, uz devaluaciju njezinoga kulturnog kapitala tijekom ekonomske krize, mogućnosti na formalnom tržištu rada bile su joj iznimno ograničene. Sugovornica navodi i da su i dob i spol bili dodatni ograničavajući faktori.¹¹⁴ Tako je u ekonomskoj krizi njezin kulturni kapital – izvor stabilne plaće i statusa – deaktiviran.

¹¹³ Sugovornica navodi uvjete dobivanja otkaza kao „ucjenu” uslijed koje je morala potpisati da pristaje na otkaz uz otpremninu kojom je uspjela otplatiti kredit za mali stan u koji se preselila nakon razvoda.

¹¹⁴ Nakon šoka uslijed neočekivanog otkaza poslije 32 godine staža, odlasci na Zavod za zaštitu radnika za Noru bili su ponižavajuće iskustvo, suprotstavljeno dugi niz godina građenom habitusu (i društvenom položaju) zaposlene građanke i administrativne radnice: Nora: *Otič na biro sa knjižicom svaki mjesec, to mi je bilo jako grozno, tako mi je bilo ponižavajuće, ja vam ne*

Sugovornica je do ostvarenja prava na prijevremenu mirovinu nekoliko mjeseci živjela bez ikakvih primanja. Nora se u toj situaciji nije uspjela kvalificirati za socijalnu pomoć zbog vlasništva nad automobilom (koji je sam po sebi vrlo male vrijednosti). Sugovornica je kroz to vrijeme uspjela preživjeti samo praksama koje omogućava socijalni kapital solidarnosti. Financijsku pomoć i hranu („koliko je trebalo”) slali su joj članovi obitelji, sestra i roditelji, i sami niskog obujma ekonomskih kapitala.

Nakon početka primanja prijevremene mirovine u iznosu nešto nižem od dvije tisuće kuna promjena ekonomske situacije kućanstva u odnosu na vrijeme kada je Nora bila zaposlena i dalje je bila drastična i izrazito nepovoljna:

Nora: Čujte, što se promijenilo? Promijenilo se da, da stvarno znači kad sam platila režije, ostalo je ništa. Živjeli smo od minusa. (...) Ono sretni ste kad imate nešto u frižideru, mislim, to sad stvarno nekom grozno zvuči, ali tako je.

Kao i druga kućanstva koja su iskusila veliki pad društvene pozicije (smanjenje prihoda), i Nora je morala razviti prakse radikalnog odricanja u potrošnji za hranu. Troškove prehrane sugovornica smanjuje kupnjom isključivo osnovnih i najpovoljnijih namirnica i to kada su na akciji i na veliko, da bi se uštedjela „svaka kuna”:

Nora: Znači ja živim od akcija, ja sam se zatekla tamo, onda zaokružim ovdje ovo, ovo. (...) Znači onda gledam kad je brašno jeftino, kupim pet kilograma. Ja onda znam praviti tijesto, razvuć pitu, kak da kažem. Znači u tome, znači u kuhanju uštedim. A na svim namirnicama... ja rijetko da nešto kupim po punoj cijeni. Ja svagdje znam gdje je akcija, ja jako volim pješačiti. Ja propješačim pol grada.

Uz što jeftinije kupovanje hrane, prakse štedljivog kuhanja i proizvodnje osnovnih namirnica poput kruha, pita i jela koja se zamrzavaju osnova su preživljavanja ovoga kućanstva. Prakse proizvodnje hrane povezane su s dobivanjem hrane sa sela oko koje Nora organizira kuhanje. Naime, proširena obitelj koja živi na selu sugovornici pruža pomoć u hrani, pomoć koja je iz perspektive prosječne potrošnje građana mala, ali iz Norine perspektive je „jako velika” („ne mogu vam to reć koliko to znači”):

... mogu reć, ne znam to sam tak osjetila... Onda sam ja tražila posao, pitao me gospodin kolko imam godina, ja kažem, kaže on: „Ne može”. Ja kažem: „Pa šta vi tražite neke manekenke?” (...) Znaš šta me smeta? To kad ti, znači, pređeš pedesetu, dođeš do pedesete, ti kao da si otpisan u ovoj državi.

Nora: *To malo meni bude puno, pa mi daju iz vrta ono, pa ovo. Znači svaka jedna, to je sad možda tužno za reći, jedna vrećica nekog povrća, ili, ako dobijemo mesa tamo, to je meni bilo jako veliko. Znači ta pomoć u hrani, to možda sad zvuči... al to je uistinu tako. (...) Imam stvarno divnu sestru, i ona jako teško živi (...) onda kaže: „Seko!”, onda ona meni pola pileta, ili cijelo, zavisi kako kad: „Jedno tebi, jedno meni”. (...) Tako da... to povrće, recimo, i onda... moja mama i tata, oni imaju mali jedan komadićak zemlje, recimo, i kad ja dobijem to od njih, pa onda oni, recimo, pa su dobili komadić slanine... joj! Pa onda, ne mogu vam to reć koliko to znači, pa onda neko mi da deset jaja...*

Uz navedenu solidarnu pomoć članova obitelji, strategija preživljavanja kućanstva temelji se na pomoći i redistribuciji koje omogućuju različite mreže socijalnog kapitala solidarnosti: socijalni kapital izgrađen sudjelovanjem u crkvenim i humanitarnim asocijacijama te socijalni kapital povezanosti s nekoliko prijateljica iz škole i s posla. Raširena i raznolika mreža omogućuje kućanstvu pomoć u raznim sferama i oblicima: u hrani, novcu, odjeći, izvanrednim troškovima, pozivima na izlete, pa čak i „švercanju” u kazalište:

Nora: *Ovaj, sada moja prijateljica, nam šalje svaki mjesec pedeset eura. (...) Ona nam pošalje, i to opet malo poboljša našu situaciju, i sad recimo, evo, što mi je poslala, isto tako da kupim gume na autu. Jer ja to ne bi mogla. Bile su mi devet godina stare i onda je ona meni to poslala.*

Nora i kći Ava veliki su dio „novog” socijalnog kapitala stekle na temelju dispozicija i dugo građenih praksi volontiranja u humanitarnim udrugama i crkvenim karitativnim aktivnostima!¹¹⁵

Nora: *Sad je Ava meni rekla, upoznala sam jednu prekrasnu osobu koja mi je dala... kaže [ime] je pitala tvoju adresu, ona želi poslat meni paket. Ja vam to... jednostavno ne mogu ispričat, kolko pozitivne... tako nečija dobrota, ali, opet, znači, mi pogledamo ovo naše, i mi imamo potrebite isto tamo, i onda mi njima pravimo paket. Vi ne možete zamislit kako ljudi grozno žive. Još teže nego mi.*

¹¹⁵ Pritom treba napomenuti kako su humanitarne, crkvene i ženske udruge i grupe u nekim istraživanjima opisane kao vrlo efikasan način stjecanja socijalnog kapitala s različitim mogućnostima mobilizacije resursa (Coffé i Geys, 2007), što se pokazuje točnim i u Norinom slučaju. Naime, nakon Norinog razvoda, pa još više nakon otkaza, sugovornica se više uključila u rad humanitarnih udruga, te u zbarske aktivnosti pjevanja – uključujući i ženski i crkveni zbor. Na te je načine kućanstvo izgradilo poznanstava i socijalni kapital (pa u nekim krugovima i simbolički kapital s obzirom na Avinu dugu povijest humanitarnih aktivnosti) u mrežama osoba koje su posvećene pomaganju ljudima kojima materijalna pomoć treba i održavanju sustava humanitarne pomoći i donacija.

Sugovorničin je horizont budućnosti obilježen nemogućnošću vlastite promjene situacije. Umjesto projekcije nastavka ovakve strategije preživljavanja ili njezinih promjena, poveznica između sadašnjosti i budućnosti čini se „slomljena” (Bourdieu, 2000, 222).

Nora: Znači danas je dan... inače samo mislim na današnji dan znači nema planova. Ne znam s čim da planiram. Znači samo danas, trenutak, Sunce ovo. Meni netko kaže... znači samo to imam, i tako.

U međuvremenu, strategija kućanstva ostaje određena preživljavanjem uz prakse pretvaranja „iz manje u više” u kućnoj ekonomiji te oslanjanjem na redistribuciju i pomoći koje Nora prima na temelju različitih mreža socijalnoga kapitala solidarnosti.

5.6.1.4. Životne strategije preživljavanja na temelju obrtničkog rada

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE PREŽIVLJAVANJA NA TEMELJU OBRTNIČKOG RADA: SLUČAJ P5 (ZDRAVKA I PETAR)

Zdravka (38 godina), obrtnica sa srednjom stručnom spremom i suprug Petar (42 godine), niskokvalificiran radnik na dugotrajnom bolovanju, s dvoje djece srednjoškolske dobi žive u vlastitoj kući u prigradskom selu. S obzirom na to da Petar zbog dugotrajnog bolovanja uslijed ozljede kralježnice prima naknadu od samo oko 700 kuna (100 eura, 2015. godine), te zbog istih razloga ne može obavljati značajnije radne prakse u neformalnom sektoru ekonomije, Zdravka je prisiljena zaraditi dovoljno da bi kućanstvo moglo preživjeti.

Nakon Petrove deaktivacije kulturnog kapitala s minimalnom naknadom uslijed dugog bolovanja,¹¹⁶ Zdravka je za preživljavanje kućanstva donijela odluku o otvaranju vlastitog obrta (u području kozmetičkih i frizerskih usluga). Sugovornica radi s povećavanjem radnog vremena do granice fizičke izdržljivosti, odnosno, gotovo cijeli dan.

Radne prakse u sferi kućanskih poslova svih ostalih članova kućanstva morale su se prilagoditi Zdravkinom gotovo cjelodnevnom izbjavanju

¹¹⁶ Petar se u trenutku intervjuja zbog ozljede (vjerojatno uzrokovane fizičkim radom u firmi) više od pet godina nalazi u situaciji u kojoj ne doprinosi strategiji preživljavanja kućanstva osim minimalnom naknadom koju prima i obavljanjem samo manjeg dijela kućanskih poslova. Naime, ni nakon dvije operacije ne može i ne smije raditi fizičke poslove („njegova liječnica ne da da on počne raditi jer vidi njegovu dokumentaciju”), firma ne može naći radno mjesto na kojemu njegova ozljeda ne bi bila prepreka radu, a komisije za utvrđivanje radne sposobnosti i tjelesnog oštećenja mu ne odobravaju invalidsku mirovinu zbog dobi („A šta da radi? – šta sad treba umrijet da oni shvate da ne može raditi?”).

iz kuće.¹¹⁷ Pomoć Petrove majke, Zdravkine svekrve, u radnim praksama obavljanja svakodnevnih kućanskih poslova vrlo je važna za održavanje strategije. Istovremeno, iako obavlja dio kućanskih poslova, Petar se teško prilagođava dijelu novih zaduženja s kućanskim poslovima i gubitku pozicije osobe koja zarađuje. Tako veliki dio kućanskih poslova ponovno „padne” na Zdravku, pogotovo nedjeljom (na njezin „slobodan dan”), pa je ispravno reći kako Zdravkin radni tjedan „nikada ne završava”.

Bez obzira na povećavanje trajanja rada, Zdravka uspije zaraditi samo oko jedne prosječne hrvatske plaće – „čak nekad i malo manje”. Naime, sugovornica je prisiljena držati cijene svojih usluga niskima u usporedbi s razvijenijim područjima Hrvatske. Razlog tome sugovornica nalazi u dugotrajnom propadanju ekonomije u području u kojemu živi, odnosno, slaboj razvijenosti naselja, ali i cjelokupne županije, te ekonomskoj krizi koja je ojačala procese osiromašenja i iseljavanja iz kraja.¹¹⁸ Ekonomska kriza koja se nadovezala na navedene lokalne i regionalne strukturne uvjete života utjecala je i na njezin obrt padom broja klijenata/ica.

Strategija preživljavanja, dakle, obilježena je poduzetničkim formalnim radom s maksimalnim produljenjem radnog vremena, ali svejedno i dalje rezultira relativno niskom zaradom koja omogućuje podmirenje samo osnovnih potreba kućanstva („ovo vam je psihoza, vi ne znate hoćete vi imat posla ovaj mjesec, vi ne znate hoćete moć podmirit sve račune, razumijete šta vam pričam”). Za ovo četveročlano kućanstvo u uvjetima života obilježenima nemogućnošću ostvarivanja prihoda većih od jedne prosječne plaće, prakse ograničavanja potrošnje i štednje vrlo su važne za preživljavanje.

Prakse uštede kućanstva koje nema vlastitu poljoprivrednu proizvodnju, niti socijalni kapital solidarnosti kojim bi mogli dobivati hranu ili drugu pomoć od proširene obitelji (osim kućanske pomoći Petrove majke), odnose se na štednju u režijskim troškovima, minimiziranje potrošnje na

¹¹⁷ Zdravka: *Ja radim, po cijeli dan sam skoro ovdje (...) al sam bila svjesna toga, svi smo sjeli kod kuće i bila sam svjesna toga, ovaj, znači ja ću to otvoriti... Ja sam otvorila vlastiti obrt, ali znala sam da svi će ukućani morat pomoć, i tako je i dan danas. Šta god se treba, sve se, ono, pomogne, i djeca isto uskaću, tak da je, ono, okej.* Intervjuist: *Kako mislite?* Zdravka: *Uskaću, ono tipa, donesi mi to, pomoz mi to, donesi mi ovo, odnesi mi ono, muž kuha, donese meni tu i tak.* Intervjuist: *Znači i preuzimaju kućanske poslove s obzirom da vi po cijeli dan...?* Zdravka: *Jeste da, da mene nema, ja radim.*

¹¹⁸ No istovremeno, prisiljena je plaćati puna davanja državi i sve vrste troškova s čime se ne slaže i smatra da država prema socijalnom statusu županije treba i uređivati davanja obrtnika i povećati razne vrste državnih subvencija.

hranu koju djeca jedu izvan kuće, kupnju nemarkirane odjeće i obuće za djecu, ukratko ograničavanje potrošačkih praksi kroz „stiskanje gdje se god može”.

Kućanstvo se odriče bilo kakvih luksuza i troši samo na nužnosti, prvenstveno na hranu, troškove za djecu i režije, štedi se – kako sugovornica kaže: „kemija” „na sve moguće načine”. To uključuje i proizvodnju kruha za vlastite potrebe i uštede u kuhanju, „snalaženje” nabavljanjem drva za ogrjev „na crno” i radikalnu pažnju oko režijskih troškova.¹¹⁹ Ograničavanje horizonta potreba uključuje izostanak odlazaka na ljetovanja („nisam bila pet godina na godišnjem”), izostanak izlazaka u restoran i kino, na koncerte i kavu u kafiću.

Uz procjene vlastitog života kao teškog i života drugih ljudi u kraju kao teških, Zdravka navodi svoje navikavanje na život u oskudici – prilagodbu habitusa na smanjena očekivanja i aspiracije u području uvjeta života. Naime, uvjeti života kućanstva bili su teški i dok je Petar radio – zarađivao je tek nešto više od minimalne plaće, a Zdravka je bila zaposlena kod privatnice za minimalnu plaću. Na taj su način izgrađene dispozicije prilagodbe na nužnost, odnosno, nužnost zauzimanja stava da „ništa ne fali” čim se ispune osnovne potrebe i plate računi.

Uz teške uvjete rada privatnika, ekonomsku krizu i duboko ukorijenjene probleme regije u kojoj žive te neizvjesnost oko suprugovog budućeg statusa i oko zaposlenja djece, horizont budućnosti kod Zdravke ne može se formirati, odnosno – sugovornica nema aspiracija za budućnost. U strukturnim uvjetima koji je okružuju i s kapitalima s kojima kućanstvo raspolaže, čak i uz maksimalnu napregnutost radnih praksi, Zdravka za sebe i članove svog kućanstva na horizontu budućnosti vidi samo „upitnik”:

¹¹⁹ Zdravka: *Mi se grijemo na drva i to ono kemijamo na sto strana, muž, ono, radio na [firma], pa mu donesu neka drva, pa djeca to izrežu, uvezu pa, ma kemijanja, ono da glava boli. (...) I ja i suprug gledamo da što manje se troši na nekakve stvari, gleda se da što manje, znači nema nikakvog luksuza, apsolutno. Ono samo život, da ne fali djeci hrane, imaju šta obut, imaju šta obući, gleda se to da se to podmiri, i da se podmiri režije, a ovo ostalo šta bude bude, stvarno je tako, ne pretjerujem. (...) Mi pečemo kruh kod kuće. Znači nas taj kruh izade tri kune, a nama treba dva kruha dnevno, dečki jedu, dečki su u razvoju, njima svaki dan mora bit kuhano, znači najmanje onih suhих stvari, kuha se, ono, baš se kuha, tak da eto. (...) Muž se ujutro digne, evo svako jutro se diže u pet, šest sati, on njima pravi jest, tako da oni jedu i kući, da ne moraju vani. (...) Znači stavili smo štedne žarulje, znači na sve moguće načine gdje se može uštediti, štedi se. Al stvarno, nekom kom pričaš to je smiješno, al stvarno se štedi na sve strane i nema, ono neko kad mi je, kad možda prije kad sam bila dijete kad su mi ono roditelji govorili: „Pa šta si pustio tu vodu?”, ono, kao – slavinu: nema! – i to se štedi, na sve moguće načine se štedi.*

Intervjuist: *Kakvi su vam planovi za budućnost, gdje vidite sebe i svoje kućanstvo za pet godina?* Zdravka: *Pa da vam budem iskrena nemam pojma. Ne vidim se uopće nigdje jer... nemam, nemam stvarno, ne vidim se nigdje, evo. Ja sam baš rekla i suprugu mom ja ne vidim ni djecu nigdje. Di? Di u našoj županiji, nigdje. Stvarno nigdje nas ne vidim... Ne znam hoće li moć pronaći posao ikakav, kao prvo to, kao drugo da li će suprug nešto ostvariti ili će ostati na ulici, znači sve je pod nekim velikim upitnikom.*

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE PREŽIVLJAVANJA NA TEMELJU OBRTNIČKOG RADA: SLUČAJ P6 (LUCIJA I KĆI RANE VRTIČKE DOBI)

Jednoroditeljsko kućanstvo Lucije (29 godina) i kćeri u vrtičkoj dobi, nekoliko mjeseci nakon što ih je suprug napustio (u procesu su rastave), živi u gradu u unajmljenom stanu za koji im je vlasnica izašla ususret smanjujući najamninu („minimalno najamninu plaćamo, tako da... ne znam kak bi drugačije uspjela, s njom sama“). Lucija, sa završenom srednjom strukovnom školom vlasnica je obrta, no prihodi od punoga radnog vremena koje si uspije isplaćivati u razini su minimalne plaće (oko 2400 kuna, 320 eura, 2015. godine).

Lucijin primjer ukazuje na teškoće preživljavanja obrtničkim praksama niske profitabilnosti kada se kućanstvo temelji na jednoj odrasloj osobi bez naslijeđenih kapitala, a ima ovisne članove (maloljetnu djecu).

Utjecaj ekonomske krize na pad ekonomskog kapitala (prihoda) od obrta koji pruža jednostavne usluge te biografski ključni trenutak – pad broja produktivnih članova kućanstva, odnosno, odlazak bivšeg partnera od obitelji, ostavili su kućanstvo u uvjetima života u kojima sugovornica ekonomsku situaciju kućanstva evaluira izrazito lošom:

Lucija: *Ekonomska situacija? Loša (smijeh). Loša. Meni i njoj ostane, znači, kad poplaćam sve račune, režije znači sve, sve, sve što mi treba, ono, da poplaćam, bez hrane, ostane – nema tisuću kuna. Znači to cijeli mjesec trebamo preživiti.*
Intervjuist: *I kako se snalazite u tome?* Lucija: *Teško (smijeh).*

Uz nizak prihod koji Lucija ostvaruje u okviru obrtničke djelatnosti i životnu situaciju jednoroditeljskog kućanstva, najveća poteškoća s kojom se susreće je gotovo pa izostanak socijalnog kapitala koji bi mogla aktivirati za primanje pomoći – uključujući i vertikalnu i horizontalnu obitelji. Naime, s obzirom na uvelike narušene međusobne odnose, majčinu bolest, te relativno niske ukupne kapitalne mreže obitelji i rodbine, Lucija ne može računati na financijsku pomoć, niti na pomoć u hrani:

Lucija: *Financijsku [pomoć] ne, svi su u gabuli i svi su u problemima (...) to je ostalo na riječima. Kad sam [sestru] bila tražila da mi posudi dvesto kuna, onda je rekla: „Od kud, nemam ni ja”, ali važno da je onak dva tjedna prije toga govorila da će posudit, da nema problema.*

Daljnji problem koji nastaje uslijed Lucijine općenito niske razine socijalnog kapitala su teškoće osiguravanja bilo kakve pomoći, najznačajnije čuvanja kćeri kad nije u vrtiću. U situaciji Lucijinih niskih prihoda i siromaštva socijalnog kapitala to je stavlja u vrlo tešku poziciju, u kojoj se snalazi uz pomoć susjede na porodičnom dopustu:

Intervjuist: *A pomoć od roditelja, rodbine, prijatelja?* Lucija: *Svi su jaki na riječima, a kad treba nju pričuvati, ili nešto, onda „seruckaju”. Ali u principu mi većinom pomaže susjeda. (...) Susjeda je trenutno sad doma još godinu dana, ima četvero djece (...) ali to je još godinu dana dok je ona doma, a poslije – bumo vidili... (počinje jecati)*

Neočekivani izvori pomoći osobama u situaciji potrebe poput susjede koja čuva dijete ili dijela Lucijinih klijenata koji/e joj poklanjaju dječju odjeću barem malo olakšavaju život kućanstva. Ovi činovi spadaju u kategoriju posebne vrste solidarnosti – pomoći drugima, tek znancima, u teškoj nevolji („Pa imam sreće sada kaj je ona dobila dosta tih stvari, bar ne moram kupovat za obuć naprimjer, al kaj, da ja moram kupovat za obuć još, od čeg bi živjela? Od zraka.”).

U izostanku socijalnog kapitala kojim bi si osigurale bilo kakve značajnije pomoći i situaciji niskog prihoda koji može ostvariti, Lucija reagira odricanjem od osnovnih potreba poput kupnje odjeće i svoje zdrave i raznovrsne prehrane („ja kupim pol kruha i pol kruha mi drži četiri dana, praktički ne pojedem ono, kupim salamu u Rijalu i napravim si sendvič za poso i meni to dosta”). S obzirom na vrlo teške uvjete života kao osobe koja je iskusila nagli i veliki pad kapitala kućanstva nakon što ju je napustio partner, Lucijino stanje je obilježeno šokom i ukidanjem planova i aspiracija. Situacija je dovela i do kolapsa psihološke obrane u sukobu sa neizvjesnošću budućnosti:

Lucija: *Onak po noći baš i ne spavam, ovaj, neki put se isplačem pa je onda dobro, ne znam, neki put se zna desit da uopće ne spavam po noći, neki put se isplačem pa mi je onak tjedan dana dobro, uopće ne razmišljam o tome. U biti što manje razmišljam o tome onda sam manje pod stresom.*

S obzirom na vrlo teške strukturne uvjete: individualne vrlo niske kapitalne, nesigurnost prihoda u obrtu koji vodi, te praktički izostanak socijalnog kapitala, Luciji je nestao horizont budućnosti:

Lucija: *Nikako [ne mogu planirati budućnost], ne jer ne znam šta će bit sutra. Da, jer ona se meni može razboliti sutra, nedo Bog, ja ću ostat doma, ako mi bude nekakav, nedaj Bože da je nekakva teža bolest, ili nešto dugotrajno, ostajem bez posla automatski.*

5.6.1.5. Životne strategije preživljavanja oslanjanjem na socijalnu pomoć

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE PREŽIVLJAVANJA OSLANJANJEM NA SOCIJALNU POMOĆ: SLUČAJ P7 (HRVOJKA I KARLO)

Hrvojka (45 godina), sa završenom devalviranom trogodišnjom srednjom strukovnom školom, dugotrajno nezaposlena i suprug Karlo (32 godine), završene trogodišnje srednje strukovne škole (za učenike koji su osnovnu školu završili po prilagođenom programu), nezaposlen dvije godine (otkada je tjelesna ozljeda onemogućila njegove radne prakse), primatelji su socijalne pomoći. S Hrvojkinih sinom Tomom (iz prvog braka), osnovnoškolcem, žive u prigradskom naselju, u staroj i oronuloj kući bez vlastitoga poljoprivrednog zemljišta, koju im kao mjeru socijalne skrbi na korištenje dodjeljuje grad. Kućanstvo prima socijalnu pomoć u iznosu od 1280 kuna i dječji doplatk u iznosu od 300 kuna, dakle, 1580 kuna mjesečno državne pomoći, a Hrvojka prima i alimentaciju u iznosu od 400 kuna (ukupno 265 eura, 2015. godine).

Usljed iznimno niskih svih kapitala Hrvojkino i Karlovo kućanstvo nalazi se u situaciji strategije preživljavanja uz oslanjanje na socijalne naknade. Naime, oboje odraslih članova suočeno je s izostankom bilo kakvoga naslijeđenog ekonomskog kapitala, niskim, nikad aktiviranim i deaktiviranim kulturnim kapitalima, niskim socijalnim kapitalom (uključujući i potencijal pomoći koji mogu mobilizirati od vlastitih proširenih obitelji), te, oštećenjem individualnih tjelesnih resursa (ozljede – invaliditeti).

Hrvojkina međugeneracijska trajektorija, odnosno, promjena društvenog položaja u odnosu na roditelje je silazna. Silazna trajektorija posljedica je sugovorničine obrazovne i radne trajektorije, te povijesti partnerskih (rodnih) odnosa s prvim suprugom. Hrvojka je „u školu išla samo da završi” i odabrala je zanimanje u sektoru radno intenzivne lake industrije koja je, u području u kojem živi, nakon rata doživjela radikalno smanjivanje

kapaciteta, pa Hrvojka nikada nije počela koristiti svoj devalvirani kulturni kapital.¹²⁰

U ovom je slučaju za daljnju sugovorničinu radnu/karijernu trajektoriju i individualnu strategiju ključan ulazak u partnerski odnos koji se razvio u brak iznimno patrijarhalnih obilježja. Naime, Hrvojki nije bilo dopušteno raditi, morala je biti kućanica, odnosno, kako ona kaže, „služkinja” („čak ni ne bi se mogla nazvat ženom – služkinja, što drugo”). Ovo je ekstreman primjer nekonsenzualnosti strategije u kućanstvu i nasilja koji je rezultirao je smanjivanjem Hrvojkinih individualnih kapitala i moći za održavanje individualne životne strategije. Nakon raskida braka s nasilnim bivšim suprugom, s obzirom na niske individualne kapitale s kojima nije mogla očekivati velike šanse u ostvarivanju prihoda od plaćenog rada, ozljedu kuka koja joj onemogućava zarade od fizičkog rada, te prilagodbu habitusa stanju nužnosti, sugovorničin život je reduciran na osnovno preživljavanje.

Suprug Karlo – kao i Hrvojka – oštećenih je tjelesnih resursa, naime, nakon nesreće tijekom rada „na crno” u statusu je invalida u procesu liječenja. S obzirom na njegov niski kulturni kapital, odnosno, oslanjajući se na prvenstveno tjelesne resurse i jednostavne tehničke vještine poput zidarenja, Karlo nije u mogućnosti ostvariti ni formalno niti neformalno zaposlenje:

Hrvojka: Ma je, svuda, radio je on prije nego smo se mi upoznali, ali imo je prije dve godine [nesreću], tak da, treba sad i ić vadit te šarafe, tak da nitko ga neće primit jer nije sasvim zdrav. On stvarno svugdje ide, gdje god čuje, daje molbe ali ništa. A danas trebaš imat i vezu da bi bilo gdje radio. Kažem da je nastalo gadno vrijeme, stvarno gadno.

Kućansko udruživanje resursa koje dobivaju od socijalne pomoći Hrvojki i Karlu pomaže u preživljavanju. Prihodi koje kućanstvo ostvaruje od minimalnih zajamčenih naknada i dječjeg doplatka te jednokratnih oblika socijalne pomoći (podmirivanje određenog dijela režijskih troškova, bonovi za drva i bonovi za hranu, podmirivanje troška školskih knjiga) dovoljni su tek za rudimentaran oblik preživljavanja, a takva je i Hrvojkina procjena ekonomske situacije kućanstva:

¹²⁰ Hrvojka: *Završila sam je '89, trebala sam ići u [firma] na tečaj, trebala sam steći neko iskustvo na toj mašini, ali nisam uspila, tak da nisam nikad ni radila, jesam, radila sam dvije sezone u [poljoprivredni poslovi bez potrebne kvalifikacije], to jesam.*

Hrvojka: Sve je to, znate šta, jako malo. Al dobro je i to, kad čovjek nigdje ne radi, nekako se razvlači... malo je teško, ali... Ne znam, kad me pitate kak, ja ne znam kak to napravim, al uglavnom preživimo nekak. Kak da vam kažem. (...) Aj sad zamislite živit sa 1280 kuna cijeli mjesec, znači trebaš bit... majstor da to napraviš. Eto.

Karakter preživljavanja ovoga kućanstva određuju prakse uštede i odricanja, dakle – sužavanja horizonta potreba na fizički opstanak i omogućavanje školovanja djeteta. U prvom je redu, naravno, štednja na troškovima hrane, pri čemu se odrasli članovi kućanstva odriču u količini i kvaliteti hrane u korist djeteta („nas dvoje znamo svašta pojest”) – djeteta koje i samo uči prilagodbu na „neimaštinu”.¹²¹

Niski socijalni kapital koji se, osim u malom broju veza, odlikuje i niskim ukupnim obujmom kapitala veza, ograničava mogućnosti mobilizacije resursa za pomoć kućanstvu. Također, Hrvojkine i Karlove tjelesne ozljede otežavaju prakse razmjene rada za poljoprivredna dobra, ili za manje iznose novca, što povratno utječe na manju sposobnost akumulacije socijalnog kapitala unutar pomoći susjedima i poznanicima. Tako je pomoć koju kućanstvo prima od svojih socijalnih mreža ograničena na obitelj – na posuđivanje sitnih iznosa novca „prije nego mi dobijemo novce [od socijalne pomoći]”, te na male količine poljoprivrednih dobara od obitelji koja ima vrlo mala poljoprivredna zemljišta („bašte”):

Intervjuist: *Imate li ikoga tko vam može pomoći oko bilo čega, bilo od novca, hrane, nekakve podrške, savjeta, pomoći oko traženja posla, oko bilo čega?* Hrvojka: *Ma slabo, znate šta, slabo. Nekad se desi, mama mi ima stvarno malu penziju, pa nekad prije nego mi dobijemo novce, onda posudimo 100 kuna, ne moš sad posudit 200-300 kad ne moš toliko vratit. Njegova mama ima još manja primanja, ona nam pomogne ovako iz bašće, ona ima bašču, ona nam je poslala sad, evo krumpire, i tako, pa to ne moram kupit.*

Kapacitet mobilizacije resursa na temelju socijalnih veza s članovima rodbine koji su pomogli većim iznosima u nekim najtežim trenutcima Hrvojka smatra „potrošenim”. Sugovornica je u situaciji ograničenosti na

¹²¹ Hrvojka: *Hrana je strašno skupa, pogotovo meso je strašno skupo. Rasporedim. Dijete je tu u razvoju, on dosta jede. Najviše na hranu trošimo.* Intervjuist: *A jel tu puno štedite, jel se odričete?* Hrvojka: *Ja da, al za maloga mora bit. Ipak je on dijete i znači treba se razvijat normalno i treba za njega bit. A dobro i suprug, iako to nije njegov sin, uvijek gleda da bi više imao sin. Nas dvoje znamo svašta pojest. A i Toma je dosta skroman, valjda vidi od mene. (...) Znam kak je teško živjet. Pogotovo za djecu, kad čovjek nema djeci šta dat jest. Ja znam kak je meni kad moj Toma kaže: „Opet je prazan frižider”.*

apsolutnu nužnost i nemoć promjene situacije razvila dispozicije ograničavanja horizonta potreba samo na najnužnije, te horizont budućnosti koji ne uključuje nadu za promjenu situacije.

Bez obzira na mladu dob (32 godine) i nesigurnost hoće li njegovo liječenje uspjeti i hoće li Karlo biti osposobljen za obavljanje fizičkih poslova i rad za plaću, ni Karlo ni Hrvojka nemaju nikakvu vrstu habitualne aspiracije ka mogućnosti njegova doškolovanja, odnosno, stjecanja viših razina kulturnog kapitala (primjerice, programima reedukacije ili dodatnih edukacija, tečajeva koje nudi Zavod za zapošljavanje i sl.). „Težina” ranih iskustava i internaliziranih struktura i dispozicija u suprotnosti s kapacitetima kreativnosti i inovacije svakako je vidljiva u ovome slučaju.¹²²

Hrvojka, opterećena ozljedom kuka i slabijom pokretnošću, niskog socijalnog kapitala i dugotrajnih iskustava nemoći, ne vidi svoju perspektivu za budućnost niti ima aspiracije prema praksama njezine promjene. Izjava „ja sam svoje prošla” otkriva ocrtani proces „socijalnog starenja”, odnosno, „okoštavanja habitusa” kao prihvaćanja svog mjesta u društvu (Bourdieu, 1987; Bourdieu, 2000). Ova kapitulacija nade i prihvaćanje sadašnjosti kao sudbine uočljiva je kroz potpuno nestajanje horizonta budućnosti, pri čemu ostaju samo nužnosti upisane u habitus prilagođen (objektivnom i subjektivnom) izostanku mogućnosti:

Intervjuist: *Kakva vam je perspektiva za budućnost?* Hrvojka: *Ne znam jer mi živimo iz dana u dan, ja sam svoje prošla. (...) A šta ja sad planiram sa 45.? Nemam šta. Ne mogu sad ni sa tom nogom, ko će me zaposlit, nitko me neće, godine su tu. Da se muž zaposli, onda bi se skinili sa socijalne pomoći, to su neki naši zajednički planovi. Mi na socijalnoj pomoći ne možemo ništa planirati. Sve je to klimavo. Jer jedva imaš za tu hranu. (...) Eto. Tak da planova nikakvih baš nema. Jer što mi vrijedi planirat. To što ja i on planiramo, ali ne vjerujem, jer jako ga zeza ta noga, neće ga sad nitko sa tom nogom. Ljudi kad traže radnike, traže da su zdravi. A on nije zdrav. Tako da ne znam, živimo tako, iz dana u dan.*

¹²² Intervjuist: *A neko preškolovanje, jeste mislili na to, s obzirom da je on, sa 32 godine, prilično i mlad?* Hrvojka: *Pa ne znam, kak da vam kažem, nismo o tome ni razgovarali. Ne znam, kažem, on zna sve živo radit, najviše u zidariji, išo je i po duhanu, stvarno, dečko je vrijedan, boće svašta radit, spreman je svašta radit. A što se tiče tog preškolovanja, nismo o tome pričali.*

5.6.1.6. Životne strategije preživljavanja kombiniranjem prihoda i oslanjanjem na socijalni kapital solidarnosti

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE PREŽIVLJAVANJA KOMBINIRANJEM PRIHODA UZ OSLANJANJE NA SOCIJALNI KAPITAL SOLIDARNOSTI: SLUČAJ P8 (MARIJA I DARKO)

Marija (53 godine) i Darko (55 godina, nekoliko godina nesposoban za rad uslijed invaliditeta), završenih trogodišnjih srednjih strukovnih škola, oboje su dugotrajno nezaposleni (Marija dulje od 10 godina). Žive u stanu za koji im stanarsko pravo, kao mjeru socijalne zaštite, natječajem dodjeljuje njihov grad (uz minimalnu najamninu), s dvoje odrasle djece – kćerkom Anči i sinom Markom, bez stalnih zaposlenja.

Strategija preživljavanja ovoga kućanstva obilježena je udruživanjem više vrsta rada i oslanjanjem na socijalni kapital solidarnosti. Zbog Marijine dugotrajne nezaposlenosti i Darkovog invaliditeta, kućanstvo se oslanja na kombinaciju formalnog i neformalnog rada „na crno” mlađih članova kućanstva, kao i na Marijine i Darkove radne i razmjenske prakse u socijalnoj ekonomiji (prema prijateljima):

Marija: Živimo u gradskom stanu, i... snalazimo se ko' i danas svi – gde ko' kaj stigne, to zaradi. (...) Nemamo uštedevine, nemamo – kaj smo imali to smo odavno potrošili i delamo svi, kako kaj ko stigne, da preživimo. (...) Ja znam da rad na crno nije normalna stvar, ali... ne moreš bit gladan, ljudi moraju živjeti.

Trajektorija kućanstva važna je za razumijevanje strategije preživljavanja u trenutku intervjua. Nakon propasti firme u kojoj je Marija radila 2000. godine i gubitka formalnog zaposlenja sa svojih 38 godina, sugovornica više nije uspjela pronaći formalni posao, već je povremeno sezonski zarađivala od poljoprivrednih poslova „na crno” i akumulirala socijalni kapital solidarnosti kroz neplaćeni rad u socijalnoj ekonomiji – prijateljima je bez naknade niz godina čuvala djecu:

Marija: Ja sam radila 21 godinu, a sada već 15 godina ne radim. Radila sam u [veliko trgovačko poduzeće], propalo je. Između toga sam čuvala decu, i ovo i ono, kužiš... Pomogneš, a onda to zaboraviš, ali ne znaš kad tebi bu to trebalo u životu. I tak se snalazimo. Pa ja sam na primjer čuvala decu tim prijateljima i nisam ništa računala. Bili su mladi, išli su na posao i ja sam ih godinama čuvala, curice su bile tu kod nas i kak se zove, nikad im nisam rekla: „To ti je tisuću kuna, to ti je 500 kuna”, ne. Mi smo imali tada, oni su imali tada, ali oni ne zaboravljaju mene sada.

Darko, s dobro utrživim tehničkim kulturnim kapitalom/utjelovljenim vještinama, nakon propasti firme u kojoj je radio, započinje razdoblje nekoliko godina rada „na crno” i rada u socijalnoj ekonomiji, tj. pružanja usluga prijateljima za znatno smanjene naknade ili prihvaćajući razmjenu rada za poljoprivredne proizvode. No, kada je bilo očigledno da kći i sin neće moći naći posao u struci nakon završetka srednje škole i da će se morati „snalaziti”, Darko pokreće strategiju emigracije i zapošljava se u inozemstvu radi povećanja prihoda. Nakon ozljede noge na radu „u fušu” (nekoliko godina prije provođenja intervjua), zbog invaliditeta Darkova strategija emigracije je onemogućena, a kulturni kapital deaktiviran, te sugovornik nezaposlen čeka na odvijanje procesa dobivanja invalidske mirovine.¹²³

Preživljavanje kućanstva u periodu od Darkove ozljede i gubitka glavnog izvora prihoda omogućuju na prvom mjestu radne prakse mlađih članova kućanstva koje su od štednje radi nastavka obrazovanja preusmjerene na preživljavanje kućanstva. Plaćeni poslovi koje su Anči i Marko obavljali niz godina prije intervjua odvijali su se, uglavnom, u neformalnom sektoru ekonomije, uz povremena formalna zaposlenja. Radilo se, uglavnom, o slabo plaćenim, povremenim i nestalnim, prekarnim poslovima.

Socijalni kapital solidarnosti svih članova kućanstva na različite je načine pomagao u preživljavanju. Anči i Marku bio je važan u pronalazačenju povremenih poslova, honorarnih poslova, poslova „na crno” („uvijek se nekaj dela, kad ti trebaš novce onda ideš gdje stigneš”). Zaliha prethodno akumuliranoga socijalnog kapitala, nekoliko „dobrih prijatelja” koju su stvorili Darko i Marija, funkcionirala je kao zaštitna mreža i pomoć u preživljavanju kućanstva od Darkove ozljede i nezaposlenosti, te posebno tijekom perioda kada su Marko i Anči imali niske prihode ili su bili „između poslova”. Ta je pomoć kada treba i financijska, a redovita je kao pomoć koju primaju u hrani sa sela:

¹²³ Darko je sa tjelesnim invaliditetom u mogućnosti još samo povremeno preuzimati poneki neformalni posao u socijalnoj ekonomiji, odnosno, među mrežom poznatih, ili sitno i tek rijetko „na crno”, a ne više tražiti formalni posao ili neformalno raditi „na crno” na način i intenzitetom kao što je mogao prije:

Darko: *Ja ne mogu do kraja liječenja dobit papire, inače ja imam već... ovaj kirurg mi je reko da imam pravo na invalidsku i sve, ali dok nije gotovo liječenje komisija ne prizna papire. (...) Ja sam išo sa sinom, sa ovakvom nogom [posao] radit, 90 posto vremena sam sedil i crtal mu i pomagal i govoril kaj da radi, samo da novce dobim...*

Marija: *Puno ti znači ta pomoć, puno ti znači kaj ti tak pomognu, puno ti znači kad si u situaciji kad ti treba pomoć da te ljudi ne zaborave. Pa tak se većina ljudi snalazi. Vidiš i sam da je najgore onima koje ljudi zaborave.*

Socijalni kapital je i izvor sigurnosti da se imaju na koga osloniti kad god „zagusti”. Marija i Darko i dalje provode radne prakse da bi održavali socijalni kapital, primjerice, Marija ponekad ide pomagati prijateljima poljoprivrednim radom, a Darko obavlja popravke i sitne zanatske usluge „koliko može” s narušenim zdravljem.¹²⁴

Navedena kombinacija praksi, dakle, omogućuje kućanstvu dobivanje hrane sa sela i čini bazu prehrane. Osim potrošnje za hranu, s kojom se „snalaze” („mi smo odrasli ljudi – jedan dan jedemo krumpir a drugi dan meso, ne?”) starijih članovi imaju reducirane potrošačke prakse, poput kupnje odjeće i obuće, odlazaka izvan kuće na kavu ili veća druženja (restoran), te ocjenjuju ekonomsku situaciju kućanstva „lošom”:

Marija: *Loša je ekonomska situacija, nemaš kaj. Darko: Nemaš ni auta a auto je danas osnovna potreba, auto više nije luksuz. Prije smo znali otići bilokud. (...) A kaj, odjeću, obuću si kupuju deca, mi imamo kaj nosit od prije, kužiš. Marija: Normalno je da moraš platit režije. Prvo moraš mislit na decu, a ne na sebe.*

Bilo kakvi veći izdatci u kućanstvu ipak ostaju izvan horizonta mogućega, poput zamjene dotrajalih kućanskih uređaja ili dotrajaloga namještaja. No, i u ovim slučajevima socijalni kapital članova kućanstva može pomoći, primjerice, nabavkom kućanskih uređaja od prijatelja kada se postojeći pokvare.¹²⁵

¹²⁴ Marija: *A i imamo prijatelje, iskreno rečeno, kad nam zagusti, imamo iskrene prijatelje, pa pomognu, uskoče i tak.* Intervjuist: *A s čim vam mogu pomoći? S čim su vam pomagali prijatelji?* Marija: *I financijski su nam pomagali i, kak se zove... svi oni oko nas imaju i poljoprivrede i hrane piceke, ja odem pa im pomognem i to se jedno s drugim pokriva, dok ti, kužiš... Intervjuist: Znači kažete da imate dosta prijatelja koji vam mogu pomoći?* Marija: *Da, dok smo imali novaca, pa nismo se pravili važni – i mi smo bili spremni jedni drugima pomoć. I sada su oni tu, kad zapne, oni su uvijek spremni.* Intervjuist: *Jel vi nešto pomažete, odete im nešto pomoć?* Marija: *Da, kad god treba. Muž se kuži u svaki posao, kaj se tiče... Darko: Ja [razne vrste tehničkih poslova] radim i takve stvari. Ja s ovakvom nogom. Marija: A dok je mogel, onda je još i više, kužiš. Darko: Ja sve popravim, posložim, kaj god, kolko mogu. Sad više ne mogu baš radit. Marija: Al dok je mogel onda smo im više pomagali, kužiš? Kad jer njima bilo teško. Imamo kumu i imala je rak i kad je muž radil po [države zapadne i sjeverne Europe], normalno da smo mi njoj pomagali. A zato sada kad nama treba, ona nama uskoči, normalno.*

¹²⁵ Marija: *Ali ne menjamo namještaj, nemaš novce da ga menjaš. To su stvari koje si nemreš priuštiti. Trebalo bi kupit novu škrinju, nemreš ju kupiti. Dobra je stara koja puno struje troši. Nemreš kupit novu veš mašinu, kak se zove, jer nemaš. Al se onda snađeš, veš mašina se strga, u međuvremenu je sin od prijatelja nabavil veš mašinu.*

Horizont budućnosti ovog kućanstva je nesiguran i neizvjestan, s obzirom na nizak ekonomski kapital, deaktivirane kulturne kapitale starije generacije i niske kulturne kapitale mlađe generacije. Osnova očekivanja od budućnosti sužena je na nastavak preživljavanja i očekivanje povećavanja prihoda uslijed rješavanja Darkove situacije, što bi omogućilo mlađim članovima više financijske slobode. Drugi dio, nada za napredovanje u uvjetima života kućanstva temelji se na šansama za veće povećanje prihoda – bilo kroz dodatno obrazovanje, bilo emigracijom:¹²⁶

Marija: Sve nam je neizvjesno. Nadamo se da budu deca uspjela. Da im posao bude bolji, ako bude njima bolje, onda bude i nama. (...) Ali moraš živjeti u nadi da bu sve bolje, to te onda gura kroz život, da budeš svaki dan... sad nam se sin zaposlio pa nam je odma lakše. Misliš da će se skoro kćer zaposliti, pa će bit lakše. A mi se borimo, sa njegovom penzijom, bi opet uz neke malo i ovdje-ondje, i opet budemo preživjeli.

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE PREŽIVLJAVANJA KOMBINIRANJEM PRIHODA UZ OSLANJANJE NA SOCIJALNI KAPITAL SOLIDARNOSTI: SLUČAJ P9 (ŽIVKO I ANA)

Živko (57 godina) sa srednjom stručnom spremom i supruga Ana (52) sa završenom višom školom i njihovo dvoje djece – sinovi (24 godine i 16 godina) žive u stanu koji im je, nakon pada u društvenoj poziciji, bez najamnine ustupio prijatelj. Kućanstvo je primjer pada iz strategije očuvanja položaja u strategiju preživljavanja, s kojom po plaćanju prethodno podignutog kredita na raspolaganju ima oko 1500 kuna (200 eura, 2015. godine). Nakon deaktivacije i Živkovog i Aninog kulturnog kapitala u formalnom sektoru ekonomije, kućanstvo je zaustavilo investicije u ekonomski kapital (izgradnju vlastite nekretnine) i kulturni kapital (sinovo visokoškolsko obrazovanje) te je prisiljeno preživljavati od neformalnih radnih praksi i drastičnom redukcijom potrošnje.

Dok su Živko i Ana oboje radili smatrali su se „srednjim slojem” i evaluacija uvjeta života kućanstva bila je vrlo povoljna („bilo je super – lijepa plaća, sve imaš, privilegije... privilegije, možeš živit normalno kao srednji sloj, srednji sloj. Imali smo sve, ništa nam nije falilo”). Iako su

¹²⁶ Naime, i kod Anči i kod Marka postoje *aspiracije za nastavak investicija u kulturni kapital* – dodatno školovanje ili za povećanjem stope razmjene kulturnog kapitala/utjelovljenih vještina u ekonomski kapital kroz strategiju emigracije. Marko ima ambiciju završiti fakultet, a Anči u trenutku intervjua već neko vrijeme priprema strategiju emigracije u Irsku, gdje bi radila i doškolovala se. U slučaju da ne bude mogao ostvariti svoje planove stjecanja dovoljnog prihoda za „normalan život” i nastavak školovanja, strategiju emigracije izabrao bi i Marko.

živjeli u unajmljenom stanu, u to vrijeme mogli su kupiti auto „za keš” i uz štedljivost u svakodnevnoj potrošnji potrošačke prakse su zadovoljavale sve osnovne potrebe („nismo bili veliki potrošači, ali smo sve, što kaže, trebam danas, treba mi to – odeš i kupiš”).

Pad socijalne trajektorije, uvjeta života kućanstva i početak redukcija u potrošnji krenuo je 2003. kada je Živko s 45 godina iz statusa djelatne vojne osobe prisilno umirovljen „po sili zakona”, za minimalnu mirovinu, koja je iznosila tek trećinu njegove dotadašnje plaće („Moš si mislit kad padneš na trećinu plaće!”).¹²⁷ Živko svoj gubitak posla, pad standarda i nesigurnost koja se „uvukla” u obitelj s dvoje djece koje treba školovati, okrivljuje za pojavu teške bolesti kod supruge.¹²⁸ Manjak političkog kapitala i socijalnog kapitala moćnih veza kućanstva doveo je do njezinog gubitka posla tijekom bolesti i ekonomske krize, kada su je „izgurali po političkoj liniji”, čime je završen glavni dio pada trajektorije kućanstva:

Živko: Na sreću preživjela je sve, sve te silne terapije i sve skupa i da bi na koncu nakon toga sve skupa završila i dobila otkaz. (...) Političkom linijom...uh – Intervjuist: Aha, kao zbog političke linije izgubila posao? Je li joj neko drugi... Živko: Došao je... Intervjuist: Aha, znači neko drugi je došao na to mjesto? Živko: Po političkoj liniji. Doslovno su je izgurali.

Nakon Aninoga gubitka posla, kućanstvo ostaje na prihodima Živkove minimalne mirovine od koje odbijaju kredit koji su podignuli dok je bila Ana zaposlena da bi kupili građevinsko zemljište i počeli ulagati u izgradnju kuće (a kojemu je rata dvostruko porasla zbog valute švicarskog franka).¹²⁹ Kućanstvu tako ostaje oko 1500 kuna formalnog prihoda:

¹²⁷ Živko: Kad su se dvije tisuće i treće išla su umirovljenja, ono masovno, onda su dali tko god da je navršio četrdeset godina života, i imo je preko dvajst godina radnog staža, ti si u sili zakona. Moro si ić u mirovinu, nema tu očeš – nečeš; moraš! To je doneso vojni vrh takvu odluku i svi smo mi išli u mirovinu. I to su ti mirovine minimalne, to su minimalne, ja imam mizeriju od penzije (...) mirovina je... to je drastično, to je tri puta manja bila nego plaća. Moš si mislit kad padneš na trećinu plaće!

¹²⁸ Živko: Ona se razbolila, ona je imala [teška bolest] (...) to se desilo od stresova, od tih sve skupa šta se to počelo slagati, al vidilo se kad će... kad sam ja presto radit ona je još radila, ali osjetilo se već da je... nije više onak kak je bilo, sve je više problema, vamo-tamo i normalno to se manifestira na neki način njoj je to... tako.

¹²⁹ Građevinskom zemljištu je u međuvremenu, tijekom ekonomske krize i pojačanog iseljavanja iz kraja, pala cijena te Živko smatra kako ga ne može prodati, već ga vidi kao financijsko naslijeđe koje će ostaviti djeci kada se situacija s cijenom poboljša: „Ne, ne ostavit djeci, sutra da bude nešt njima, šta ću to prodat, ne možeš ti, ljudi prodaju kuće i gradilišta pa ne mogu prodat nikom, i šta mi vrijedi nabacit tablu kad ne mogu prodat, šta ću, al dobro, nek ostane nekome, dok ide – ide”.

Živko: Sad ti plati režije, sad ti plati... moraš razmišljat svaki mjesec, moraš servisirati ovo što trošiš: vodu, struju, plin... plin je u boci, prazna je. Nema, sad se loži pa je boca prazna. Puno stvari...

Živkovo kućanstvo zbog njegove mirovine i vlasništva nad automobilom (male vrijednosti, a koji ne žele prodati jer im je potreban za prakse razmjene i recipročnosti) nema pravo na socijalnu pomoć, bez obzira na to što kućanstvu nakon odbijanja iznosa kredita ostaje 1000 kuna za četiri člana: „a nemaš prava na socijalnu pomoć, kažu: ‘Vi imate penziju, nemate prava na socijalnu pomoć’”. Kućanstvo u drastičnom padu razina kapitala i dolasku u uvjete života koji obilježavaju strategiju preživljavanja zaustavlja sve investicije, počete prije pada trajektorije: investicije u ekonomski kapital – nekretninu (koja bi im bila jedina u vlasništvu), ali i investicije u obrazovanje sina kojemu više nisu mogli financirati studiranje:

Živko: Prekinuo je studij, krenuo na studij dok je još moglo se, kasnije je postalo, ne može – odakle platit; vraćaj se kući. (...) Moro je prekinut... da, pa nisam mogao... odakle? Ak ti ne možeš za osnovne režijske potrebe, za kod kuće, kak... plaćat još studijske? Nema šanse.

Prekidanje visokoškolskog obrazovanja odustajanje je od međugeneracijske strategije obrazovanja koja je mogla voditi u strategiju napredovanja. Nužnošću prekidanja investicija u nekretninu i u sinovo obrazovanje Živkovo i Anino kućanstvo odustaje od prijašnjih aspiracija vidljivih u izjavi „[da] možeš živit normalno kao srednji sloj, srednji sloj”.

S obzirom na izraziti pad u prihodima kućanstvo započinje strategiju preživljavanja u prvom redu obilježenu radikalnim redukcijama potrošačkih praksi. Naime, bilo je nužno suočiti se s realnošću iz sasvim drugačije društvene pozicije. S obzirom na to da članovi ovoga kućanstva nisu imali prethodno izgrađen habitus navikao na radikalna odricanja, u tom su procesu morali „iz početka” učiti što je za njih moguće a što je nemoguće, odnosno, „sve iz temelja” prilagođavati na „sve manje i manje”:

Intervjuist: *Što ste morali promijeniti u načinu života?* Živko: *Sve iz temelja. Od, što se kaže od... prvenstveno recimo prehrana. Kompletna higijena, kozmetika, garderoba, sve je to štucano na minimum, čak i energija i te stvari, to isto moraš sve pazit di trošiš.*¹³⁰

¹³⁰ Živko: *Da, morali smo, prilagodba je bila da više ne možemo imat ono što smo imali normalno svaki dan, sad smo se prilagođavali da to imamo ne svaki drugi, nego svaki treći dan, ono – iz početka. Prilagođavaš se na sve manje i manje... i onda vidim da sve više stvari iz tog, iz te „košare” počinješ vadit van: „ovo više nećemo jer ne možemo ni danas”, „bez toga možemo, možemo, ajde*

Za razliku od potrošačkih navika iz vremena kada su oboje bili zaposleni: „treba mi to – odeš i kupiš”, potrošačke prakse su postale dio reduciranog horizonta potreba obilježenog „maksimalnim odricanjem”. U opreci sa „starim habitusom”, oblikovanim mogućnostima „normalnog života”, npr. kupnje voća, čokolade, i odlaska na sladoled, modificirani je habitus oblikovan nužnošću siromaštva, odnosno nemogućnostima i nemoci, te sviješću da je bolje vrijeme – prošlost.¹³¹ Umjesto kupnje novog, maksimalno se iskorištava ono što se već ima i revalorizira ono što se prije smatralo bezvrijednim, poput stare odjeće „gurnute u stranu”, koja se sada ponovno nosi:

Živko: Odjeća, obuća to, to se kupovalo, to se sad ne kupuje godinama, sad kad nosiš staro koje već dvadeset godina, deset, dvadeset godina staro. Ne možeš ti sad odvojiti da ideš u trgovinu kupiti si cipele, ne znam ja, kupiti garderobu novu, to se sad stara garderoba nosi, vadi se iz ormara ono prijašnje, nije se bacilo, valja, dobro je.

Uz navedene prilagodbe potrošnje, aktivacija socijalnog kapitala, prije svega obitelji i rodbine, ali i kumskih veza te prijatelja, ključna je za strategiju preživljavanja ovoga kućanstva. Pritom što su bliži odnosi – obiteljski, rodbinski, pa kumski – to su veće i znatne pomoći koje kućanstvo prima. Ova pomoć ima oblike redistribucije i asimetrične recipročnosti unutar koje Živko razmjenjuje neformalni rad – pomaže s kojim god fizičkim i jednostavnim zanatskim poslovima može. U uvjetima iznimno niskih prihoda u kojima ne mogu računati na pomoć države, svaka „sitna” pomoć koju mogu dobiti od rodbine i kumova pomaže kućanstvu u preživljavanju:

Živko: Kažem, da nema rodbine, kumova, bilo bi jako šugavo, i sad je teško, ali bi bilo posebno teško... ne bi mogli funkcionirati, nema šanse. Moraš se snalaziti, snalaziti se, što se kaže svakako: rodbina, kumovi, prijatelji. Najviše rodbina mi pomaže i tak da se može kolko-tolko...

probat ćemo bez toga”... Sad biraš koje ti je najpotrebnije: „to mi je najpotrebnije”, i to ćemo pokušati ostaviti iz početka, a ovo što nije baš potrebno to ću maknut, e to, kad je ostala košara prazna onda gledaš – e sad, ovo što ti je najpotrebnije, sad i to reduciraš...

¹³¹ Živko: A čuj najteže, a najteže ti se odreć... naviko si na, da imaš voća svaki dan, da imaš sezanskog voća kad očeš, da imaš mesa svaki dan. Sada nema, sad se zna da ide jednom tjednom – štuc! – jednom tjedno. Onda sve se to počelo sve manje. Navikneš se na te, recimo, nekakve čokolade, kekse... izlaziti van: „Vodi me na sladoled, ajmo na sladoled!” – toga više nema, to je prošlost. Na terasu negdje otići, na kavu to – to je prošlost! I ne znam kad će ponovo doći takvo vrijeme, ja to ne vidim.

Radi se o *de facto* ograničenoj redistribuciji resursa koje onima u težim uvjetima života pružaju oni sa boljim uvjetima života, pogotovo utoliko što je situacija Živkova kućanstva obilježena supruginom bolešću i izvana nametnutim „nevoljama”: „svi imaju... ono što kažu – razumijevanja i vide i... i pripomognu”. Iako mreža socijalnih kontakata ne raspolaže visokim kapitalima, „nemaju bogzna šta”, oni su ipak „u mogućnosti” dati, i na taj način Živko i Ana dobivaju financijsku pomoć, pomoć u hrani i druge oblike pomoći („Da, to je sve sitno, al dobro ti pomogne da možeš, da možeš živit. Nema tu života, nego se preživljava”).

Živko na ove oblike pomoći odgovara neformalnim radom i „vraća” svojoj mreži socijalnog kapitala kad god može i kako god može. Naime, Živko obitelji, rodbini i kumovima pomaže fizičkim radom, oko kuće, vrta, poljoprivrede. Bez posebnih zanatskih vještina „nemam neki zanat u rukama (...) Niti imam alata, niti imam, šta ja mogu?”, to se odnosi na bilo koju pomoć koju može pružiti da pokaže zahvalnost za pomoć koju dobiva:

Živko: Šta god treba, treba po kući radit, treba pomoć ovo, treba ono, tu sam, tu smo, idemo, pomažemo si jedni drugima. Što kažu: „dobro se dobrim vraća”. Moraš bit takav, jednostavno moraš pokazat da si zahvalan na neki način. Ne možeš drugačije nego ideš pomoć. Na neki način šta god treba – tu smo.

Pomoć koju kućanstvo prima realizira se i u okviru šire neformalne, odnosno socijalne ekonomije kolega i prijatelja – obavljanje sitnih usluga za novac preko socijalnog kapitala stečenog na poslu i preporuka koji kolege daju svojim susjedima:

Živko: Pa ja kolegama nekim mojim, tak nekad ako nešto treba pripomoć onda odem odradit što se kaže (...) kad te neki kolega nešto treba pa onda – ‘Ajde... možeš?’ – ‘Mogu!’, kak ne mogu, tu sam, zdrav sam, još mogu. Nisam da ne mogu, idem pa pomažem. Onda uvijek nešto dobiješ, nešto zaradiš, koju kunu i tak, i tak se vrtimo.

Socijalni kapital, dakle, omogućava preživljavanje, no mreža ljudi na koje se Živko i Ana mogu osloniti nema visoke kapitale, koji bi možda mogli pomoći u zapošljavanju. Kućanstvu izostaje socijalni kapital moćnih veza i politički kapital, što prema sugovornikovoju procjeni i po iskustvima traženja posla tijekom ekonomske krize u malome gradu ispremeženom političkim i rodbinskim odnosima pogodovanja, uspjeh čini nemogućim.

Supruga Ana i sin, naime, u trenutku intervjua već nekoliko godina neuspješno traže posao.¹³²

Sugovornik predviđa da će njegov sin vjerojatno morati tražiti posao u inozemstvu, jer ga u mjestu gdje živi neće moći naći. S obzirom na niske kapitale kućanstva i male šanse koje Željko vidi za zaposlenje supruge i sina, horizont budućnosti je „skroz siv“:

Živko: Skroz je siva [budućnost], nema, ne vidi se. Za sada je tako, a ne znam, vidjet ćemo, vidjet ćemo. (...) Da, ne znam šta će bit danas – sutra sa djecom, ako se ne bude nešto promijenilo, ne bude posla za njih, kud će, šta će kad mene ne bude.

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE PREŽIVLJAVANJA KOMBINIRANJEM PRIHODA UZ OSLANJANJE NA SOCIJALNI KAPITAL SOLIDARNOSTI: SLUČAJ PIO (VINKA I DJECA)

Vinka (59 godina), visokoobrazovana u području biomedicine i zdravstva, u prijevremenoj mirovini, s dvoje odrasle djece – sinom Nikolom, dugotrajno nezaposlenim (neurološki bolestan) i kćeri Tamarom, studenticom, živi u stanu koji je pripadao njenim roditeljima, opremljenim starim namještajem koji se polako „raspada“. Vinka je razvodom i otkazom na poslu doživjela najveći pad društvene pozicije u istraživanju i lom trajektorije od strategije napredovanja kućanstva do strategije preživljavanja.

Vinkini su roditelji u vrijeme socijalizma bili relativno visokih kapitala za mali grad u kojemu su živjeli, uključujući i politički kapital koji je vriedio u bivšem sustavu (Jugoslavije).¹³³ Vinkin bivši suprug bio je uspješan poduzetnik s velikim obujmom svih kapitala, uključujući i politički kapital. Sugovornica je živjela u suprugovoj obiteljskoj kući te je uz njegove prihode i svoju plaću imala visok životni standard koji je uključivao i plaćenu pomoć u kući. No, svoju životnu i ekonomsku situaciju (kao i svoju indi-

¹³² Živko: *Pokušavali smo apsolutno sve, molbi, kolko poslova i mali [sin] i ona [supruga]... to je već sve dosta s tim molbama. (...) I sad kažem – ako nemaš dovoljno dobru vezu nema šanse. Samo veza. Mogu bit... ima ljudi koji su u stranci, pa nemaju „veze“, i dalje su na listi čekanja. I čekaju i tko zna dokad će čekat. Samo onaj tko ima debelu „vezu“ može dobit posao i ako je u stranci, e taj onda još... I onda nemaš brige, onda se otvaraju vrata i poso se dobija.*

¹³³ Otac sa završenom višom školom i majka sa završenom gimnazijom prema Vinkinom su mišljenju bili relativno bogati u vrijeme socijalizma, no zbog očevoeg stava nisu htjeli iskoristi svoj politički kapital za stjecanje ekonomskog kapitala i dodatnih privilegija: *tata je bio na visokim položajima u socijalizmu, nikad ništa nije stvorio niti napravio (...) veliki idealist i poštenjačina, u komunizmu su mnogi svašta stekli, puno lakše, puno ležernije nego danas, a on nije htio, jer je bio jako odan sustavu i režimu.*

vidualnu strategiju u području rada) sugovornica je vezala uz supruga kao njegov „support”: umjesto da je, kako kaže „pokrenula svoj vlastiti biznis”, ili na druge načine pokušala stvoriti vlastitu zalihu ekonomskog kapitala. Nakon raspada braka i njezinoga gubitka posla to rezultira velikim padom u društvenom položaju.¹³⁴

Vinkina karijera zapada u probleme zbog suprugova političkog kapitala – *de facto* upada u poseban oblik mehanizma zatvaranja unutarstranačkih borbi i gubi radno mjesto u trgovačkom društvu koje sufinancira država te prelazi u privatnu firmu.¹³⁵ Ubrzo nakon toga, iz privatne firme dobiva otkaz i prisiljena je otići u prijevremenu mirovinu što je bila direktna posljedica ekonomske krize, dugoročnog propadanja sektora poljoprivrede povezanog s njenim područjem specijalnosti u Hrvatskoj te primjene mjere stručnog usavršavanja:

Vinka: *Prijeвремена mirovina je direktno utjecaj krize jer je gazda smanjivao troškove, a obim [posla] se smanjio, tako je na mene direktno utjecao problem proizvodnje... direktno je na moj život utjecalo ekonomski i financijski, jel? (...) Ja sam kao starija osoba, kao sa svim tim stručnim ispitima, svim referencama njemu [vlasniku firme] bila preskupa. (...) Sad radi na mom mjestu mladić, [visoka kvalifikacija], za tri i pol tisuće kuna.*

Razvod, otkaz, pad u uvjetima života uključujući i ogroman pad u ekonomskom kapitalu na koji se može osloniti, kao i sinova neurološka bolest (za koju Vinka krivi svade i traume u obitelji) ostavili su na Vinku posljedice u vidu psihičke bolesti povezane i s naglim urušavanjem mnogih elemenata habitusa:

Vinka: *Počela sam piti lijekove, antidepresive, antipsihotike, sedative, naravno za spavanje, ne možeš spavati kad si u traumi, jel. Permanentna trauma, ne, emocionalna, financijska, emocionalna (...) Cijelo vrijeme braka sam imala služavku. Propala dama, ha-ha. (...) Ja sam vam, znate kak se veli narodna poslovice, devet zanata, deseta sirota. Mislim na sve si, svestran, a zapravo nisi orijentiran na ništa.*

¹³⁴ Vinka: *Živjela sam u kući kod mog muža bivšeg, oca moje djece, ali smo živjeli s njegovim roditeljima, a mi smo jako dobro stajali financijski. On je bio privatni poduzetnik, ja sam radila, dakle moja plaća je i onda bila tak, nisu to enormne neke plaće bile, ne... (...) A zapravo sam se trebala baciti u biznis, ali nisam mogla, nije moj muž mog'o tjerat privatni biznis i ja paralelno, to ne ide, ne. Žena je više „support”, ne? Ja sam tako bila njemu.*

¹³⁵ Vinka: *Direktor je bio političar, HDZ-ovac i moj muž je HDZ-ovac i oni su se dva sukobljavali, po pitanju politike i moj direktor je da bi se osvetio mom mužu, on je meni rek'o: „Ti radiš tu za cigarete!” i zbog politike sam ja ostala bez posla jer on nije znao kakva je situacija u mojoj obitelji, da se ja sa svojim mužem rastajem.*

Uz sina koji nema vlastiti prihod već ovisi o Vinki, minimum alimentacije koji dobiva od supruga („a ja sam otišla, on je mene onda kaznio s novcima, davao je minimum alimentacije...”), kao i nužnost otkupa roditeljskog stana, te činjenicu da sudjeluje u otplaćivanju kredita kolegici kojoj je bila jamac („jednoj gospođi kad je propala zahvaljujući politici države”), Vinkino kućanstvo živi u uvjetima strategije preživljavanja. Vinka u odnosu na prethodni standard života ekonomsku situaciju u kućanstvu opisuje kao „minimum minimuma” što uključuje veliku redukciju potrošačkih praksi, uključujući kvalitetu hrane koju kupuje, prestanak kupnje nove odjeće, odricanje od odlazaka na more, te adaptacija i uređenja stana.¹³⁶

Vinkina strategija preživljavanja temelji se na redukciji horizonta potreba („štedim kao prvo i osnovno, moja mirovina jedva pokriva režije... uskraćujemo si apsolutno sve osim dječjih izlazaka”), financijskim praksama „sa kartice na karticu”,¹³⁷ na pomoći koju omogućuju prethodne investicije u socijalni kapital solidarnosti, te na obavljanju povremenih neformalnih poslova „na crno” i „sitnom” snalaženju.

Prethodne investicije u socijalni kapital solidarnosti – kumstva kao savezi, ostvareni dok je sugovornica bila u društvenoj poziciji obilježenoj visokim obujmom svih kapitala (i njezinom obrazovnom trajektorijom koja joj je davala određeni status) – uključuju ljude koji su u pozicijama obilježenima visokim obujmom svih kapitala. Oni ovoj sugovornici omogućuju primanje pomoći u hrani obujma i kvalitete koja nadilazi uobičajene društvene odnose i koja sugovornici znači „strašno puno”:

Vinka: *Kum moj on je [ista struka kao Vinka], a sin mu je doktor u [ime bolnice] bolnici, sveučilišni profesor i sve i oni meni pomažu u hrani, on dobije tako za zahvalu od pacijenata koješta – janje, odojka, pršute, pijače, onda oni meni... to su kumovi, oni mi pomažu. Onda jedan prijatelj [ista struka kao Vinka] mi posuđuje novce i hrani me, isto mi daje hranu, evo to su ti prijatelji koji mi*

¹³⁶ Vinka: *Nisam stan uredila, ovaj namještaj kaj god vidite to je sve od mojih roditelja, osim televizora koji je zadnji krik tehnologije od prije deset godina ha-ha, da. Znači nikakvih aparata, ništa, jedino taj auto, održavam auto, samo se bojim auta odreći, auta se još nisam odrekla. (...) kojeg ne znam uopće kak ću registrirat u dvanaestom mjesecu, ne znam kako. (...) Sin recimo je trebao novi kompjuter, to sam posuđila novce koje nisam vratila, još uvijek.*

¹³⁷ S obzirom na jamstvo za kredit kolegici gdje joj je banka izašla u susret s reprogramiranjem duga, sugovornica ističe važnost financijskih praksi: Vinka: *Gledajte meni je najveći kreditor banka, minus u banci, i uvijek gledam, imam dvi kartice, s jedne kartice na drugu prebaciš, to mi je, to mi je opstanak. Kartice su mi opstanak. (...) Plaćam naravno kamate, a di ćeš ti posuđiti novce, sad trebaš za kruh, imaš banku pa s karticama manipuliram i popravlja mi budžet.*

pomažu. Tri, tri. Tri čovjeka. Intervjuist: Koliko vam znači ta pomoć? Vinka: Strašno puno. Strašno puno.

Osim pomoći u hrani koju zaprima zbog socijalnog kapitala, Vinki je socijalni kapital omogućio i nalaženje neformalnog posla „na crno”: čišćenje stanova bogatim strancima koje obavlja nekoliko puta na mjesec. Ove radne prakse govore i o Vinkinoj promjeni habitusa – očekivanja od same sebe, to jest, o adaptaciji habitusa od uvjeta života u strategiji napredovanja kada je imala „služavku”, do uvjeta života obilježenih strategijom preživljavanja u kojemu je ona „služavka”, tj. obavlja posao čistačice i kuharice:

Vinka: Onda ja održavam njihove stanove... čistim po kućama i kuham, i to, imam tako klijentelu u Zagrebu, di odlazim par puta mjesečno i zaradim po dvjesto – tristo kuna dnevno i tako popravljam budžet.

Osim toga, Vinka povremeno zarađuje od sitnih usluga u socijalnoj ekonomiji koje obavlja prijateljima i poznatima:

Vinka: I tako prevozim neke prijatelje i tako otpeljam s autom, ljudi nemaju aute, ne mogu uzdržavat, pa odem u [grad], dobijem pedeset kuna, benzin je dvadeset pa eto, tako, onda, malo frizure, šišanja i tako, tako upotpunjavam budžet...

Vinkine aspiracije za budućnost obilježene su slomljenom trajektorijom – za sebe nema nikakvih ambicija pa horizont budućnosti ne postoji, a jedina joj je nada da će bivši suprug pomoći djeci:

Vinka: Vjerujte mi ne očekujem nikakav pomak, financijski sigurno ne, ja sam sve starija, djeca su nesposobna. Uzdram se u muža bivšega, da će on pomoći djeci, a za sebe ne vidim, ja mislim da neću, još nemam šezdeset, imat ću u drugom mjesecu, sad malo crnjaka – ja mislim da ću ja umrijet od nečega jer ja ne idem liječniku uopće. I kako će Bog dati tako će biti, samo se uzdam u bivšeg muža da pomogne djeci. Ja za sebe nemam ambicija nikakvih.

5.6.2. Životne strategije u ruralnom kontekstu

5.6.2.1. Životne strategije preživljavanja uz samoopskrbu, oslanjanje na socijalnu pomoć i neformalni rad

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE PREŽIVLJAVANJA UZ SAMOOPSKRBU, OSLANJANJE NA SOCIJALNU POMOĆ I NEFORMALNI RAD: SLUČAJ P11 (JANA I JEGOR)

Jana (33 godine) završene trogodišnje strukovne škole, dugotrajno nezaposlena (nikad nije formalno radila) i suprug Jegor (43 godine), nezavršene osnovne škole, dugotrajno nezaposlen (radi „na crno“), s dvije kćeri u nižim razredima osnovne škole žive u nedovršenoj kući na rubu malog sela. Selo se nalazi u slabo razvijenom području Hrvatske te je loše prometno povezano – ne postoji niti redoviti javni prijevoz. Kućanstvo preživljava s oko 2000 kuna mjesečno (270 eura, 2015. godine).

Strategija Janinog i Jegorovog kućanstva uključuje prakse seoske poljoprivredne samoopskrbe, socijalnu pomoć (minimalnu zajamčenu naknadu i dječje doplatke) i neformalni plaćeni rad (Jegorove dnevnice kao šumskog sjekača „na crno“). Tome se može pridodati sitna prodaja poljoprivrednih proizvoda, ali ne radi se o značajnijim iznosima jer kućanstvo većinu proizvodnje troši za vlastitu prehranu.

Janino rano odrastanje odvijalo se u razorenoj obitelji (majka je ostavila obitelj kada je Jana bila malo dijete) te u ustanovama socijalne skrbi tijekom osnovnog i srednjeg školovanja. Nakon povratka u selo, udaja s osamnaest godina za Janu je značila bijeg od oca alkoholičara. Sugovornica nikada nije formalno radila, razlog čemu je kombinacija više vrsta nepovoljnih strukturnih faktora i tradicionalne podjele rada između nje i supruga Jegora (43 godine), kojega „ne zanima ni kuća ni ništa, on je većinom u šumi“.

Stanovanje u izoliranom ruralnom naselju, niski ekonomski kapitali kućanstva (uključujući i izostanak vlasništva nad automobilom), te niski potencijal razine plaće sudjeluju kao faktori u Janinom statusu dugotrajno nezaposlene osobe. Sugovornica obavlja veliku količinu poljoprivrednog i kućanskog rada te veliki dio svog vremena posvećuje brizi za djecu, odgoju i pomoći kćerima u učenju (ne može dobiti pomoć članova obitelji). U tom smislu Jana navodi kako „ne može prihvatiti posao“ ako bi Zavod za zapošljavanje i uspio naći neki:

Jana: Bila sam i sad sam na Zavodu za zapošljavanje u [ime grada], oni većinom nalaze... šta ja znam, ja ne mogu prihvatit posao, ja sam išla na sastanke, rekla

sam radi djece, one idu obadvije u školu, njima moraš skuhat, moraš oprat, moraš s njima svaki dan eventualno četiri sata provest dok zadaću nauče, naučili, a ja nemam, recimo, nikoga, ni mame ni bake ni ne znam čega, ne vrijedi platit tuđu ženu da ti čuva djecu. Nije ni to rješenje.

Janine radne prakse ograničene su na kućnu sferu i poljoprivredno zemljište oko kuće, seoski „produžetak” kućne sfere. Slobodno vrijeme također je vezano za simbolički i socijalni produžetak kućne sfere: tjedne odlaske u bratovo kućanstvo u istom selu na druženje. Kućanstvo nema automobil, živi u izoliranom selu i ima niske razine svih kapitala – uključujući i socijalni kapital. Nitko im ne može pomoći u preuzimanju brige o djeci, a uz to postoji i nužnost svakodnevne brige o životinjama. Janin je horizont potreba sasvim sužen – u ovom se slučaju uslijed depriviranog i seoskog odrastanja može reći i da horizont potrošačkih i socijalnih potreba nikada nije razvijen: ne uključuje odlaske na kave u kafiće, obroke u restoranima, odlaske na ljetovanja, ni na kulturna događanja. Takve prakse nisu zabilježene niti je Jana tijekom intervjua izražavala nedostatak ili osjećaj odricanja od takvih praksi:

Jana: [Bavim se] *Sa djecom, sa kućom, imam ja i svinje i krmače i kokoši i bašču i kuruze i sve živo. (...) Tako da sam, ja sam vam većinom kod kuće, eventualno odem u trgovinu ako moram, odem u školu na roditeljski sastanak, odem vikendom do brata malo, i kod kuće sam sve ostalo. (...) Ne mogu reć da idem [u kazalište ili kino] kad ne idem, mislim, ono, živiš skromno kao i drugi svijet, ima ljudi da za kruh nemaju kad gledaš.*

Poljoprivredna proizvodnja za vlastite potrebe zadovoljava većinu prehrambenih potreba kućanstva. Povratno, priprema hrane na osnovi onoga što kućanstva može samo proizvesti čini jedan od temelja preživljavanja ovoga kućanstava. Temeljna uloga poljoprivredne proizvodnje i pripreme hrane za osiguravanje opstanka ovih kućanstava vidljiva je u Janinoj izjavi u kojoj direktno povezuje poljoprivrednu proizvodnju s preživljavanjem:

Jana: *Imam sedam svinja u štali. Moraš od nečega živjet, tako da... Ne kupujem ja mesa ništ. Nema tu kuhinje u školi, [kćeri] moraju nosit od kuće gablec, svoje, recimo, imam svinje, imam sad te pečenice. (...) A slučajno da se desi da nemam za kruh, ja si lijepo ispečem kruh.*

Jegor radi za nadnicu kao šumski sjekač, neregistrirano: „a osam sati dvjesto kuna, imam gablec i tako”. S obzirom na način odrastanja s očuhom u izoliranom selu, nezavršenu osnovnu školu i činjenicu da su mu

jedina zaposlenja bila vezana uz sječū šuma, Jegorov habitus je „okoštan”: vezan je uz selo i, u nekoj mjeri, uz predindustrijski, to jest predmoderni način života:

Jegor: *Iša si po ovim živicama brao puževe, prodo si puževe, kupio si cipele za zimu, čizme. Tak je bilo tako prije rata, što si god imo na selu proizvoda, da si bilo kud, prodo si. (...)* Jana: *On [Jegor] je za šumu, njegov ne zanima ni kuća ni ništa, on je većinom u šumi. Kad ima posla radi, on je šumski sjekač, ruši, pravi drva i tako.* Jegor: *Tako je. Pa to najviše i volim i zanima me to najviše.*

Prilike koje se Jegoru nude u gradu (radovi na građevini, pokušaj prekvalifikacije za parketara ili slično) sugovorniku zvuče „daleko”, odnosno, ne odgovaraju ni njegovim dispozicijama ni kapitalima kućanstva. Kao i drugi kapitali, i socijalni kapital kućanstva izrazito je lokalnan – ograničen je na ljude iz sela, u koje Jegor ima povjerenja. Ljudi iz sela su također i osobe s kojima Jegor može razmjenjivati poljoprivredni rad i očekivati sitne posudbe novca ako treba, njegovim riječima, oslanjati se na „solidarnost ljudi”.

Dispozicije prilagodbe na nužnosti fizičkog rada, poljoprivredne proizvodnje i odricanja u potrošnji, tj. ograničenja horizonta mogućeg, obilježavaju strategiju ruralnoga preživljavanja ovoga kućanstva:

Jana: *Šta imaš s tim klimas, tako kažu. (...)* Jegor: *Što imam imam, ono što nemam nemam.* Intervjuist: *Da. Znači uspijete se pokriti sa domaćom proizvodnjom?* Jegor: *Da, da. Gladan nisam. (...)* *Bez borbe nema ništa. Ja sam to naučio kak' sam [rođen, izrečeno kroz psovku].*

Članovi ovoga kućanstva prilagođeni su egzistenciji „iz dana u dan” i životu obilježenim nužnošću u kojoj kao temeljni resurs dominira fizički rad. Nemoć uslijed niskih kapitala i izostanak aspiracija vidljiv je i u području vrlo loših stambenih uvjeta kućanstva.¹³⁸ Konačno, ovome je kućanstvu uz socijalnu pomoć koju primaju najvažnije zadržavanje fizičke sposobnosti, odnosno, fizičko zdravlje koje omogućuje rad „na crno” i prakse samoopskrbe:

¹³⁸ Naime, nakon što je Jegorova prethodna nekretnina stradala u požaru, članovi kućanstva žive u nedovršenoj i neožbukanoj kući koju su „izvana” (do „zatvaranja”) izgradili članovi jedne humanitarne udruge. Jana i Jegor zajedno s dvije kćeri žive u prizemnom dijelu kuće od 50-ak kvadratnih metara, pri čemu kćeri spavaju u dnevnom boravku sa starim namještajem, dok je kat kuće ostao neuređen. Radove osnovnog uređenja prostora obavljaju postupno, „kako uspiju”, i vlastitim radom ili nabavkom neformalnog rada preko mreža prijatelja, a Jana „čisto sumnja” da će doći vremena kada će uspjeti urediti i opremiti gornji kat kuće („mislim treba puno, ne možeš, kak bi rekla, možda će neka bolja vremena bit... ali to čisto sumnjam”).

Jegor: *Ma nema tu boljeg života uopće, prijatelju moj. (...) E... preživljavanje iz dana u dan, žalosno, al istinito.* Intervjuist: *Znači, ne možete planirati što će biti u budućnosti?* Jegor: *Šta će bit? Neće bit ništa – šta će bit čovječje, šta će bit?* Intervjuist: *Nego ćete radit, radit ćete dok ste zdravi?* Jegor: *Tako je. (...) Šta imaš, tu nema ništa, dok imam ovih deset prsta, a kad ne bude to – onda to „mani” i „cong”!, i u [psovka], šta.*

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJE PREŽIVLJAVANJA UZ SAMOOPSKRBU, OSLANJANJE NA SOCIJALNU POMOĆ I NEFORMALNI RAD: SLUČAJ PI2 (SNJEŽA I ĐURO)

Snježa (42 godine), devalvirana srednja strukovna škola i suprug Đuro (52 godine), osnovna škola, oboje dugotrajno nezaposleni, s dvoje osnovnoškolske djece žive u seoskoj kući koja je pripadala Đurininim roditeljima. Primaју socijalnu pomoć i dječje doplatke u iznosu oko 3000 kuna (400 eura, 2015. godine).

Snježa je odrastala u društvenim uvjetima vrlo niskih ukupnih kapitala, u nekompletnoj obitelji s ruralnom strategijom preživljavanja. Bez oca, koji nikad nije živio s obitelji i koji je preminuo dok je Snježa bila mlada,¹³⁹ sugovorničina je obitelj živjela od poljoprivrede,¹⁴⁰ a majka kasnije od socijalne pomoći. Snježa je bila „bistro” i mirno dijete, ali je njezina obrazovna aspiracija da postane učiteljica onemogućena niskim kapitalima obitelji koja nije mogla izdržavati njezino školovanje u gradu pa je sugovornica završila trogodišnju strukovnu školu.¹⁴¹

Strategija emigracije koju Snježa započinje u vrijeme rata da bi našla posao nije uspjela jer ju je rodbina u Njemačkoj koristila za pomoć u kući umjesto da podržavaju njezino zaposlenje. Nakon povratka na selo, s devalviranim kulturnim kapitalom radnice u lakoj industriji, nisu uspjeli ni kasniji pokušaji zapošljavanja u gradu. Selo, kao i slabo razvijeni grad

¹³⁹ Snježa: *Moj tata, ja za njega ni ne znam tako reći, možda me je došo vidjet koliko se ja sjećam dva mala puta, i onda je umro, negdje sam išla u drugi-treći razred. Čime se on bavio ja iskreno ne znam.*

¹⁴⁰ U kraju u kojem su živjeli mnogi su se ljudi i u socijalizmu bavili poljoprivredom i na malim privatnim zemljištima uzgajali duhan i prodavali tvornici, što je dio ljudi nastavio raditi i do danas („generacija mojih roditelja, većinom su se svi bavili poljoprivredom, ima tu par kuća tko se bave duhanom, uzgajaju za tvornicu”).

¹⁴¹ Snježa: *Upisala sam se u odgojno-obrazovnu školu, htjela sam bit učiteljica, ali međutim nisam imala sredstava da me mama školuje, išla sam pola godine u [drugi grad], morala sam se vratit, onda sam upisala [srednja strukovna škola] poslije toga, završila sam tri godine.*

pored njega, Snježa iz društvene pozicije niskih kapitala opisuje potpunim izostankom šansi za realizaciju životne strategije („ovdje je bilo jako teško, kuća se rušila, ništa tu nije bilo”). S obzirom na deindustrijalizaciju, Snježa se odlučuje na promjenu kulturnog kapitala prekvalifikacijom u certifikat prilagođen polju ugostiteljstva:

Snježa: I onda sam prekvalifikaciju za [ugostiteljstvo]. I tak sam to završila i krenula na sezonu na more. Tu sam išla jedno 7 sezona (...) Tu sam se onda udala za supruga, rodila dvoje djece (tihan smijeh) i evo sad sam domaćica.

Autoimuna bolest koja se kod sugovornice u međuvremenu razvila onemogućila joj je radne prakse duljeg fizičkog rada („Htjela bi raditi, ali proživjela sam tešku bolest, ne mogu, samo, četiri sata, četiri sata... baš iz sela u grad ić ne isplati mi se pošto nemamo auto”). Uz nisku ukupnu razinu kapitala te izostanak članova obitelji koji bi se mogli brinuti za djecu kada nisu u školi, ovo čini Snježino pronalaženje poslova teškim, nepovoljnim i neisplativim.

Snježin suprug Đuro završio je samo osnovnu školu te je stekao tehničke vještine radeći kao stolar u obrtu kod člana rodbine. No, nakon selidbe tog člana rodbine iz kraja, nedostatak ekonomskog kapitala (za kupnju strojeva i najam prostora za radionicu) ali i habitus ograničavaju Đurine mogućnosti započinjanja svog obrta. Naime, iako je zdrav i ima utjelovljene vještine i fizičku snagu, Đuro je kako kaže Snježa: „navikao raditi kad ga neko zove” i navikao kretati se „isključivo po selu”.

Đurin habitus je po Snježinoj procjeni određen izostankom ambicija i aspiracija za promjenama položaja na bolje („on je više za tu ostati: „kako je tako je!”) i neinventivnošću, koju povezuje s prijenosom habitusa od roditelja koji su se bavili jednostavnim poljoprivrednim praksama ograničenima na život na selu: „on misli... kak su njegovi roditelji, tak mora i on”. Usprikoš Snježinim nagovaranjima i zahtjevima da traži i pronade stalan posao, Đuro ograničava svoje plaćene radne prakse na povremeni rad u socijalnoj ekonomiji među prijateljima i poznanicima sa sela, obavljajući jednostavne poljoprivredne radove:

Intervjuist: A mislite da bi mogao naći posao? Snježa: Sigurno, sigurno. Jer on stvarno zna raditi, sve zna raditi. Sposoban je za sve poslove. Voljela bi da suprug se pokrene, da ide. Zašto ne, ne znam stvarno. Il se ne može odvojiti od kuće, ili, ne znam, ne znam stvarno. On uspije nešto zaraditi, više to odrađuje ljudima, nešto malo sa strane ako uspije zaraditi. Ako, šta ja znam, ak treba pomoć, ne znam,

kukuruze, ili špricat ovom vinograd jednom ljeti, kosi. To većinom prijateljima, zna ljude iz sela, nekad plate, nekad ne plate. Ak je dužan ili... ako smo nešto posudili. Po zimi svinjokolja isto kad je, ljudi ga zovu...

Đuro, po Snježinom mišljenju, nije usmjeren poboljšanju uvjeta života kućanstva, nije ga briga hoće li djeca imati sve što im je potrebno za školovanje i dovoljno za „normalan život”. Uvjeti stanovanja u kući su neadekvatni zbog vlage, loše izolacije, zastarjelosti i dotrajalosti prostora u koji nije ulagan niti novac niti rad.

Podjela rada u kućanstvu je vrlo neegalitarna i dok Snježa obavlja svakodnevne kućanske poslove, poslove poljoprivredne proizvodnje za vlastite potrebe, brigu za djecu te organiziranje prehrane, planiranja i kupnje za djecu potrebnih stvari, Đuro donosi drva u kuću, sudjeluje u prehrani životinja i „ide po selu” (nekada donoseći novac od obavljenoga plaćenog rada). Ovo ugrožava Snježino zdravlje te stvara sukobe u kućanstvu:

Snježa: Većina poslova je na meni, i onda tu bude... i razbolim se, i pogotovo sad u proljeće u vrtu je bilo dosta posla, i onda bolest. Teško je, nije lagano, ne bi smjela ni kopat u vrtu, ni šta ja znam. A mora se kad treba. Ne mogu kupit ni krumpir ni sve to, kad nema odakle. Intervjuist: Mislite li da treba bit drugačije? Snježa: Pa mislim da bi trebalo bit podijeljeno, posao – i suprug da bude uključen, što nije, da bi on nekad suđe opro, il šta ja znam. (...) Intervjuist: Imate li sukobe oko toga u obitelji? Snježa: Haaaa – da. Bude tu svega i svačega. Nije sjajno, uglavnom. Ne znam šta bi vam rekla.

Kućanstvo se prehranjuje s 1600 kuna minimalne zajamčene naknade i 600 kuna dječjeg doplatka te vlastitom poljoprivrednom proizvodnjom. Prakse samoopskrbe, koje provodi uglavnom Snježa, vrlo su važne za preživljavanje kućanstva („bez toga ne znam kako bi, bili bi gladni najvjerojatnije... jer baš da se četveročlana obitelj sa toliko novaca, jako teško”).

U ovakvim uvjetima života horizont budućnosti kućanstva je vrlo neizvjestan i Snježa ne može planirati, već ostaje samo nezadovoljstvo životom i nemoći promjena:

Snježa: I onda smo preko socijalnog, socijalna pomoć, i evo do sada krpamo kraj sa krajem (smijeh), „svakako i nikako”, jako teško. (...) Nije život kakav sam ja zamišljala.

5.6.2.2. Životne strategija preživljavanja uz samoopskrbu, socijalnu pomoć i kombinaciju izvora prihoda iz formalne i neformalne ekonomije

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJA PREŽIVLJAVANJA UZ SAMOOPSKRBU, SOCIJALNU POMOĆ I KOMBINACIJU IZVORA PRIHODA IZ FORMALNE I NEFORMALNE EKONOMIJE: SLUČAJ PI3 (SUZANA I MATE)

Suzana (55 godina), završene više škole, dugotrajno nezaposlena, sa suprugom Matom (57 godina), trogodišnje srednje stručne spreme, koji radi „na crno“ (za dnevnicu) i dvije odrasle kćeri Marom i Milom, u trenutku intervjua nezaposlene, te sinom u srednjoškolskoj dobi, živi u staroj obiteljskoj kući u prigradskom selu.

Strategija preživljavanja kućanstva temelji se na socijalnoj pomoći (za obitelji dugotrajno nezaposlenih roditelja s četvero djece), praksama samoopskrbe te Matinom radu „na crno“. Odrasle kćeri Mara i Mila izmjenjivale su periode zaposlenosti, nezaposlenosti i podzaposlenosti te nisu u mogućnosti značajnije doprinosti kućanstvu.

Suzana je rođena na selu u [država u sastavu bivše Jugoslavije] te je nakon završene više škole upoznala supruga („jednog zgodnog plavookog muškarca... sudbina“), zaustavila studij te „pobjegla“ s njim, prekinuvši potpuno svoju prijašnju trajektoriju. U selu unutar slabije razvijenog kraja Hrvatske Suzana se susrela s tradicionalnim rodnim očekivanjima svekrve koja su bila osnovni razlog što nije tražila posao dok je bila mlađa, iako je na osnovi završene više škole „imala [kvalifikaciju], dok je još bila ona Juga“.

Suzana: Ja sam mislila da mogu dok sam bila mlađa ono, idem radit. „A tko će s dicom?“ uvijek je bio odgovor: „Tko će s dicom, tko će s dicom?“ (...) Moja svekrva nije tila da čuva moju dicu, i lipo ja ostala kući; jedno dite, drugo dite... onda nama ono zakon kaže, ono, treće dite dobije tri godine [porodiljne naknade], četvrto isto tri godine.

Tradicionalna rodna očekivanja bila su ključni razlog deaktivacije kulturnog kapitala. Poslije se Suzana oslanjala na prihod od porodiljnih naknada i dječjih doplataka te ostvarila pravo na socijalnu naknadu za obitelji s četvero djece u kojima su odrasli članovi nezaposleni (s iznosom u razini minimalne plaće).

Suzanin suprug Mate je temeljni donositelj prihoda u kućanstvo – obavlja grube građevinske radove „na crno“, za dnevnicu. Izbjegavanje registracije *de facto* obrta kućanstvu omogućuje primanje socijalne naknade.

Mate je izgubio formalni posao nakon što je poduzeće u kojemu je radio za vrijeme postsocijalističke transformacije ugašeno. Suzanin suprug ne koristi vještine ili tehnička znanja za koje je kvalificiran, već kad ima posla nastoji fizički raditi „po cijele dane”. Ipak, zaradi značajno manji prihod nego dok je bio formalno zaposlen:

Suzana: *Imamo „Tamića”, onda on voza [prevozi stvari], štogod, ili ovako sad radi na zidu po ovoj buri... Na zidu, zid pravi. Ono ko majstor za dnevnicu, kužiš. (...) Onda oni, eto tako, mislim, nekome treba septička jama, ono, radi s bratom, ili triba zid, ili triba nešto u kući, ono, sve moguće radi. A imamo nekog starog „Tamića”, on, eto kažem vam, ako treba drva, ili sino [sijeno] ili nešto dotirat, on isto to radi, i tako dnevnicu, mislim skuplja dnevnicu, tako se živi.*

Resursi još iz socijalističkog vremena (ne može se reći da su kapitali jer gotovo nemaju tržišnu vrijednost): stari kamionet marke „Tam”, minimalne tržišne vrijednosti i alat koji su prikupili Matini roditelji te Mate sam, radeći u firmi dok nije propala, omogućuju neformalni prihod kućanstva. Navedeni resursi, uz Matine tehničke vještine te dispozicije fizičkog rada, osnova su obavljanja fizičkih, prijevoznih i zanatskih poslova.

No, socijalni kapital još je značajniji – mnogobrojni rodbinski odnosi u kraju u kojemu kućanstvo živi omogućuju neformalni prihod kućanstva. Rodbina („pa njegova i od rodbine rodbina”) Matu naručuje i preporučuje međusobno te drugima u prigradskom selu u kojemu žive te u gradiću uz njega.¹⁴² Ovaj tip ekonomskih odnosa, plaćeni neformalni rad koji omogućuje socijalni kapital i koji se odvija u mrežama rodbinskih poznanstava i prijateljskih preporuka temelji se jednim dijelom na smanjenim cijenama rada u odnosu na tržišne cijene ili neformalni rad „na crno”.¹⁴³ Pritom se manji dio plaćanja odvija u naturi, kao dogovor o razmjeni Matinog rada (građevinskih i prijevoznih i drugih usluga) za rad (proizvedena dobra) drugih:

Suzana: *Pa eto, oni su dali pšenice. (...) I onda oni, muž je tu njima reka da mu da pare [plati novcem], [a naručitelj rada] reko janje da će mu dat, i taman dobro došlo, [ime sina] ima krizmu, dobit će janje.*

¹⁴² Suzana: *U biti to je ta pomoć, ne financijski nego, eto, možda da mu da posa – taj što je dao auto, on je tamo u konobi dao poso' da radi, pa onda ta mater od te isto septičku jamu, u biti da poso', da radi, ili, zna, čuje nekog što mu triba drva, i onda preporuču mog muža, i neku pržinu, ili nešto napraviti u kući, to. Kažem vam, taj zid, preporuču on posa neki.*

¹⁴³ Suzana: *A on je i pošten, oni evo litos, zato ga svi zovu poštenu, on je počeo manje da uzima i onda kad je počeo manje da uzima, ja sam greknula na njega „Pa ne možeš ti manje uzet!”, a on se bojao da ako više uzme da ga neće zvati poslije, a poslije svi na njega, poslije su mu davali onoliko koliko je on pita.*

Obrazovna trajektorija starijih Suzaninih i Matinih kćeri obilježena je promjenom uvjeta života i strategije kućanstva koja se dogodila kada je poduzeće u kojemu je Mate radio otišlo u stečaj. Suočivši se sa strukturnim uvjetima i izostankom moći u pogledu „veza” koje bi mogle pogurati zaposlenja, Mara i Mila su smatrale da je za njih bolji skromniji i raniji ulazak u svijet rada i početak zarađivanja. Iako su dvije starije Suzanine kćeri izabrale škole „da mogu odma da rade”, trgovačka struka se pokazala izborom koji dugoročno nije donio sigurnost. Mara i Mila su bile izložene nezaposlenosti, podzaposlenosti, povremenoj zaposlenosti, neprijavlivanju rada, te nužnosti traženja posla izvan trgovačke struke (u turizmu). Narativi o njihovom isprekidanom karijernom putu ispunjeni su i „traženjem veze” za zaposlenje, situacijama u kojima je netko drugi „imao bolju vezu”, te mogao „više dati” (ponuditi više novca i/ili drugih dobara za plaćanje dobivanja radnog mjesta).¹⁴⁴

U uvjetima niskih i nesigurnih prihoda, s obzirom na broj članova kućanstva, strategija preživljavanja uvelike ovisi o praksama samoopskrbe: vlastitoj proizvodnji poljoprivrednih proizvoda i umijeću pretvaranja „manjeg” u „više/veće”:

Suzana: Kažem najprije ono iz vrta mi je bilo najveća solucija. (...) Imamo dva vrta i posadimo, papriku, pomidoru, imamo tuke, imamo kokoša. Eto kažem, posadim travu, dam kokošima, tukama. Da bi pomidore bile veće, paprike veće, da bi kokoši bile, znaš onaj krug... kako da ti objasnim, znaš, čupaš travu, baciš kokoški, kokoška da jaje; ti imaš jest. Onda imamo jaja, eto tako, snalazimo se, kupimo gudine, onda... znate ono; opstanak, preživljavanje i to.

Svakodnevna briga o vrtu i životinjama, rad oko kuće i u kući, te sekcija i pretvaranje poljoprivrednih resursa u obroke za članove kućanstva, rad je koji obavlja prvenstveno Suzana. Pritom u nužnosti u kojoj žive – u

¹⁴⁴ Starija kći je nakon škole uspjela naći posao u trgovini u kojoj je odrađivala praksu i radila je više od deset godina, ali prijavljena samo na pola radnog vremena (podzaposlenost). U vrijeme ekonomske krize izgubila je radno mjesto jer ju je zbog fiskalizacije i promjena zakona vlasnica trgovine morala prijaviti na puno radno vrijeme, a nije ju mogla plaćati, te radi tek iznimno kao ispomoć, „na crno”. Mlada kći se uopće nije mogla zaposliti u struci i pokušaj „povlačenja veze” prema lancu trgovina koje je kućanstvo izvelo je propao, jer je netko drugi ponudio više novca za „kupnju” radnog mjesta („on je više dao”). Nikada aktiviranog institucionaliziranog kulturnog kapitala, Mila je dugotrajno nezaposlena i posljednjih godina prije intervjua snalazila se sezonskim zaposlenjima na moru na kojima obavlja posao bez potrebnih kvalifikacija. No, prekarnost te pozicije postala je očigledna kada je radeći ozlijedila nogu, nakon čega je prestao sezonski radni angažman, a Milini tjelesni resursi (sposobnosti obavljanja fizičkih poslova koji zahtijevaju izdržljivost) postali upitni.

kojoj nisu u mogućnosti kupovati većinu namirnica – Suzana pokazuje značajne razine svakodnevne kreativnosti i snalaženja te velike količine rada u samoopskrbi – maksimalnom iskorištavanju poljoprivrednih proizvoda u pripremi hrane:

Suzana: Naprimjer napravim šalsu, samo manistru kupim, standardno jeftino; tri, četiri kune. Imam ručak za tri, četiri kune (...) i sad ako nemam šta ist, ja mekinje napravim, tijesto za kruv razvaljaš, razvučeš, šećer i amen – večera, pohaš kruh, mislim, uvik sam izmišljala neka jela (...) Kolko sam džemova napravila, slatkoga ili soka ili svega i svačega...

Neformalna prodaja poljoprivrednih proizvoda također pomaže ovom kućanstvu, no ne u mjeri u kojoj bi ga mogla „izvući” iz situacija u kojima moraju reducirati svoju potrošnju („vino ili rakiju prodamo i pršut, ako ima neki kafić ili neki restoran, ako ima netko zainteresiran, onda da”).

Kućanstvo nastoji izbjeći sve troškove koji nisu nužni i radikalno reducira horizont potrošačkih potreba. Uslijed toga, njihove su potrošačke prakse u području hrane dugotrajno i stalno reducirane prema onome što mogu sami proizvesti. Za razliku od prosječnoga standarda i potrošačke košarice, mnogi sastojci i jela koja se inače smatraju praktički „pučkom” hranom, poput pizze ili baklava, kod ovoga se kućanstva smatraju luksuzom.¹⁴⁵ Dakle, ograničavanje potrošačkih praksi i uopće horizonta potreba osnova je preživljavanja ovoga kućanstava („znaš kako je elastična naša kuna, ovako je elastična – ona se ko žvaka rasteže”). Redukcija horizonta potreba uključuje i odricanje od osnovnih potreba poput grijanja dijelova kuće. Kućanstvo izbjegava uvođenja grijanja u dijelove kuće koji bi zahtijevali potrošnju struje, dakle novčani trošak, za razliku od drva koja spadaju u prakse samoopskrbe (skupljaju ih s vlastitih poljoprivrednih površina) i koja griju centralni (dnevno-kuhinjski) prostor kuće:

Suzana: Ono, velim, ja nemam, žalosno je reć, nemam u kupatilu onu grijalicu... znate kako je užasno se kupat kad je ovako hladno, još pustiš vodu da se zgriješ, jer ako to uključim struju ćemo puno plaćat. Moj muž je gasio svaku žarulju, to je bilo katastrofa, u ono vrime kad je bilo ono „stani-pani”.

¹⁴⁵ Suzana: *Sjećam se kad su one išli u srednju školu, onda je bilo najgornije. Napravim musaku, napravim musaku od salame, izgrebem salamu ili naprimjer šta ćemo za večeru, nema ništa za večeru – uštipe pošećerili ili palačinke. (...) Kažem, nije se baš imalo za lazanje, pa za rećemo, ni nešto neke pizze ili nešto, ekstremno, nije ekstremno, nego eto tako – malo bolje (...) materijala, za rećemo, baklave, mislim ove malo skupocjene, da ne kažem skupocjene... malo finije kolače, ono.*

Zbog teške ekonomske situacije kućanstva sugovornici je i patilo zdravlje. Naime, u nesigurnosti preživljavanja razvila je ozbiljne probleme s nervozom, koji su uz težak fizički rad rezultirali narušavanjem psihičkoga i fizičkoga zdravlja („zdravlje mi je patilo totalno, sve mi je ošlo zbog toga”).

Usljed adaptacije na teške uvjete života i strukturnu situaciju u kojoj osjeća kako svoje uvjete života ne može promijeniti, a da su zaposlenja kćeri nesigurna i upitna u budućnosti, Suzana nema horizont budućnosti obilježen aspiracijama za promjene prema boljem, već samo nadu da će se kćeri ponovno zaposliti i da će muž održati fizičko zdravlje da može nastaviti raditi:

Suzana: Ne mogu planirati, jer kažem, ne mogu planirati, možda nekad davno, davno sam mogla planirati, nekad. Nisam da moram ići u socijalne samoposluge, nisam do toga došla. Da mi muž radi, a šta će bit kasnije nemam pojma.

PRIMJER ŽIVOTNE STRATEGIJA PREŽIVLJAVANJA UZ SAMOOPSKRBU, SOCIJALNU POMOĆ I KOMBINACIJU IZVORA PRIHODA IZ FORMALNE I NEFORMALNE EKONOMIJE: SLUČAJ PI4 (BORIS I LENKA)

Boris (53 godine), završene osnovne škole, formalno zaposlen u komunalnom poduzeću i Lenka (51 godina), s trogodišnjom srednjom stručnom spremom, dugotrajno nezaposlena (posljednje radila sezonski na moru), žive u kući u prigradskom selu s većinski srpskom nacionalnosti, u nerazvijenom dijelu Hrvatske. Prihod kućanstva bio je izražen ispod 3000 kuna (400 eura, 2015. godine).

Nakon prestanka rada industrijskih pogona u kojima su Boris i Lenka radili uslijed ratnih sukoba, sugovornici kroz prvu polovicu 1990-ih započnu strategiju preživljavanja na ratom zahvaćenom području. Strategija se zasnivala na proizvodnji hrane za vlastite potrebe, redukciji potrošnje te fizičkim nadničarskim poljoprivrednim radovima „na crno” (uglavnom kopanju). Lenkina se procjena ekonomske situacije kućanstva i načina života od prethodne „izvrsne” mijenja u „katastrofalnu”:

Pitanje: Kako ste uopće preživljavali kroz to razdoblje? Lenka: Katastrofa, išli smo kopat tako po njivama kod ljudi koji su imali, koji su bili, što kaže, ono – imali su mogućnosti da plate ljude, onda smo išli kopat. Onda smo i držali krave, poljoprivredu.

Početak 2000-ih oboje uspjevaju naći formalni posao. Lenka se zaposlila u maloj trgovini kod privatnika kojega je poznavala. Boris se zaposlio u komunalnom poduzeću za minimalnu plaću, na temelju „povlačenja

veze” prema visokorangiranoj osobi u poduzeću. Na isti način nekoliko godina poslije Boris i Lenka uspijevaju zaposliti i sina Matiju i navode kako je jedino preko veze moguće dobiti posao.

S dvoje zaposlenih (makar s minimalnim plaćama), vlastitom poljoprivrednom proizvodnjom te zaposlenim sinom koji živi izvan kućanstva, uvjeti života Borisovog i Lenkinog kućanstva bili su iznad razine preživljavanja sve do Lenkinog otkaza 2009.¹⁴⁶ No, nakon otkaza u dućanu koji je propao u vrijeme ekonomske krize, Lenka nije uspjela naći formalan posao. Istrošen socijalni kapital u komunalnom poduzeću, izostanak druge veze za posao, kao i Lenkina dob i niski kulturni kapital (kvalifikacija), u širim strukturnim uvjetima ekonomski nerazvijenoga kraja u kojemu žive, ne omogućuju nalaženje posla:

Lenka: *Tražila sam na par mjesta, neće me nitko. Tko će me? Kad kažem 50 godina, tko me može? Tko će me? Ima i mlađih pa ne mogu dobit posla, nema šanse. (...) Ja nisam otišla i tražila da mi da neko fotelju da ja sedim, ne možeš više dobit ni metlu da radiš, ni metlu za čistačicu ne možeš nać, pa ozbiljno...*

Kućanstvo Borisa i Lenke svedeno je na strategiju preživljavanja pri čemu se oslanjanju na kombinaciju radnih praksi: jedno formalno zaposlenje s prihodom u razini minimalne plaće, samoopskrbu – poljoprivrednu proizvodnju za vlastite potrebe i poljoprivrednu proizvodnju za sitnu prodaju, te na Lenkine povremene radne prakse, nadničarske (u poljoprivredi) i sezonske prirode (u turizmu).¹⁴⁷ Nadničarske poslove u poljoprivredi Lenka obavlja „kad god može” i smatra te sitne prihode značajnima za kućanstvo, no navodi kako je sve manje prilike za obavljanje takvih poslova.

Većinu rada u poljoprivrednoj proizvodnji za vlastite potrebe i mnoge druge prakse fizičkog rada obavlja Lenka, pogotovo otkada Boris ima veće zdravstvene probleme. Primjerice, vlastita proizvodnja kukuruza kućanstva,

¹⁴⁶ Takvi uvjeti života omogućili su kućanstvu podizanje kredita i ulaganje u adaptacije kuće te su Boris i Lenka pomogli i sinu u stambenom osamostaljivanju sa za njihove prilike vrlo velikim novčanim iznosom od pet tisuća eura. U navedenoj situaciji Borisu i Lenki nije ostalo dovoljno novca za obnovu problematičnog krova kuće u kojoj žive, što oslikava *modus operandi* žrtvovanja vlastitih potreba za potrebe djece.

¹⁴⁷ Sezonske poslove zbog Borisove bolesti Lenka više nije u mogućnosti obavljati, jer ne smije dugo izbivati iz kuće i ostaviti Borisa samog. U tom smislu, potrošenost „fizičkog resursa” (zdravlja) jednog člana/ice kućanstva utječe na pad mogućnosti obavljanja plaćenog rada za cijelo kućanstvo:

Lenka: *Prije dve godine sam bila na sezoni u [mjesto na sjevernom Jadranu], tamo sam radila kao sobarica. Međutim, kako je on operisan, ne mogu da idem, ne mogu da idem, on sam ne može, pod lekovima je, ima i sa srcem problema, sa tlakom, šećer ga velik ima, sad ta operacija...*

koja uz hranu članovima kućanstva i životinjama prodajom donese jednu plaću kućanstvu, uključuje razmjenu fizičkog rada za uslugu strojnog bra-
nja kukuruza:

Lenka: *Čovjek nam je obro' kukuruz, nemaš da platiš. On kaže: „Doći ćeš mi pomoć da istovaram kukuruz”. Ja tri dana non-stop idem tamo istovarati. (...) Tri dana ja već uzastopno idem istovarati kukuruz, groznice mi izlaze čovječe, smrzo' se na onoj prikolici kao vrag. Neku večer sam došla u pola šest...*

Temeljni prihod kućanstva čine, dakle, Borisova minimalna plaća, Lenkine povremene dodatne zarade nadnicama i sitna prodaja poljoprivrednih proizvoda. Iako Lenka opisuje situaciju „katastrofalnom” i „užasnom”, istovremeno navodi i kako su „zadovoljni jer nismo naučili trošiti ono što ne možeš, pružiš si onoliko koliko možeš”. Ključ te diskrepancije je u prihvaćanju života obilježenog nužnošću („moraš se pokriti koliko možeš, bit zadovoljan, skroman”), dakle odricanjem od različitih želja i potreba da bi se pokrile one osnovne, koje omogućuju preživljavanje („jako je teško, kažem, odrekneš se svega da bi imo osnovu znači...”).¹⁴⁸

Poljoprivredna proizvodnja za vlastite potrebe koja uključuje povrće, žitarice, meso (svinje, kokoši) i jaja od ključne je važnosti za opstanak kućanstva i omogućava zadovoljavanje najvećeg dijela potreba u području prehrane. Dakle, adaptacija potrošačkih potreba na ono osnovno omogućava preživljavanje i s niskim novčanim prihodom:

Lenka: *Mislim to je jako malo, to je mizerno, šta je to, to dvije tisuće trista kuna... to je jedna obična socijala da kažeš, dvoje ljudi da žive od toga (...) Katastrofa.*

Članovi kućanstva ne mogu očekivati financijsku pomoć ni od koga, jer nemaju obitelji ili rodbine koji bi im mogli pomoći, te žive u siromašnom kraju iz kojega se ljudi iseljavaju, u selu sa staračkim stanovništvom. Borisova i Lenkina odrasla djeca, i sama niskih kapitala, nisu u mogućnosti pomagati roditelje. Nizu strukturno nepovoljnih uvjeta kojima je kućanstvo izloženo Boris i Lenka dodaju i etničku pripadnost, navodeći kako je

¹⁴⁸ S obzirom na to da ovo kućanstvo nema svoj automobil, da su vezani za poljoprivrednu proizvodnju, te da nemaju financijska sredstva, odlasci na odmori ili izlete apsolutno su izvan horizonta mogućega:

Intervjuist: *Znači auto nemate, jel tako, to bi vam bio prevelik trošak?* Boris: *Ne samo trošak, nemoć, ne mogu ga ni kupiti auto, ne mogu ni položiti za auto, jer teram traktor na divlje.* Intervjuist: *Što kažete?* Boris: *Teram traktor na divlje, jer nemam novaca da položim za traktor, ne za auto!* Slična je situacija i kod Borisovog i Lenkinog sina: Matija: *I ne znamo šta je godišnji odmor da odemo negdje, nama je godišnji odmor sediti u kući.*

u području (i inače vrlo slabo razvijenom) osobama srpske nacionalnosti posebno teško naći posao:

Lenka: *Ja kažem ne treba mi ništa, samo poso. (...) Ali kažem mi kao općina nismo prispjeli nigdje. Jer opština nam je [ime općine sa većinom srpskim stanovništvom], ne možemo, gdje god se pojaviš kao takav, ne možeš dobit poso, ne možeš, jednostavno nisi... ne znam šta bi rekla.*

Konačno, Boris je ozbiljno narušenoga zdravlja i pitanje je koliko će još moći raditi, što unosi dodatnu nesigurnost u vrlo ograničen horizont budućnosti kućanstva, a istovremeno onemogućuje Lenku u duljem izbjavanju izvan kuće zbog sezonskog rada ili rada u inozemstvu. Život ovoga kućanstva, kao i drugih sa strategijom preživljavanja, ostaje obilježen nemoći i siromaštvom:

Boris: *Ma ja, ja je jako lako isplaniram [budućnost], samo nema od tog ništa. (...) Ja ću ti sve pošteno reć, to će ti reć svaki jadnik ko' i ja. Neće onaj ko nije jadan, nema šta pričat, on za novce preživi mjesec i čeka drugi, eto. Ja ne plačem, ja oću da dođu, da vide, da vide! Evo da je svanulo, pa da ti ja pokažem od čega živim. Ja, Lenka i kučka živimo sa dve i tristo, jedna keruša, jedna krmača i tri bravca.*

5.6.3. Zaključak o životnim strategijama preživljavanja

Životne strategije preživljavanja su obrasci praksi agenata usmjereni opstanku u strukturno izrazito nepovoljnim okolnostima. Temeljne odlike ovih strategija su vrlo nizak obujam kapitala agenata te naglašeno sužavanje horizonata potreba, odnosno, ograničenja mogućnosti agenata u sferi potrošačkih praksi. Kod ovih strategija izraženo se pojavljuju i devalvacije te deaktivacije kulturnih kapitala, kao i potrošeni tjelesni resursi agenata (uslijed bolesti, invaliditeta i/ili starosti). Agenti sa životnim strategijama preživljavanja često ne očekuju znatnija poboljšavanja svojih uvjeta života, već imaju prakse usmjerene održavanju svakodnevnoga fizičkog i materijalnog opstanka kućanstva.

Agenti sa strategijama preživljavanja imaju radikalno ograničene prakse svakodnevne potrošnje. Ova kućanstva ne mogu u potpunosti zadovoljiti čak ni dio najosnovnijih potreba što može uključivati odricanje u količini i kvaliteti hrane, nemogućnost kupnje dijela potrebnih lijekova, radikalno smanjivanje režijskih troškova, izostanak kupnje novog namještaja i kućanskih uređaja itd. Ograničenja mogućnosti u području potrošnje znače da

će se kućanstva sa strategijama preživljavanja truditi osiguravati dio osnovnih potreba uz što manju potrošnju novca – dekomercijalizirajući dobra i usluge, kada to mogu. Primjerice, ova će kućanstva proizvoditi vlastitu hranu ili nastojati primati hranu od obitelji, snalaziti se u nabavi drva za ogrjev, popravljati umjesto kupovati novi namještaj i kućanske uređaje, sami obavljati sve vrste rada koje mogu umjesto da ih plaćaju, razmjenjivati rad i dobra s drugima itd.

Kod ovih kućanstava praktički „na svakom koraku” susreće se pritisak siromaštva i manjak kapitala koji znači pritisak „nužnosti” odricanja, nemoć agenata za ostvarivanje načina života koji omogućuju više razine kapitala (Bourdieu, 1984; Bourdieu i sur., 1999). Sva dobra i usluge koje ne spadaju u najnužnije još se radikalnije režu – mnogi agenti odriču se bilo kakvih izlazaka iz kućanstva koji bi uključivali novčani trošak poput sjedenja u kafiću i odlazaka u kino, a izleti i putovanja za ove su agente praktički sasvim izvan horizonta mogućeg. Znatan broj kućanstava sa strategijom preživljavanja u ovom istraživanju nema dovoljno ekonomskog kapitala da bi posjedovali automobil.

Daljnji kriterij klasifikacije ovih strategija, nakon izrazito niskih razina kapitala i nepovoljnih okolnosti, urbani je ili ruralni karakter naselja u kojem agenti žive. Naime, u kućanstvima s ruralnom strategijom preživljavanja proizvodnja hrane za vlastite potrebe omogućava podmirenje vrlo značajnog dijela osnovnih potreba, dok kod urbanih kućanstava veliki dio agenata nema mogućnost vlastite poljoprivredne proizvodnje. Kućanstva sa strategijama preživljavanja u gradu se, ako to mogu, snažnije oslanjaju na druge prakse, poput onih koje omogućava socijalni kapital solidarnosti i/ili snižavaju kvalitetu prehrane.

Konačno, s obzirom na to da kućanstva u ovako zacrtanim uvjetima života na sve načine koji su im dostupni pokušavaju preživjeti i osigurati što prihvatljivije uvjete i način života, treći kriterij klasifikacije odnosi se na najvažnije strateške elemente za preživljavanje. Strateški elementi istaknuti u preživljavanju povezani su s dispozicijama, praksama, kombinacijama praksi i tipovima ekonomskog polja aktivnosti (formalno i neformalno). Kako kućanstva klasificirana u ovu strategiju ne raspolažu dovoljno visokim obujmom iskoristivoga ekonomskog i kulturnog kapitala da bi na njima temeljila strategiju, jedini kapital koji sudjeluje u klasifikaciji je socijalni kapital solidarnosti (oslanjanje na razne vrste pomoći drugih).

Životne strategije preživljavanja u urbanom okruženju u ovome istraživanju imaju sljedeće elemente:

- *dugotrajno radikalno ograničavanje potreba*
- *udruživanje resursa više generacija obitelji kroz život u jednom kućanstvu*
- *izrazito oslanjanje na socijalni kapital solidarnosti*
- *oslanjanje na devalvirani obrtnički rad*
- *oslanjanje na socijalnu pomoć*
- *kombiniranje izvora prihoda iz formalne i neformalne ekonomije,*

a u ruralnom okruženju oslanjaju se na:

- *samoopskrbu, tj. poljoprivrednu proizvodnju za vlastite potrebe u kombinaciji sa socijalnom pomoći, neformalnim i/ili formalnim radom.*

Bez obzira na specifičnu kombinaciju elemenata strategije, generalno nizak ukupni obujam kapitala ovih kućanstava jasno je vidljiv u području ekonomskog kapitala. Iako je u dijelu slučajeva zabilježeno formalno zaposlenje, ili samozaposlenost, radilo se o prihodima s kojima se ne mogu osvarivati dovoljni prihodi za izdizanje višechlanog kućanstva iz uvjeta života u kojima je moguće tek preživljavanje. Iskazani redoviti mjesečni formalni prihodi u istraživanju kreću se u rasponu od 2000 do 6000 kuna (270 do 800 eura) za cijelo kućanstvo, to jest, od 500 do 1400 kuna (67 do 187 eura) po članu kućanstva 2015. godine.¹⁴⁹ Ovako veliki raspon posljedica je kombinacija uvjeta života i elemenata strategije. Naime, najviša zabilježena prosječna primanja po osobi odnose se na kućanstva koja su imala značajne mjesečne novčane troškove koji se ne odnose na prehranu i režije: kredit, najamninu za stan ili otkup stanarskog prava, a najniži se iznosi prihoda odnose na seoska kućanstva koja su veliki dio prehrambenih potreba zadovoljavala vlastitom poljoprivrednom proizvodnjom, a troškove grijanja pokrivala prikupljanjem drva.

U svakom slučaju, kućanstva sa strategijom preživljavanja ne posjeduju imovinu koju bi mogla profitabilno prodati ili davati u najam: u principu, posjeduju samo nekretninu u kojoj žive a dio ne posjeduju niti jednu

¹⁴⁹ Prihodi od 500 do 1400 kuna po članu kućanstva nalaze se ispod praga rizika od siromaštva ili tek nešto malo iznad (<https://web.dzs.hr/arhiva.htm>, *Pokazatelji siromaštva u 2014.*). Valja napomenuti kako se najviša zabilježena prosječna formalna primanja po osobi kod kućanstava u istraživanju odnose na kućanstva koja su imala značajne dodatne mjesečne novčane rashode, dakle, plaćanje najamnine za podstanarstvo (p2 i p6), plaćanje otkupa stanarskog prava (i p10) ili kredit u banci (p3, p9 i p10), što čini njihov realan novčani iznos, koji im ostane za život, nižim od onoga koji se promatra u kategoriji dohotka.

nekretninu, niti vrijedna zemljišta.¹⁵⁰ Nadalje, ova kućanstva ne raspolažu ušteđevinom koja bi mogla poslužiti za veće investicije ili riješiti situacije većih izvanrednih troškova. Konačno, ova kućanstva ili nisu u mogućnosti posjedovati registrirani automobil, ili imaju automobil vrlo male vrijednosti (u usporedbi s agentima u drugim kategorijama strategija upadljivo manje često imaju automobile, te su automobili manje vrijednosti).¹⁵¹

Kućanstva sa strategijama preživljavanja općenito imaju najmanji obujam kulturnog kapitala od svih intervjuiranih: zabilježeni su jedini slučajevi (ne)završene osnovne škole te veći udio osoba s trogodišnjom srednjom školom i niskim kvalifikacijama. Ipak, kućanstva sa strategijama preživljavanja mogu imati i odrasle članove sa srednjim razinama institucionaliziranoga kulturnog kapitala pa čak i visokoškolskim diplomama (slučajevi p4, p9, p10, p13), dakle, diplomama koje su deaktivirane.

Deaktivacije kulturnog kapitala odnose se na gubitak posla i radnih mjesta koje je slijedila nemogućnosti ponovnog zapošljavanja na temelju kvalifikacija i posebno su čest slučaj kod strategija preživljavanja. U ovome istraživanju gore navedene situacije iskusili su članovi većine kućanstava sa strategijom preživljavanja. Deaktivacije kulturnog kapitala događale su se, uglavnom, uslijed ekonomskih restrukturiranja i propadanja i/ili privati-

¹⁵⁰ Vlasništvo nad nekretninom kod slučajeva u istraživanju posljedica je ili obiteljskog naslijeđa (p3, p5, p12, p13, p14) ili otkupa u socijalizmu dodijeljenoga stanarskog prava (p1, p10). U drugim slučajevima stanovanje je osigurano kroz najam po tržišnoj cijeni (p2 i p6), ostvarivanje prava na socijalne stanove u okviru programa socijalne pomoći (p7, p8), te kao neslužbeno pravo stanovanja bez plaćanja najma – pomoć prijatelja na temelju socijalnog kapitala (p9). U samo jednom je slučaju zabilježena kupnja nove nekretnine – p4 (uz pomoć otpremnine kupljen stan male kvadrature i cijene za jednu osobu), a u drugim slučajevima ideja kupnje stana je sasvim izvan horizonta mogućeg (p2, p7, p8, p9).

¹⁵¹ Dakle, od ukupno četrnaest kućanstava kategoriziranih u strategije preživljavanja u ovom istraživanju, njih osam nije posjedovalo automobil, četiri su posjedovala registrirani automobil (p4, p5, p9 i p10), a dva su kućanstva posjedovala automobil kojega su ostavila neregistriranim zbog ekonomskog troška (p3 i p13). U slučaju da su kućanstva sa strategijom preživljavanja posjedovala automobil, radilo se o najstarijim i najmanje vrijednim vozilima u istraživanju – prema podacima prikupljenim anketnim upitnikom, o vozilima u vrijednosti do 1000 eura. Registrirani automobil posjedovala su ona kućanstva sa strategijama preživljavanja kojima je bio nužan za obavljanje plaćenog rada (formalnog ili neformalnog) i gdje nisu postojale druge mogućnosti prijevoza do mjesta kamo članovi kućanstava moraju putovati (javni prijevoz, bicikl, odlazak na rad pješice). Zadržavanje vlasništva nad automobilom nije se smatralo samorazumljivim, već troškom koji treba opravdati: Živko (p9): *I to nam je trošak, već je žena vikala: „Ma daj to odjavi!” ali, reko: „Kako?” – kad ti treba. Nekad ti zatreba a nemaš, nemoš ništa, moraš imat ga. Jednostavno... a kad dođe... stvarno više... odjaviti ili ga prodat, ili ga... bacit u smeće. // Nora (p4.): *To mi je jedino luksuz, taj autić koji je star četrnest godina, kojeg vam nedam! // Vinka: Samo se bojim auta odreći, auta se još nisam odrekla (...) kojeg ne znam uopće kak ću registrirat u dvanaestom mjesecu, ne znam kako.**

zacije poduzeća ili promjena odredbi institucionalnih praksi umirovljenja tijekom postsocijalističke transformacije i ekonomske krize.

Poseban razlog deaktivacije kulturnog kapitala utvrđen u ovome istraživanju prisutan je samo kod žena i radi se o pritisku rodni očekivanja, tj. o nametanju uloge „majke-kućanice”. Naime, uslijed direktnog pritiska tradicionalnih, odnosno, patrijarhalnih očekivanja članova obitelji, događale su se trajne deaktivacije kulturnog kapitala kroz koje su žene počele obavljati isključivo rad u kućanstvu, oko kućanstva (proizvodnja hrane za vlastite potrebe) i brigu za djecu – posebno u slabije razvijenim ruralnim područjima (p7 i p13; donekle i kod p11 i p12).¹⁵²

Također, razlozi deaktivacije kulturnog kapitala koji se učestalo pojavljuju kod kućanstava sa strategijom preživljavanja su i ozljede i bolesti, dakle, nesposobnosti za rad koje su prekinule radne trajektorije agenata (u slučajevima p3, p5, p7, p8, p9 i p12) kroz: prijevremena umirovljenja, otkaze i produljena bolovanja s minimalnim naknadama. Treba naglasiti da su neki agenti morali godinama čekati rješenja o svom statusu bez ostvarenih prava, osim eventualno minimalnih socijalnih naknada.

Uslijed niskih, devalviranih i deaktiviranih institucionaliziranih kulturnih kapitala, za agente sa strategijama preživljavanja, važne su i razne utjelovljene vještine i tjelesne sposobnosti (posljednje se odnose na zdravlje, snagu, izdržljivost u radu itd.). Ovo se odnosi, primjerice, na različite zanatske i majstorske vještine koje zahtijevaju određena tehnička umijeća na razini polukvalificiranih i kvalificiranih zanimanja, ali i mnoge druge (u strogom smislu „netehničke”) utjelovljene vještine i tjelesne sposobnosti poput jednostavnog fizičkog rada, poljoprivrednih vještina, čuvanja djece, čišćenja i kuhanja itd. Ovakvi resursi mogu biti zamjenjivi za novac ili dobra i usluge u neformalnom sektoru ekonomije „na crno”. Nekim kućanstvima ovakve vrste rada mogu osiguravati značajne prihode i dobra za preživljavanje (p8, p9, p13). Također, rad koji omogućavaju utjelovljene vještine i tjelesne sposobnosti može biti korišten za održavanje razmjena unutar socijalnog kapitala solidarnosti uz često asimetričnu recipročnost – zaprimanje veće vrijednosti nego što je uloženi rad.

¹⁵² Ova kategorija ne obuhvaća žene koje nikada nisu imale plaćeno zaposlenje, ili su prestale s plaćenim zaposlenjem i prihvatile dugotrajnu nezaposlenost, ako u intervjuima nije zabilježeno kako je postojao pritisak članova obitelji i tradicionalnih očekivanja na odustajanje od plaćenog rada i posvećivanje tradicionalnim „ženskim ulogama”, već se navode drugi razlozi. Ovo se opširnije komentira u dijelu koji se bavi rodni asimetrijama kod strategija preživljavanja.

Socijalni kapital solidarnosti može biti od iznimne važnosti za uvjete života kućanstava sa strategijom preživljavanja. Pomoć mreža obitelji, rodbine, kumova i prijatelja može značajno pridonijeti načinu života agenata sa strategijom preživljavanja, čak i ako članovi njihovih mreža socijalnog kapitala i sami nemaju velike količine kapitala. Naime, socijalni kapital solidarnosti omogućuje agentima sa strategijom preživljavanja mobilizirati značajne količine resursa, dobara, usluga i podrške u odnosu na njihove uvjete života. Sva kućanstva u istraživanju primala su neke vrste pomoći putem socijalnog kapitala solidarnosti, od kojih su najznačajnije pomoći u: hrani, novcu, posudbama novca, nalaženju poslova za zaradu „na crno” i za zaradu „na sivo”, nalaženju kupaca za poljoprivredne proizvode, direktnoj razmjeni rada za novac ili dobra, čuvanju djece, nalaženju „veze” za zaposlenje, primanju poklona i donacija odjeće, kućanskih uređaja i namještaja, emocionalnoj pomoći, te drugim oblicima poklona i pomoći.

Kod velikih padova u razinama kapitala koji se interpretiraju kao situacije izvana nametnute nesreće i „nevolje” (uključujući otkaze, razvode i smrti članova kućanstava), socijalna mreža može reagirati posebno snažnim praksama pomoći motiviranima razumijevanjem i empatijom prema onima koji su se u takvim situacijama našli (posebno istaknuto u slučajevima p4, p9 i p10).¹⁵³ Obitelj i rodbina ostaju najznačajniji izvor pomoći, a mnoga kućanstva koja se ne mogu osloniti na obitelj i rodbinu imaju manje šanse za primanje redovite novčane pomoći i pomoći u hrani.¹⁵⁴ Ipak, socijalni kapital solidarnosti može biti vrlo značajan u vezama s kumovima (simboličkom rodbinom) i prijateljima (npr. p4, p8 i p10).

Jedine investicije u kapitalu zabilježene kod ovih agenata su investicije u socijalni kapital (osim kulturnog kapitala djece, uglavnom regularnog obveznog školovanja). Investicije u socijalni kapital, naime, često zahtijevaju tek minimalan ekonomski kapital (eventualno sitni pokloni, trošak prijevoza do rodbine i prijatelja koji ne žive u istom mjestu), a mogu osigurati veće povrate ekonomskog kapitala (okvirno nabrojene u gornjem tekstu).

¹⁵³ Pritom se može primijetiti i erozija jednog dijela socijalnog kapitala – onoga najviše vezanog za status i profesionalnu instrumentalnu dimenziju.

¹⁵⁴ Utoliko, teškoće značajnijih poboljšanja položaja socijalnim kapitalom za pojedince i kućanstva mogu nastati u onim slučajevima u kojima imaju mali broj živuće najbliže obitelji i rodbine na koju se mogu osloniti i/ili kada su obiteljski odnosi značajno narušeni (p5, p6, p10, p11, p12), te kada i živuća obitelj i rodbina imaju iznimno niske kapitalne i već su morali pomagati u kriznim situacijama, trošeći svoje „zalihe” kapitala (p2, p7). One se moraju nadoknaditi drugim oblicima socijalnog kapitala, drugim praksama i/ili dodatnim redukcijama potrošnje.

Pomoć koju ovi pojedinci i kućanstva dobivaju, u većoj se ili manjoj mjeri može nastojati „uzvratiti” radnim praksama, pogotovo u slučajevima kada pomoć ne dolazi od najbliže obitelji, već od manje bliskih osoba, kao i u situacijama kada je razmjena radnih praksi očekivana (npr. sudjelovanje u sezonskim radnim „akcijama” proizvodnje hrane).

Kućanstava sa strategijom preživljavanja u pravilu ne posjeduju politički kapital ili socijalni kapital neformalnih veza koji bi mogao omogućiti rastvaranje mehanizama zatvaranja i rezultirati zaposlenjima te povlaštenim pristupom različitim državnim i društvenim resursima. Ovo isključuje agente iz mogućnosti stjecanja usluga, prava, resursa i zaposlenja koje su omogućene agentima koji te kapitale imaju.

Nepovoljne su se strukturne okolnosti kod slučajeva obuhvaćenih istraživanjem pogotovo odnosile na mjesta stanovanja u slabije razvijenim i manjim naseljima u manje razvijenim područjima Hrvatske. Takva su mjesta stanovanja ograničavala šanse za poboljšavanje uvjeta života pojedina i kućanstava kombinacijom nepovoljnih strukturnih faktora. Ovo se odnosi na mali broj i „snagu” poduzeća i općenito ekonomskih djelatnosti u lokalnom području, osobito izražene mehanizme zatvaranja u javnim institucijama pa i u privatnim firmama, loše opće stanje likvidnosti lokalnog formalnog i neformalnog tržišta, stariju dob i lošiji standard stanovnika i sl.

Ovakva su područja, uglavnom, već tijekom postsocijalističke transformacije doživjela značajna nazadovanja ekonomskih sektora poput proizvodnje, pri čemu je propao dio poduzeća te je radikalno smanjena zaposlenost u velikim industrijskim pogonima i velikim poljoprivrednim kombinatima, bez značajnijih zamjena novim ekonomskim prilikama (vidi Lovrinčević, 2002).¹⁵⁵ U generalni obrazac deaktivacije kapitala tijekom postsocijalističke transformacije uklapa se u ovome istraživanju otprilike pola kućanstava sa strategijama preživljavanja.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Takav pad zaposlenosti neminovno je doveo do devalvacije kulturnih kapitala velikog dijela stanovništva tijekom postsocijalističke transformacije i deaktivacije kulturnih kapitala za onaj dio koji se nije mogao ponovno zaposliti. Navedeno je rezultiralo padom u kolektivnoj trajektoriji (Bourdieu, 1984, 112) velikog dijela industrijskog radništva i popratnih djelatnosti, dakle, čestim slučajevima dugotrajne formalne nezaposlenosti, pronalaskom drugog posla bez korištenja kvalifikacija (jednostavna zanimanja s minimalnim plaćama) i prijevremenim umirovljenjima.

¹⁵⁶ U ovom istraživanju to su: p1 (Davor – prijevremeno umirovljenje zbog propasti tvornice); p3 (Goran – prijevremeno invalidsko umirovljenje nakon smanjenja broja radnika, podizanja radnog opterećenja oko 60 % iznad regulative i srčanog udara agenta); p8 (Marija – dugotrajna nezaposlenost nakon propasti poduzeća); p11 (Jegor – dugotrajna nezaposlenost nakon propasti poduzeća); p12 (Snježa – kvalifikacija obezvrijeđena već pri završetku školovanja urušavanjem

U drugom dijelu slučaja nailazimo na kućanstva čije su strategije preživljavanja posljedica deaktivacija kulturnog kapitala tijekom ekonomske krize. Pritom su bile prisutne deaktivacije ne samo nižih, već i srednjih te visokih kulturnih kapitala (otkazima i prijevremenim umirovljenjima).¹⁵⁷ Ovi su slučajevi deaktivacije viših kulturnih kapitala, uz kombinaciju s drugim nepovoljnim faktorima, rezultirali situacijama u kojima su se i pojedinci i kućanstva s prethodno znatno povoljnijim uvjetima životima našli u nužnosti strategija preživljavanja. Nadalje, kod kućanstava sa strategijom preživljavanja izraženo su prisutne i situacije ne samo deaktivacije nego i nemogućnosti početne aktivacije kulturnih kapitala mlađih članova kućanstava u razdoblju ekonomske krize (prvih zapošljavanja koja bi odgovarala postignutim kvalifikacijama).¹⁵⁸

Konačno, nepovoljne se okolnosti ovih kućanstava odnose i na teškoće u ostvarivanju socijalnih prava i socijalne pomoći. U ovu kategoriju ulaze restriktivna pravila za ostvarivanje prava na pomoć u sustavu socijalne skrbi, niski novčani iznosi različitih socijalnih naknada (primjerice kod dugotrajnog bolovanja), te teškoće u ostvarivanju drugih socijalnih prava (npr. invalidska mirovina) koje kućanstva sa strategijama preživljavanja mogu susresti. Na najširoj razini, nepovoljne strukturne okolnosti općenito se odnose na niske razine mirovina, pogotovo prijevremenih, minimalnih i obiteljskih mirovina, kao i općenito niske razine plaća, posebno za kvalifikacije stečene trogodišnjim strukovnim obrazovanjem i niže.

gospodarskog polja u kojemu je vrijedila); p13 (Mate – dugotrajna nezaposlenost nakon propasti poduzeća); p14 (Boris i Lenka – dugotrajna nezaposlenost nakon propasti poduzeća). Na ovo se može dodati gubitak posla u vrijeme rata i neiskoristivost diplome uslijed opće ekonomske kontrakcije polja za koju je vrijedila (p3, Agata), te prijevremeno umirovljenje iz vojne ili policijske službe po sili zakona (p9, Živko). U svim navedenim scenarijima kulturni kapital je deaktiviran zbog društveno-ekonomskih promjena te ga agenti više nisu uspjeli koristiti na formalnom tržištu.

¹⁵⁷ U ovom istraživanju to su: p4 (Nora – otkaz s otpremninom tri godine prije prve dobi za prijevremeno umirovljenje, uslijed smanjivanja administrativnog osoblja u privatiziranoj firmi); p9 (Ana – otkaz za vrijeme Aninog bolovanja uslijed „guranja” druge osobe na njezino radno mjesto preko političkog kapitala tijekom ekonomske krize); p10 (Vinka – otkaz i prijevremena mirovina, uslijed zamjene radnog mjesta drugom osobom – na programu stručnog usavršavanja).

¹⁵⁸ U istraživanju su ovakvi slučajevi prisutni kod: p3 (Iva – nakon više godina čekanja zaposlena je tek privremeno, posebnim manevrom članova kućanstva koji je uključio socijalni kapital neformalne veze te pozivanje na simbolički kapital) i p8 (Marija i Darko – kvalifikacija devalvirana po završetku srednje škole slabljenjem gospodarskog polja dovršenim tijekom ekonomske krize te propašću/redukcijom broja zaposlenih u poduzećima na koja se „ciljalo”).

U primjerima životnih strategija preživljavanja u istraživanju nalaze se i slučajevi izrazite rodne asimetričnosti. Ovo se prije svega odnosi na pojavu nekonsenzualnih strategija kućanstava (slučajevi p7 i p12). Slučaj p7 primjer je i prisilnog ograničavanja žene u njezinoj individualnoj životnoj strategiji koji je rezultirao smanjivanjem individualnih kapitala agentice. Iduće područje koje je potrebno istaknuti iz rodne perspektive na strategije pojedinaca i kućanstava tradicionalna su očekivanja u dijelu ruralnih kućanstava. Naime, tradicionalna rodna očekivanja u partnerskim odnosima i u patrimonijalno proširenim obiteljima (partnerovi roditelji) u više su slučajeva potaknula žensku neaktivnost u formalnoj ekonomiji ili je direktno onemogućila (p11, p12 i p13).

U kategoriji ruralnih strategija kućanstava zabilježeni su i rodni sukobi unutar kućanstava obilježeni ženskim nezadovoljstvom i pritiscima za aktivaciju partnera u profitabilnijim vrstama neformalnog ili formalnog rada nego što su oni koje obavljaju. Ovo može biti pogotovo izraženo obilježje kućanstava u kojima muškarac neformalno radi u socijalnoj ekonomiji (obavlja usluge i pomaže susjedima, prijateljima, suseljanima) što može uključivati velik dio neplaćenog rada i potrošnju vremena u novčano neproduktivnom druženju „po selu”.

U primjerima strategije preživljavanja u ruralnom okruženju gubitci formalnih zaposlenja su u nekoj mjeri „vratili” kućanstava s ruralnom strategijom preživljavanja na život obilježen njihovim lokalnim (seoskim) prilikama, na način koji odgovara zaustavljanju (i preokretanju) modernizacije o kojoj za postsocijalističke zemlje izvještavaju Rose (1994) i Burawoy i suradnici (2000). Kod malih naselja s izrazito ruralnim obilježjima nailazimo na odrasle članove kućanstava – prvenstveno muškarce – s habitusima i praksama izrazito vezanima uz lokalnost sela, seoske resurse i način života. Ovi agenti nisu iskazivali ambicije i aspiracije za traženje potencijalno profitabilnijih neformalnih ili formalnih poslova u gradovima. U ovim slučajevima može se govoriti o cjeloživotnoj prilagodbi habitusa na potpuno ruralni, u nekom smislu predmoderni način života.

Konačno, kod strategija preživljavanja, češće nego u drugim strategijama, pojavljuju se značajnije asimetrije u obavljanju kućanskih poslova i kod uglavnom konsenzualnih strategija. Ovo može biti pogotovo naglašeno kod muških ozljeda i invaliditeta (p3, p5, p8), što upućuje na literaturu koja donosi zaključke o muškom gubitku identiteta, samopoštovanja i slabim

moogućnostima prilagođavanja na uloge i radne zadatke u kućanstvu nakon gubitka plaćenih poslova (Burawoy i sur., 2000).

Horizonti budućnosti kod kućanstava sa strategijom preživljavanja gotovo su unificirani u svojoj usmjerenosti na svakodnevno preživljavanje i u nemogućnosti aspiracija prema značajnijim poboljšanjima života. Dok neki mlađi agenti u kategoriji strategija preživljavanja donekle mogu zamisliti budućnost s boljim uvjetima života, ne mogu je očekivati za sebe te imaju teškoće u projekciji svoga života u horizont bolje budućnosti. Horizonti budućnosti za starije agente sa strategijama preživljavanja u pravilu su još radikalnije ograničeni i svode se na izdržavanje svakodnevnice obilježene „tihom” borbom za materijalni i fizički opstanak.

U aspiracijama za budućnost ovih kućanstava uz neizvjesnost i naglašavanje teškog preživljavanja iz dana i dan primjetno je istaknuta nada za očuvanje zdravlja, koje je preduvjet i poljoprivrednoj proizvodnji, svim plaćenim radnim praksama te praksama razmjena rada, dobara i usluga. Treba istaknuti ruralne strategije preživljavanja kod kojih, uslijed jakog fizičkog trošenja, zdravlje može biti posebno ugroženo, a tjelesni resursi se mogu pojavljivati kao ključni resurs koji omogućuje opstanak kućanstva.

Konačno, jedine nade za bolju budućnost, kod dijela kućanstava sa strategijom preživljavanja, pojavljuju se u vidu nade u određeni napredak djece – njihovo odmicanje od uvjeta života obilježenih nužnošću i pritiskom teškoća svakodnevnog opstanka.

6. ZAKLJUČAK

6.1. Kratki opis strategija

U ovoj knjizi rekonstruirane su životne strategije i strategije preživljavanja u posttranzicijskoj Hrvatskoj pri završetku velike ekonomske krize. Teorijski okvir studije utemeljen je u Bourdieuovom prakseološkom pristupu strategijama i tradiciji istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava, te je prilagođen za istraživanje u hrvatskom kontekstu. Svako od 30 kućanstava obuhvaćenih istraživanjem analizirano je kao pojedinačan slučaj životnih strategija, na osnovi podataka prikupljenih polustrukturiranim intervjuima, anketnim upitnikom i mikroetnografskim bilješkama. Pritom je rekonstruirano pet različitih strategija, odnosno, različitih obrazaca djelovanja kojima pojedinci i kućanstva u posttranzicijskoj Hrvatskoj nastoje održavati i/ili poboljšavati svoje uvjete života.

Životne strategije u posttranzicijskoj Hrvatskoj mogu se razvrstati u pet generalnih tipova:

1. *Životne strategije napredovanja;*
2. *Životne strategije očuvanja položaja;*
3. *Životne strategije kompenzacije položaja;*
4. *Životne strategije snalaženja; i*
5. *Životne strategije preživljavanja.*

Životne strategije napredovanja obrasci su praksi agenata koji su ostvarivali dugoročno poboljšavanje uvjeta života uz uzlazne karijere i poduzetničke projekte. Ove strategije temelje se na visokom volumenu kapitala (vrijednim diplomama i vještinama, profitabilnoj imovini, reputaciji itd.). Kod strategija napredovanja moguće je prepoznati „dominantne kapitale”,

kapitale kojima agenti osiguravaju najviše stope prihoda, kao i izrazite sinergije različitih tipova kapitala.

Agenti s dugotrajnim strategijama napredovanja svoje su ekonomske situacije evaluirali natprosječnim za hrvatske okvire. Njihovi horizonti potrošačkih potreba uključivali su i ono što je iz pozicija ostalih strategija bilo nedostižno, poput značajnih investicija u pokretnine i nekretnine ili redovitih odlazaka na skuplja putovanja. Visokim obujmom i profitabilnošću kapitala ova kućanstva stvarala su „zalihu društvene moći” koja im je omogućavala izbjegavanje i nadilaženje različitih nepovoljnih strukturnih uvjeta te formiranje dugoročnih horizonata budućnosti s očekivanjem rasta.

Ovisno o vrsti dominantnog kapitala životne strategije napredovanja u ovome istraživanju podijeljene su u podtipove u kojima se napredovanje ostvaruje na temelju: kulturnog kapitala, kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala, te političkog kapitala i kapitala neformalnih veza.¹⁵⁹ Za pretpostaviti je i važnost socijalnog kapitala moćnih „veza” i/ili političkog kapitala kao pomoći pri ugovaranju poslova i osiguravanju statusa kod dijela agenata s dominantnim kulturnim i ekonomskim kapitalima.

Agenti sa *životnim strategijama napredovanja na temelju kulturnog kapitala* pripadnici su specijaliziranih profesija (inženjeri i drugi tehnički stručnjaci, znanstvenici, razni eksperti) kojima je visoka vrijednost njihovih diploma, vještina i znanja omogućavala ostvarivanje razmjerno visokih plaća.¹⁶⁰ Ovisno o specijalizacijama i poljima radnih aktivnosti ovi agenti su provodili različite vrste investicija u svoje kulturne kapitalne, poput redovitog stjecanja novih vještina i znanja, viših stupnjeva obrazovanja, specijalizacija i certifikata te investicija u redovitu participaciju u poljima umjetnosti i kulture. Za mnoge elemente karijernog napredovanja na temelju kulturnog kapitala u istraživanju su se vrlo važnima pokazali i profesionalni socijalni kapital (mreža kolega u polju rada i srodnim poljima) te simbolički kapital

¹⁵⁹ Životne strategije napredovanja na temelju ekonomskog kapitala zasigurno postoje u hrvatskom društvu, no za očekivati je da je teško u istraživanju „uhvatiti” agente s ovim strategijama, u principu visokih kapitala, s obzirom na samoisključivanje „bogatih” iz socioloških istraživanja (vidi Savage i Williams, 2008). Također, za očekivati je i da se ekonomski kapital u strategijama napredovanja često nalazi u kombinaciji s kulturnim kapitalom ili s političkim kapitalom.

¹⁶⁰ No, kod životne strategije napredovanja na temelju kulturnog kapitala treba uzeti u obzir i promjene u odnosima vrijednosti kapitala između pojedinih polja, prije svega gubitak vrijednosti koji se dogodio nekim vrstama kulturnih kapitala. U ovom se smislu ističu kapitali vrijedni u poljima kulture i umjetnosti gdje kulturni profesionalci/ke s visokim kulturnim kapitalom sve češće postaju onemogućeni održavati strategije napredovanja zbog devalvacije njihovih kapitala i rada (vidi npr. Barada i sur., 2016; Krol i sur., 2020).

(reputacija, tj. ugled u polju). Zamijećeno je i pomicanje dijela ovih agenata iz državnog i javnog sektora k privatnim tržišnim aktivnostima, ili kombiniranje ovih dvaju sektora.

Životne strategije napredovanja na temelju kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala zabilježene su kod agenata s poduzetničkim aktivnostima. Ove strategije su zahtijevale ekonomske investicije i visoke kulturne kapitalne za vođenje firmi ili obrta. Zbog toga su uključivale oslanjanje na akumulirani ekonomski kapital kućanstva, investicije putem kredita i subvencija te ekonomski kapital roditeljskih obitelji. Različite vrste sinergija kulturnog kapitala s ekonomskim obilježavale su ove životne strategije: od složenih administrativnih, finansijskih i upravljačkih vještina do samih područja poduzetničkih aktivnosti koje, s obzirom na poduzetničke trendove i agende, sve češće zahtijevaju visoke specijalizacije, praćenje tehnoloških noviteta, te različite vrste inovacija (Jenniskens i sur., 2011; Švarc, 2017; Švarc i Lažnjak, 2020).

Životne strategije napredovanja na temelju kombinacije socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala odnose se na agente koji napredovanje osiguravaju različitim vrstama pogodovanja i rastvaranja mehanizama zatvaranja. Sukladno zaključcima prethodnih istraživanja koja hrvatski kapitalizam ocjenjuju kao klijentelistički oblik kapitalizma (Franičević, 2002; Hoffmann i sur., 2017; Račić, 2021; Petrić i sur., 2022), i ovim je istraživanjem utvrđeno kako je neformalnim mehanizmima moguće osigurati radna mjesta, pozicije u institucijama i udrugama, osigurati povlašteni pristup subvencijama i natječajima, te različite druge preferencijalne tretmane. Ovo istraživanje upućuje i na opravdavanje ovih principa djelovanja kao „normalnih” i „nužnih” kod agenata kojima su dominantni kapitali neformalnog tipa, pogotovo u područjima gdje su mehanizmi zatvaranja izrazito rašireni. Kod ovih strategija logično je očekivati diverzifikaciju portfolija kapitala investicijama agenata u kulturne i u ekonomske kapitalne – i zbog ukupnog povećavanja moći kućanstva, ali i zbog smanjenja ovisnosti o neformalnim kanalima uspjeha.

Agenti sa **životnim strategijama očuvanja položaja** težili su održavanju svojih uvjeta života prije nego njihovom poboljšavanju. Ovi su pojedinci i kućanstva u istraživanju imali relativno povoljne kompozicije kapitala kojima su mogli zadovoljavati svoje osnovne potrebe, dok su bili prisiljeni na ograničavanje pogotovo kod izlazaka u restorane, odlazaka na skuplje

kulturne priredbe ili na skuplja putovanja. Agenti sa životnim strategijama očuvanja položaja svoje su ekonomske situacije evaluirali otprilike kao „srednje”, imali su radna mjesta uz ugovore na neodređeno i socijalne beneficije, te dovoljno ekonomskog kapitala da mogu posjedovati vlastite nekretnine i automobile. Ova kućanstva nisu imala kapitale kojima bi mogla ostvariti značajna poboljšanja uvjeta života. Kapitali agenata sa strategijama očuvanja položaja nisu bili aktivni u strukturnim kontekstima koji bi omogućili njihov značajan dugotrajniji rast, a eventualni poduzetnički projekti i obrti nisu im omogućavali zauzimanje profitabilnih pozicija.

Iako se položaj agenata s ovom strategijom mogao blago pogoršavati tijekom ekonomske krize s obzirom na stagnaciju pa čak i smanjenje plaća (devalvacije kulturnog kapitala), nije se radilo o većim pogoršanjima. Ipak, dio agenata je shvaćao svoju društvenu poziciju kroz pad društvene moći i statusa u odnosu na ono što su očekivali i smatrali logičnim društvenim razvojem. Dio ovih agenata uvodio je strateške elemente investicija u kulturne i ekonomske kapitale ili započinjao prakse dodatnog rada. U tim slučajevima govorimo o *dinamičnim strategijama očuvanja položaja* dok drugi podtip čine strategije u kojima nije bilo većih promjena, *statične strategije očuvanja položaja*.

Horizont budućnosti ovim je pojedincima i kućanstvima predstavljao prvenstveno reprodukciju postojećih uvjeta života. U nekim su slučajevima tijekom ekonomske krize zabilježena i razmatranja emigracije, zbog izostanka očekivanja značajnijeg poboljšanja situacije i osjećaja pre niskih prihoda za obavljani rad. Socijalni kapital solidarnosti najvažniji je tip socijalnog kapitala kod ovih pojedinaca i kućanstava. Razmjene usluga i dobara među rodbinom i prijateljima služile su izbjegavanju dijela troškova, poput pružanja i primanja pomoći u obavljanju različitih vrsta rada koje bi kućanstva inače morala platiti, amortizaciji troškova kroz posudbe novca, te očuvanju socijalnog kapitala.

Životne strategije kompenzacije položaja zabilježene su kod pojedinaca i kućanstava koji su se našli u kriznim situacijama pada obujma kapitala pa su nastojali nadoknaditi kapitale te time i društveni položaj koji su izgubili. Strukturne uvjete ovih strategija činile su agentima nepovoljne izvanjske ili unutarnje promjene, prvenstveno devalvacije i deaktivacije kulturnih kapitala (smanjenja plaća i gubitak radnih mjesta) i/ili gubitak rada i kapitala članova kućanstva. S obzirom na društveni trenutak provedbe

ovog istraživanja, izvanjski nepovoljni strukturni uvjeti bili su povezani ponajprije s ekonomskom krizom.

U uvjetima ekonomske krize sva kućanstva u kojima su članovi izgubili radno mjesto, obuhvaćena ovim istraživanjem, uspjela su ostvariti tek lošije uvjete života, nego što su ih imala ranije. Agenti su se morali prilagoditi nepovoljnijim strukturnim uvjetima tijekom krize koja je devalvirala njihove kapitale, uključujući i vrijednost diploma koju su mogli očekivati nakon završetka školovanja. Smanjene šanse uspjeha vodile su nepovoljnijim vrstama rada, koji su obilježavali: ugovori na određeno, agencijski ugovori, smanjivanje socijalnih beneficija, plaćanje po učinku, obnavljanje ugovora po učinku, više stresa i neizvjesnosti nego prije i slično.

Životne strategije kompenzacije položaja kod dijela agenata uključivale su prekarizaciju njihovih uvjeta života: procese prilagodbe na nepovoljnije i nesigurnije uvjete života koji počinju u sferi plaćenog rada, ali prodiru i u širi način života pojedinaca i kućanstava (della Porta i sur., 2015, 2-3). Naime, uz snižavanje aspiracija u području plaćenog rada, članovi ovih kućanstava bili su prisiljeni mijenjati očekivanja i u drugim sferama života – u svakodnevnoj potrošnji, različitim vrstama investicija, kulturnoj potrošnji i potrošnji na odmor i razonodu.

Dio agenata koji su došli u prekarne pozicije prolazili su i procese refleksivne reevaluacije, odnosno, reevaluirali su svoj društveni položaj uz prihvaćanje pogoršanih društvenih šansi i lošijih očekivanih uvjeta života (Bourdieu i Passeron, 1979; Bourdieu, 2000, 160). Kod agenata koji su nakon gubitka posla došli u situaciju u kojoj su morali znatno smanjiti svoja očekivanja, modifikacije habitusa su odgovarale krizama i rekonstrukcijama identiteta (Daskalaki i Simosi, 2017). Ovo je uključivalo agentima zahtjevne promjene značenja i slika koje su pridavali samima sebi (pa i svojim kućanstvima) u odnosu s izvanjskim svijetom. Odrednice rekonstrukcija identiteta ovih agenata bile su obilježene nejasnoćom, nesigurnošću i zabrinutošću za budućnost.¹⁶¹

¹⁶¹ U nekim slučajevima zabilježena je i internalizacija „krivnje” za razdoblje nezaposlenosti u obliku osjećaja dubokog osobnog neuspjeha i nemoći, manjka samopouzdanja te praksi okretanja samopomoći i/ili vjeri (religiji) radi povratka barem dijela osjećaja izvjesnosti života. Ovi su procesi mogli negativno utjecati na zdravlje agenata koji su iskusili prekarizaciju svojih položaja i uvjeta života (vidi i Benach i sur., 2014 i Sweet, 2018).

Kod strategija kompenzacije vrlo je značajno i odustajanje od investicija uslijed pada kapitala. Odustajanje se moglo odnositi na materijalne investicije kojima kućanstva pokušavaju podići kvalitetu života, poput adaptacije stambenog prostora ili kupnje adekvatnijih nekretnina, ali i na zastavljanje investicija u odgoj i obrazovanje djece. Odustajanje od investicija u odgoj i obrazovanje može predstavljati i odustajanje od „srednjoklasnog” međugeneracijskog mehanizma reprodukcije društvenog položaja i voditi dugoročnom deklasiranju kućanstava kako je naglasila De la Rocha (2001).

Strategije kompenzacije od strategija preživljavanja razlikuje u prvom redu posjedovanje dovoljno vrijednih kapitala kućanstava da se nakon nekog perioda oni mogu ponovno iskoristiti za zaposlenje, čemu treba pridodati i tjelesne resurse koji omogućavaju njihovo korištenje. Također, treba naglasiti i razine pomoći koje su ova kućanstva mogla primiti od mreža koje čini njihov socijalni kapital, a pogotovo proširenih obitelji. Ovo je sukladno i zaključcima drugih istraživanja o strategijama kućanstava koja obitelj smatraju „zaštitnom mrežom” (npr. Cvetičanin i sur., 2014; Frade i Coelho, 2015). Ipak, u ovom smislu treba naglasiti kako „zaštitna mreža” ima cijenu, to jest kako pad uvjeta života ne opterećuje samo promatrano kućanstvo, već i (proširene) obitelji članova kućanstva. Situacija pomoći može zaustaviti investicije kod šire obitelji, te pojačati važnost ruralnih praksi proizvodnje hrane za vlastite potrebe.

Životne strategije snalaženja obilježene su isprekidanim radnim trajektorijama, nestalnošću uvjeta života, te korištenjem resursa u nedostatku profitabilno iskoristivih kapitala. Ove strategije kratkoročno su usmjerene redovitom ostvarivanju prihoda za zadovoljavanje osnovnih potreba a dugoročnije ciljaju stjecanju kapitala na temelju kojega se može prijeći u strategiju očuvanja položaja.

Uslijed niskog obujma kulturnog kapitala i/ili devalviranih diploma, radne trajektorije agenata sa strategijom snalaženja obilježavaju slabije plaćena i nesigurna radna mjesta. Ovi agenti mogu se naročito često nalaziti u situacijama u kojima su prisiljeni na prilagođavanje novim radnim mjestima te na pokušaje povećavanja niskih prihoda traženjem boljih radnih mjesta. Zbog toga se radne trajektorije i uvjeti života unutar strategija snalaženja mogu ocijeniti prekarnima.

Agenti sa strategijama snalaženja mogu prihvaćati prekarnost kao normalno stanje, dakle, „normalizirati prekarnost” vlastitog položaja i načina

života kroz „neutralizaciju” poveznica između makrostrukturnih promjena i njihovih trajektorija (Mrozowicki, 2011, 205). Tomu zasigurno u nekoj mjeri pomaže normalizacija prekarnog rada kao dio razvojnog diskursa neoliberalizma (Standing, 2014; Hürtgen, 2021), kao i povećanje broja radnih mjesta obilježenih nesigurnošću i niskim primanjima koje je primjetno u cijeloj Europskoj uniji, a posebice u Hrvatskoj (Obadić, 2017; Obadić i sur., 2021; Dimian i sur., 2017). Ovome treba pridodati posebno nisku potražnju na tržištu rada tijekom ekonomske krize (HGK, 2014; 2015).

Normalizacijom prekarnosti i nepovoljnih strukturnih uvjeta u kojima se nalaze, ovi agenti prihvaćaju „igranje” bez kapitala i nužnost oslanjanja na resurse. Naime, umjesto diploma ili ekonomske imovine ovi se agenti u društvenoj utakmici natječu s resursima – sklopovima utjelovljenih vještina i znanja, dispozicija i tjelesnih sposobnosti. Ovakva situacija agente može potaknuti na stjecanje različitih potencijalno iskoristivih znanja i vještina, razvoj tjelesnih resursa izdržljivosti u obavljanju više vrsta poslova, te kultiviranje prilagodljivosti različitim zahtjevima i uvjetima rada. U izostanku strukturnih uvjeta zaposlenja ovo može pojačano uključivati i samozaposlenost, tj. pokretanje poduzetničkih projekata. No, za razliku od poduzetničkih projekata kod strategija napredovanja, ovi se poduzetnički projekti pokreću bez većih volumena kapitala, pa su i sami prekarniji, izloženi tržišnim nestabilnostima i sl.

Agenti sa strategijama snalaženja istaknuto su spominjali i migracije ili su imali faze u kojima su emigrirali. S obzirom na hrvatski kontekst velikoga broja radnih migracija za pretpostaviti je da su mnogi agenti svoje strategije snalaženja ostvarili kroz migraciju u zemlje u kojima se njihovi resursi i rad mogu bolje plaćati. Evaluacije uvjeta života ovih agenata ovisile su o mjestu u isprekidanoj trajektoriji strategije snalaženja i u tom smislu mogu biti nestalne, pa se mogu približavati evaluacijama života prisutnima kod strategija preživljavanja, ali i onima zabilježenima kod strategija očuvanja položaja. U okviru toga formiraju se i horizonti potreba. Horizonti budućnosti kod strategija snalaženja na neki su način obilježeni neizvjesnošću i nesigurnošću, ali mogu uključivati i uvjerenost u vlastite snage u osiguravanju prihoda za svakodnevan život pa čak i poboljšavanje položaja.

Konačno, **životne strategije preživljavanja** obrasci su praksi usmjereni opstanku pojedinaca i kućanstava u strukturno izrazito nepovoljnim okolnostima. Uvjete života ovih agenata obilježava vrlo nizak obujam

kapitala te, u odnosu na druge strategije, naglašeno starija dob i potrošnost tjelesnih resursa. Agenti sa strategijama preživljavanja u mogućnosti su zadovoljavati tek najosnovnije potrebe pa im je za opstanak naročito važno trajno sužavanje horizonta potreba.

Devalvacije i deaktivacije kulturnih kapitala tijekom postsocijalističkih transformacija i ekonomske krize posebno su istaknute strukturne situacije kod strategija preživljavanja. Ovo se odnosi na otkaze, dugotrajne nezaposlenosti i prisilne odlaske u prijevremene mirovine uslijed propasti poduzeća i smanjenja broja zaposlenih, te na ozljede i bolesti koje su rezultirale nemogućnošću obavljanja rada, od kojih je dio bio povezan s radnim mjestima. Dakle, u kategoriji strategija preživljavanja naročito su prisutna slamanja strategija koje su agenti imali prije strukturno nametnutih šokova u okviru postsocijalističkih transformacija i ekonomske krize i/ili vlastitih biografskih kriza (bolesti, ozljede, gubitak članova kućanstva). Kod nekih je agenata ovo uključivalo i određeno ograničavanje svakodnevnih praksi i habitusa na realnosti društvene isključenosti, pogotovo u ruralnim područjima.

Sužavanje horizonata potreba kod strategija preživljavanja uključuje odricanje od svih osim najnužnijih dobara i usluga. Dakle, ova su kućanstva „pod pritiskom” osiguravanja onoga što je nužno – hrane te režijskih i stambenih troškova, dok se sve drugo ograničava i „ukida” (posebice troškovi rekreacije i kulturne participacije i bilo koje značajnije materijalne investicije). Posebno je istaknuta zamjena onoga dijela dobara i usluga koje bi agenti trebali plaćati s dobrima i uslugama koje mogu proizvesti sami ili dobiti preko mreža socijalnog kapitala. U ovom je smislu strategije preživljavanja moguće podijeliti s obzirom na vrstu naselja u kojima agenti žive na *životne strategije preživljavanja u urbanom kontekstu* i *životne strategije preživljavanja u ruralnom kontekstu*. Naime, kod strategija preživljavanja u ruralnom kontekstu naročito se istaknula važnost proizvodnje hrane za vlastite potrebe, dok je u urbanom kontekstu zabilježena izrazita važnost oslanjanja na socijalni kapital solidarnosti.

Uz posebno ograničenu potrošnju novca, to jest, izrazito „štedljivo” vođenje „ekonomije kućanstva” i pomoć koju su mogle osigurati mreže socijalnog kapitala, najvažnije prakse kod strategija preživljavanja uključivale su: posuđivanje „sitnih” iznosa novca; oslanjanje na proizvodnju hrane za vlastite potrebe; poseban trud pridan pripremi jeftine hrane i maksimal-

nom iskorištavanju svih dobara koja članovi kućanstva mogu osigurati; uvođenje različitih vrsta radnih praksi rada „na crno” i „na sivo” (pogotovo povremenih); te produljenje života proširenih obitelji u zajedničkim višegeneracijskim kućanstvima. U ovom su smislu strategije preživljavanja u posttranzicijskoj Hrvatskoj imale iste temeljne elemente uočene i u istraživanjima preživljavanja tijekom postsocijalističkih transformacija (Rose, 1994; Piirainen, 1997; Wallace i sur., 2004), ali i u istraživanjima preživljavanja u latinskoameričkim uvjetima nerazvijenosti 1970-ih (Lomnitz, 1978; Sáenz i diPaula, 1981; Logan, 1981).

Agenti sa strategijom preživljavanja općenito imaju vrlo niske formalne prihode. No, u ovoj kategoriji strategija pojavljuju se i kućanstva s jednom prosječnom plaćom ako je uz nju u kućanstvu bilo prisutno više ovisnih osoba. Ove situacije, kao i situacije primatelja mirovina koji se nalaze u kategoriji preživljavanja govore o općenito nepovoljnom omjeru između troškova života i formalnih prihoda od plaća, mirovina i socijalnih naknada u Hrvatskoj 2015. godine. Uslijed strukturne situacije vrlo niskih prihoda i generalno niskog obujma kapitala, agenti sa strategijama kućanstava posebno se izraženo oslanjaju na pomoć koju može pružiti mreža socijalnog kapitala solidarnosti, posebice pomoć proširenih obitelji.

Pomoć proširenih obitelji (pa i kumova i prijatelja) u hrani, novcu i na druge načine, izrazito je značajna kod strategija preživljavanja, što se naročito vidi u situacijama gdje ona izostaje. Osim agenata koji zbog niza razloga imaju slabije razvijene mreže socijalnog kapitala, u ovom su smislu značajno ugrožena i kućanstva sa starijim članovima čija djeca i sama nemaju visoke razine kapitala. Učestalo se pojavljuje i asimetrična recipročnost, vrsta redistribucije koju mreža socijalnog kapitala agenata sa strategijom preživljavanja usmjerava prema ovim kućanstvima, a koje agenti uzvraćaju manjim poklonima ili sitnim radom.

Konačno, horizonti budućnosti ovih kućanstava su sasvim ograničeni i ako se i pojavljuju nade u bolju budućnost, one se pojavljuju praktički isključivo kao želje za boljim obrazovanjem i uspjehom djece, ili rijetke nade u (sitnu i u nekim slučajevima zakašnjelu) pomoć socijalnih institucija. Nade u bolji život djece mogu biti povezane i s očekivanjem radnih migracija u inozemstvo. Mlađi članovi kućanstava sa strategijom preživljavanja u vrijeme krize koja je smanjila šanse njihova zaposlenja, mogu biti posebno skloni razvijanju planova za emigraciju u inozemstvo, svjesni da

se ne mogu oslanjati na roditeljske kapitale, te da bi umjesto toga trebali i pomagati starijoj generaciji.

Rodne asimetrije zabilježene su u svim kategorijama životnih strategija u Hrvatskoj, no izrazito se razlikuju po vrsti. Općenito se može reći da od strategija kućanstava s više kapitala prema strategijama kućanstava s manje kapitala raste tradicionalnost u rodnim očekivanjima i asimetrije u obavljanju kućanskih poslova.

U kategoriji strategija napredovanja zabilježeni su slučajevi s obrascima podjele kućanskih poslova koji su se približavali egalitarnosti, no kod dijela kućanstava uz muške poduzetničke oblike rada uočene su značajne asimetrije i u obavljanju kućanskih poslova i u vlasništvu nad ekonomskim kapitalom vezanim uz poduzetništvo. Kod strategija očuvanja položaja i strategija kompenzacije nije bilo moguće utvrditi jasne obrasce u podjeli kućanskih poslova, osim njihove tendencije pretežno tradicionalnim podjelama u kojima žene obavljaju znatno više kućanskih poslova (vidi i Derado i sur., 2020). Iako su se kod ovih kategorija strategija pojavljivali slučajevi gdje su muškarci preuzimali znatan dio kućanskih poslova u okviru konsenzualnih životnih strategija, počele su se pojavljivati i situacije nekonsenzualnih strategija u kojima su muškarci zadržavali veći dio prihoda za sebe, te situacije u kojima muškarci nisu obavljali nikakve kućanske poslove.

Kod strategija snalaženja i strategija preživljavanja zabilježene su situacije izrazitih asimetričnosti i nekonsenzualnosti strategija, uključujući i pritisak na uklapanje u tradicionalne rodne uloge koji je dolazio od partnera i partnerovih obitelji. Dok su neke žene izišle iz partnerskih odnosa obilježenih nekonsenzualnošću i patrijarhalnim očekivanjima te pokrenule vlastitu strategiju snalaženja, u nekim se slučajevima strategija preživljavanja pojavljivalo dugotrajno ograničavanje i nestajanje kapitala i resursa ovih žena zbog pritiska ograničavanja na kućnu sferu.

Treba naglasiti da u većini slučajeva nije zabilježena značajnija nekonsenzualnost strategije kućanstava, te da se udruživanje kapitala i rada pokazivalo vrlo važnim za poboljšanje života i preživljavanje svih članova kućanstava. Količine sinergija kapitala i međusobne podrške partnera u nekim kućanstvima, kao i mogućnosti oslanjanja na kapitale i rad druge osobe u slučaju nezaposlenosti ne smiju se zanemariti. Ipak, slučajevi nekonsenzualnosti i izrazitih pritisaka tradicionalnih i patrijarhalnih obrazaca

naglašavaju iznimnu važnost nastavka i pojačavanja dinamike istraživanja rodni odnosa u Hrvatskoj.

6.2. Zaključci u razvojnom kontekstu

Proučavanje životnih strategija može pružiti uvide u odnose djelovanja i strukturnih uvjeta, poboljšavajući razumijevanje kako ljudi žive u kontekstu društvenih promjena (Sáenz i diPaula, 1981; Pahl, 1984; Piirainen, 1997; Wallace, 2002). Kvalitativno istraživanje strategija u Hrvatskoj nakon ekonomske krize ponajprije ukazuje na postojanje velikih društvenih nejednakosti i na izrazito nepovoljne uvjete života dijela kućanstava. Ovo upućuje na trajne posljedice postsocijalističke transformacije na uvjete života dijela kućanstava te na novije vrste pritisaka i izazova koje je naročito jednom dijelu kućanstava nametnula ekonomska kriza.

Iz pozicije razvojnog promišljanja, rezultate ovoga istraživanja moguće je kontekstualizirati u složenu razvojnu situaciju posttranzicijske Hrvatske kao unutarnje periferije neoliberalizirane Europske unije (Hürtgen, 2021). Naime, posttranzicijska Hrvatska istovremeno je izložena novim globalnim i europskim procesima nejednakog razvoja i prekarizacije (Hürtgen, 2021; Bejaković, 2022), kao i „ovisna o prijašnjem putu” koji je uključio razvoj raširenih struktura klijentelističkog tipa kapitalizma te slabih kapaciteta države za upravljanje i pružanje usluga socijalne pomoći (Franičević, 2002; Bohle i Greskovits, 2012; Švarc, 2017).

Posljedice postsocijalističke transformacije snažno su prisutne u hrvatskom posttranzicijskom društvu nakon ekonomske krize. Istraživanjem strategija pojedinaca i kućanstava moguće je razviti razumijevanje slomljenih strategija i radnih trajektorija, pogoršanih uvjeta života te vraćanja dijela kućanstava „unazad” uslijed znatnog gubitka broja radnih mjesta i propasti gotovo cjelokupnih grana ekonomskih aktivnosti tijekom tranzicijskog razdoblja. Pri analizi strategija razvidno je da je period rane tranzicije nanio nepovratnu štetu dijelu kućanstava s niskim i srednjim kvalifikacijama kroz njihovu dugotrajnu nezaposlenost, ostvarivanje loših uvjeta mirovina, te slabljenje veza s urbanim sredinama i svijetom rada.

Rezultati ovoga istraživanja Hrvatsku stoga uklapaju u postsocijalistički obrazac demodernizacije i „primitivizacije” ekonomskih aktivnosti u vrijeme tranzicije (Rose, 1995; Eyal i sur., 2000; Stark i Bruszt, 2001; Burawoy i

sur., 2000). Naime, mnogi su agenti sa strukturno devalviranim kapitalima tijekom postsocijalističke transformacije „gurnuti” prema pretkapitalističkim obrascima u osiguravanju preživljavanja (proizvodnji hrane za vlastite potrebe, jednostavnom radu „na crno” i „sivo”, razmjeni dobara i rada itd.). Uz pad kapitala ovih kućanstava te socijalno i biološko starenje, ovim su se agentima smanjile šanse za promjenu nepovoljnih okolnosti. Država je izgubila mogućnost iskorištavanja njihovog rada, umjesto toga isplaćujući (često vrlo niske) mirovine i socijalne naknade te ostavljajući dio građana s nedovoljnim prihodima za zadovoljavanje osnovnih potreba. Radikalni pad uvjeta života i demodernizacija obrazaca djelovanja u dijelu slučajeva ostavile su dugoročne posljedice i kroz smanjivanje investicija u obrazovanje djece i izgradnju habitusa mlađih članova kućanstava koji su barem dijelom prilagođeni predmodernim obrascima.

Dio mlađih agenata s niskim kapitalima uspijeva se snalaziti prihvaćajući isprekidane radne trajektorije i radna mjesta s niskim plaćama, a u nekim slučajevima i kroz započinjanje obrtničkih i poduzetničkih projekata. No, slično kako u svojim istraživanjima zaključuju Rose (1995) i Piraiinen (1997), može se reći da su ovi strateški potezi bili riskantni, a radne trajektorije agenata nepredvidljive, izložene nesigurnosti i niskim prihodima. Tako je dio agenata s ovakvim strategijama morao prihvatiti isprekidane radne trajektorije te nesigurnost radnih mjesta.

Ekonomski kriza idući je strukturni šok koji je pogodio posebno agente niskih i srednjih kapitala, ali i dio agenata s višim kapitalima. I ovo istraživanje upućuje na porast nejednakosti tijekom ekonomske krize, polarizaciju prihoda (Rubinić, 2019) i pojavu „novih siromašnih” (Šućur, 2014) tijekom ekonomske krize. No, društvenu polarizaciju ne treba tražiti samo u približavanju dijela kućanstava situacijama materijalne deprivacije, već i u procesima prekarizacije i širenju fenomena prekarnosti.

Naime, smanjivanje plaća, gubitci radnih mjesta i snižavanje šansi pri ulasku na tržište rada za dio agenata značili su velike padove u uvjetima života (deklasiranje) te zaustavljanje praksi i investicija koje su mogle voditi poboljšavanju njihovih položaja. Strategije kompenzacija ovih agenata tijekom ekonomske krize vodile su prihvaćanju lošijih pozicija i prekarnijih oblika rada uz snižavanje aspiracija i prodiranje nesigurnosti u očekivanja od budućnosti i druge sfere života (della Porta i sur., 2015).

Slično kao i tranzicija, i recesijska ekonomska kriza dijelu je kućanstava povećala ovisnost o resursima drugih članova obitelji i širih mreža socijalnog kapitala. Neformalna ekonomija i obiteljska podrška i dalje omogućuju preživljavanje dijela stanovništva kao što upućuju i prethodna istraživanja (Ott, 1997; 2002; Karajić, 2002; Rubić, 2017; Petrić i sur., 2022). Može se zaključiti kako bi zadovoljavanje osnovnih potreba mnogih agenata (kod strategija preživljavanja) bilo praktički nemoguće kada ne bi bilo pomoći u novcu, hrani, te drugim dobrima i uslugama koju pružaju članovi obitelji i širih mreža socijalnog kapitala. U kategoriji strategija kompenzacije bila bi otežana amortizacija pada uvjeta života i povratak k višim kapitalima. Ovo upućuje da se Hrvatska može ubrojiti u društva kojima velik dio zaštitnih funkcija sustava socijalne sigurnosti ne osigurava država, već obitelj i „mreže društvene solidarnosti”, to jest mreža partikularnih društvenih odnosa (vidi i Frade i Coelho, 2015).¹⁶²

Osim izostanka dovoljnih razina pomoći države onom dijelu građana kojima je ugroženo zadovoljavanje najosnovnijih potreba, vidljivo je i smanjenje mnogih šansi agentima koji ne posjeduju socijalni kapital neformalnih veza i politički kapital (vidi i Petrić i sur., 2022). Pogotovo u lokalnim područjima u kojima su naglašeno prisutni mehanizmi zatvaranja važnost ovakve društvene moći toliko je prisutna da neki agenti u donošenje odluka o izboru školovanja, traženju radnih mjesta te razmatranju ostanka u državi unose i procjene svoje pozicije u mehanizmima zatvaranja (vidi i Hoffmann i sur., 2017). U sferama moćnijih agenata, socijalni kapital neformalnih veza i politički kapital mogu osigurati značajne napretke i ugovaranja poslova.

S obzirom na sve rečeno, može se zaključiti da su obilježja hrvatskoga društveno-ekonomskog razvoja ukotvijenog u ovisnost o prijašnjem putu iz ranog razdoblja tranzicije, klijentelistički oblik kapitalizma te nove iza-zove nejednakog razvoja u okviru Europske unije, i u zreloj fazi tranzicije

¹⁶² Razumijevanje načina života i preživljavanja u Hrvatskoj mora obuhvatiti i oslanjanje agenata na mreže socijalnog kapitala – u prvom redu pomoć obitelji – te u promišljanje uključiti i neformalne prakse i pozicije koje agenti imaju s obzirom na mehanizme zatvaranja. Inzistiranje neoliberalnog razvojnog diskursa na izoliranom pogledu na pojedinca iz perspektive istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava pokazuje se kao redukcija društvene realnosti složenih načina održavanja i unaprjeđivanja položaja. Ovakva redukcija zakriva dio pogleda na društvene nejednakosti, ali i na „troškove” koje procesi neoliberalizacije i mehanizmi zatvaranja „prelijevaju” proširenim obiteljima promatranih individua, pri čemu su pod velikim pritiskom i starije generacije. Nasuprot tome, istraživanje životnih strategija upućuje na nužnost razumijevanja položaja društvenih agenata u širokom rasponu strukturnih uvjeta koji uključuju uloge i načine funkcioniranja države, poziciju države u međunarodnim integracijama, te razvojne diskurse.

i u posttranzicijsko vrijeme nastavila stvarati izazove i strukturne pritiske strategijama pojedinaca i kućanstava. Uvjeti života mnogih kućanstava bili su izloženi krizama, nesigurnosti te niskim plaćama u odnosu na troškove života te su značili i nužnost potrage za načinima upotunjavanja sredstava potrebnih za život (poput poljoprivredne proizvodnje za svoje potrebe, štednje i dekomercijalizacije, dodatnog rada, iznajmljivanja nekretnina itd.).

Posttranzicijske životne strategije u Hrvatskoj moguće je promatrati u kontekstu razvojnih diskursa koji pretpostavljaju društvene i prostorne nejednakosti kao mjeru ekonomske kompetitivnosti ali i strukturnu realnost klijentelističkih odnosa „crony kapitalizma” i mehanizama zatvaranja (Sáenz i diPaula, 1981; Hürtgen, 2021). Naime, razvojni model globalnog i europskog povećanja kompetitivnosti i prije je ekonomske krize uključivao politike prenošenja rizika poslovanja na razinu društva te rast višerazinskih društvenih i prostornih nejednakosti u svrhu povećavanja sposobnosti ekonomije za natjecanje u neoliberalnim uvjetima (Brenner, 2004; Buch-Hansen i Wigger, 2010; Hürtgen, 2021). Istovremeno, raširenost klijentističkih mehanizama zatvaranja te važnost moćnih političkih i društvenih veza za uspjeh u Hrvatskoj stvarale su vlastite strukture nejednakosti (Hoffmann i sur., 2017; Petrić i sur., 2022). Ovi procesi znače nastavak nejednakog društvenog razvoja Hrvatske koji rezultira i značajno nižim šansama za ostvarivanje povoljnih uvjeta života u slabije razvijenim regijama i lokalnim područjima, održavanje niskih cijena rada, te slabije mogućnosti za one koji nemaju odgovarajuće „veze”, političku pripadnost te ekonomske kapitale.

Istraživanje životnih strategija upućuje na prisutnost mnogo više oblika rada društvenih agenata (plaćenih praksi različite vrste, neplaćenih praksi, proizvodnje za vlastite potrebe) te preuzimanja pritiska rizika i realnosti nepovoljnih uvjeta života, nego je prisutno u dominantnom diskursu. Ovo ne znači da je moguće donijeti zaključke o „kapacitetima siromašnih” za snalaženje i preživljavanje koji se mogu dalje opterećivati (De la Rocha, 2001). Upravo suprotno, razumijevanje načina života i preživljavanja u Hrvatskoj zahtijeva i razumijevanje napregnutosti kapaciteta društvenih agenata u održavanju svojih strategija, kao i velike količine truda, rada i ponekad inovativnosti koje su uključene u održavanje svakodnevnog života.

Navedeni odnosi nisu važni samo za „unutarnju periferiju” Europske unije, već i za njezinu „jezgru” i „vanjsku periferiju”, pogotovo u kontekstu novih izazova i kriza (poput COVID krize i inflacijske krize). Zbog toga

se nameće potreba istraživanja životnih strategija i u drugim europskim zemljama, a ne samo u posttranzicijskim društvima.

Gledajući rezultate ovoga istraživanja s vremenskim odmakom, moguće je procijeniti da usprkos povećanjima plaća i mirovina, pogotovo nakon inflatornih pritisaka od 2021. godine, nepovoljne prilike velikog dijela kućanstava te općenito niske plaće i mirovine za troškove života ostaju obilježje hrvatske realnosti i u prvom dijelu 2020-ih.

U tom smislu se može pretpostaviti da su, kao i 2015. godine, mnoga kućanstva prisiljena odricati se dijela potreba te provoditi različite prakse unutar pokušaja „upotpunjavanja sredstava potrebnih za život” (Sáenz i DiPaula, 1981, 150). Također, nema sumnje da će se u društvenim uvjetima jačanja odnosa rente prema radu dalje povećavati nejednakosti među kućanstvima, na temelju njihovih naslijeđenih i akumuliranih ekonomskih kapitala.

Konačno, iz perspektive razvojnog promišljanja može se zaključiti da u ovom radu identificirana raznolikost strategija i strukturnih okolnosti polja praksi upućuje na neka obilježja nejednakog razvoja Hrvatske. Naime, dio strategija može se okvalificirati kao parcijalno predmoderne i pretkapitalističke obrasce života, dio strategija uključuje prekarizaciju uvjeta života agenata, dio obilježava stagnacija i nemogućnost značajnijih poboljšanja uvjeta života te, konačno, dio strategija omogućuje napredovanje strategija u visokospecijaliziranim poljima djelatnosti. Ovome treba dodati i raširenost mehanizama zatvaranja u definiranju društvenih šansi u posttranzicijskoj Hrvatskoj, koja se razlikuje ovisno o ekonomskim poljima i obilježjima lokalnih sredina te može znatno otežati uspjeh strategija onima koji nemaju politički kapital ili socijalni kapital neformalnih veza.

Dakle, posttranzicijska Hrvatska obilježena je supostojanjem vrlo različitih vrsta strategija društvenih agenata te vrlo različitih strukturnih uvjeta u kojima se strategije ostvaruju. Uzimajući u obzir zaključke o složenosti hrvatske posttranzicijske razvojne situacije koje ističu Tomić-Koludrović i suradnici (2018), navedene nejednakosti upućuju nas na nužnost promišljanja razvoja u Hrvatskoj kroz koncepte nedovršene i nejednake modernizacije.

Literatura

- Akram, S. 2012. Fully Unconscious and Prone to Habit: The Characteristics of Agency in the Structure and Agency Dialectic. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 43 (1): 45-65.
- Amin, A. 1994. Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition. U: *Post-Fordism: a reader. Studies in urban and social change*, ur. Amin, A. Oxford: Blackwell, str. 1-39.
- Anderson, M., Bechhofer, F. i Gershuny, J. 1994. Individual and Household Strategies. U: *The Social and political economy of the household*, ur. Anderson, M., Bechhofer, F. i Gershuny, J. Oxford: Oxford University Press, str. 19-67.
- Archer, M. 2007. *Making our Way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511618932>.
- Archer, M. 2010a. Routine, Reflexivity, and Realism. *Sociological Theory*, 28 (3): 272-303. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2010.01375.x>.
- Archer, M. 2010b. *Conversations about Reflexivity. Ontological Explorations*. London: Routledge.
- Argüello, O. 1981. Estrategias de supervivencia: un concepto en busca de su contenido. *Estudios Demográficos y Urbanos*, 15 (2): 190-203. <https://doi.org/10.24201/edu.v15i02.511>.
- Ashwin, S. 2002. A Woman is Everything: The Reproduction of Soviet Ideals of Womanhood in Post-communist Russia. U: *Work, Employment and Transition: Restructuring Livelihoods in Post-Communist Eastern Europe*, ur. Smith, A., Rainnie, A., Swain, A. London: Routledge, str. 117-133.
- Atkinson, W. 2016. *Beyond Bourdieu: from genetic structuralism to relational phenomenology*. Cambridge, UK; Malden, MA: Polity Press.
- Babović, M. 2009. *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Babović, M. i Cvejić, S. 2002. Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji. *Sociologija*, 19 (2): 97-126.
- Bagić, D., Dobrotić I., Lažnjak J., Rodik P. i Vučković-Juroš, T. 2017. Coping Strategies of Economically (Partially) Inactive Households: The Case of Croatia. *Südosteuropa*, 65 (3): 542-564. <https://doi.org/10.1515/soeu-2017-0034>.

- Bandelj, N. 2016. On Postsocialist Capitalism. *Theory and Society*, 45 (1): 89-106. <https://doi.org/10.1007/s11186-016-9265-z>.
- Barada, V., Primorac, J. i Buršić, E. 2016. *Osvajanje prostora rada. Uvjeti rada organizacija civilnog društva na području suvremene kulture i umjetnosti*. Zagreb: Biblioteka Kultura nova.
- Barrett, T. 2015. Storying Bourdieu: Fragments Toward a Bourdieusian Approach to Life Histories. *International Journal of Qualitative Methods*, 14 (5): 1-10. <https://doi.org/10.1177/1609406915621399>.
- Barshay, A. E. 2003. The Sciences of Modernity in a Disparate World. U: *The Cambridge history of science. Vol. 7: The modern social sciences*, ur. Lindberg, D. C., Numbers, R. L. i Porter, R. Cambridge: Cambridge University Press: 407-413.
- Barsotti, C. A. 1981. La organización social de la reproducción de los agentes sociales, las unidades familiares y sus estrategias. *Estudios Demográficos y Urbanos*, 15 (2): 164-189. <https://doi.org/10.24201/edu.v15i02.510>
- Becker, G. S. 1965. A Theory of the Allocation of Time. *The Economic Journal*, 75 (299): 493-517. <https://doi.org/10.2307/2228949>.
- Becker, G. S. 1981. *A Treatise on the Family: Enlarged Edition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Becker, P. E. i Moen, P. 1999. Scaling Back: Dual-Earner Couples' Work-Family Strategies. *Journal of Marriage and Family*, 61(4): 995-1007. <https://doi.org/10.2307/354019>.
- Bejaković, P. 2022. Opseg, obilježja i opasnosti od prekarnog rada u Hrvatskoj i Europskoj uniji. *Političke analize*, 11 (41): 13-21.
- Benach, J., Vives, A., Amable, M., Vaneroelen, C., Tarafa, G. i Muntaner, C. 2014. Precarious Employment: Understanding an Emerging Social Determinant of Health. *Annual Review of Public Health*, 35: 229-253.
- Bender, D. R. 1967. A Refinement of the Concept of Household: Families, Co-Residence, and Domestic Functions. *American Anthropologist*, 69 (5): 493-504. <https://doi.org/10.1525/aa.1967.69.5.02a00050>.
- Bernecker, W. L. i Fischer, T. 1998. Rise and Decline of Latin American Dependency Theories. *Itinerario*, 22 (4): 25-43. <https://doi.org/10.1017/S0165115300023494>.
- Bhaskar, R. 1979. *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*. London: Routledge.
- Bičanić, I. i Franičević, V. 2003. *Understanding Reform: the Case of Croatia. Working Paper 033*. The WIIW Balkan Observatory, The Vienna Institute for International Economic Studies, Vienna. Dostupno na: <https://wiiw.ac.at/understanding-reform-the-case-of-croatia-p-3287.html> (pristupljeno 12. veljače 2020.)
- Blasius, J. i Friedrichs, J. 2008. Lifestyles in Distressed Neighborhoods. *Poetics*, 36 (1): 24-44. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2007.12.001>.
- Bohle, D. i Greskovits, B. 2012. *Capitalist diversity on Europe's periphery. Cornell studies in political economy*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bourdieu, P., Boltanski, L. i Saint Martin, M. 1973. Les Stratégies de Reconversion: Les Classes Sociales et Le Système D'Enseignement. *Social Science Information*, 12 (5): 61-113. <https://doi.org/10.1177/053901847301200503>.
- Bourdieu, P. 1977[1972]. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Bourdieu, P. 1980. *The Logic of Practice*. Stanford, Calif: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. 1984[1979]. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. 1986. The Forms of Capital. U: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ur: Richardson, J.G. Westport: Greenwood, str. 241-58.
- Bourdieu, P. 1987. What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups. *Berkeley Journal of Sociology*, 32: 1-17.
- Bourdieu, P. 1988. Vive la Crise!: For Heterodoxy in Social Science. *Theory and Society*, 17 (5): 773-87.
- Bourdieu, P. 1990. *In Other Words: Essays towards a Reflexive Sociology*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. 1993. *Sociology in Question*. London: Thousand Oaks.
- Bourdieu, P. 1996[1989]. *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*. Oxford: Polity Press.
- Bourdieu, P. 1998a. *Practical Reason: On the Theory of Action*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. 1998b. *Acts of Resistance: Against the Tyranny of the Market*. New York: New Press.
- Bourdieu, P. 2000[1997]. *Pascalian meditations*. Stanford, Calif: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. 2002. Against the Policy of Depoliticization. *Studies in Political Economy*, 69 (1): 31-41. <https://doi.org/10.1080/19187033.2002.11675179>.
- Bourdieu, P. 2003. Participant objectivation. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 9 (2): 281-94. <https://doi.org/10.1111/1467-9655.00150>.
- Bourdieu, P. 2005a. *The Social Structures of the Economy*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. 2005b. The biographical illusion. U: *Identity: A reader*, ur: Evans, J., Du Gay, P. i Redman, P. Thousand Oaks: Sage, str. 299-305.
- Bourdieu, P. i Passeron, J. C. 1979. *The Inheritors: French Students and Their Relation to Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bourdieu, P. i Wacquant, L. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: Polity Press.
- Bourdieu, P., Accardo, A., Balazs, G., Beaud, S., Bourdieu, E, Bourgois, P., Broccolichi, S., Champagne, P., Christin, R., Faguer, J-P., Garcia, S., Lenoir, R., Ceuvrard, F., Pialoux, M., Pinto, L., Podalydes, D., Sayad, A., Soulie, C. i Wacquant, L. 1999[1993]. *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P., Boltanski, L. i de Saint Martin, M. 1973. Les Stratégies de Reconversion: Les Classes Sociales et Le Système D'Enseignement. *Social Science Information*, 12 (5): 61-113. <https://doi.org/10.1177/053901847301200503>.
- Brenner, N. 2004. Urban governance and the production of new state spaces in Western Europe, 1960–2000. *Review of International Political Economy*, 11 (3): 447-488.
- Bruszt, L. 1992. Transformative Politics: Social Costs and Social Peace in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, 6 (1): 55-72. <https://doi.org/10.1177/0888325492006001004>.

- Buch-Hansen, H. i Wigger, A. 2010. Revisiting 50 years of market-making: The neoliberal transformation of European competition policy, *Review of International Political Economy*, 17 (1): 20-44. <https://doi.org/10.1080/09692290903014927>.
- Burawoy, M. i Verdery, K. 1999. *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Oxford: Rowman & Littlefield.
- Burawoy, M., Pavel, K. i Lytkina, T. 2000. Involution and destitution in capitalist Russia. *Ethnography*, 1 (1): 43-65.
- Buturac, G. 2017. Ekonomija u uvjetima visoke zaduženosti: slučaj Hrvatske. *Ekonomski pregled*, 68 (1): 3-31.
- Castells, M. i Portes, A. 1989. World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy. U: *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*, ur. Portes, A., Castells, M. i Benton, L. A. Baltimore: Johns Hopkins University Press, str. 11-41. <https://doi.org/10.1126/science.247.4943.731>.
- CEPAL (La Commission économique per l'Amérique Latine), 1963. *El desarrollo social de América Latina en la postguerra*. Buenos Aires: SOLAR. Dostupno na: <https://repositorio.cepal.org/handle/11362/14734> (pristupljeno 5. siječnja 2018.).
- Chamberlayne, P., Rustin, M. i Wengraf, T. 2002. *Biography and social exclusion in Europe: experiences and life journeys*. Bristol: Policy Press.
- Clarke, S. 1999. *New forms of employment and household survival strategies in Russia*. Coventry: Centre for Comparative Labour Studies, University of Warwick.
- Clarke, S. 2002. *Making Ends Meet in Contemporary Russia: Secondary Employment, Subsidiary Agriculture and Social Networks*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Coffé, H. i Geys, B. 2007. Toward an Empirical Characterization of Bridging and Bonding Social Capital. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 36 (1): 121-139. <https://doi.org/10.1177/0899764006293181>
- Cox, D., Ester, Z., Jimenez, E. i Klugman, J. 1997. Family safety nets during the economic transition. U: *Poverty in Russia: public policy and private responses*, ur. Klugman, J. Washington: World Bank.
- Craviotti, C. 2012. Los enfoques centrados en las prácticas de los productores familiares. Una discusión de perspectivas para la investigación en sociología rural. *Revista Internacional de Sociología*, 70 (3): 643-664. <https://doi.org/10.3989/ris.2011.09.06>.
- Crow, G. 1989. The Use of the Concept of „Strategy” in Recent Sociological Literature. *Sociology*, 23 (1): 1-24. <https://doi.org/10.1177/0038038589023001002>.
- Cuéllar Saavedra, O. 2013. Estrategias familiares de subsistencia: un caso de integración interdisciplinaria. *La psychologie politique en Europe Juillet 2013*. Dostupno na: <https://cpp.numerev.com/articles/revue-23/1060-estrategias-familiares-de-subsistencia-un-caso-de-integracion-interdisciplinaria>. (pristupljeno 17. svibnja 2020.)
- Cvetičanin, P. i Lavrič, M. 2017a. Household Strategies in Southeast European Societies in the Period of Economic Crisis. *Südosteuropa*, 65 (3): 449-458. <https://doi.org/10.1515/soeu-2017-0030>.
- Cvetičanin, P. i Lavrič, M. 2017b. Typology of Household Strategies of Action in Four Countries of Southeastern Europe in a Period of Economic Crisis. *Südosteuropa*, 65 (3): 459-494. <https://doi.org/10.1515/soeu-2017-0031>.
- Cvetičanin, P. i Popescu, M. 2011. The Art of Making Classes in Serbia: Another Particular Case of the Possible. *Poetics*, 39 (6): 444-468. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2011.09.006>.

- Cvetičanin, P., Spasić, I. i Gavrilović, D. 2014. Strategies and Tactics in Social Space: The Case of Serbia. *Social Science Information*, 53 (2): 213-239. <https://doi.org/10.1177/0539018413517182>.
- Cvetičanin, P., Tomić-Koludrović, I., Petrić, M., Zdravković, Ž. i Leguina, A. 2021. From Occupational to Existential Class: How to Analyze Class Structure in Hybrid Societies (The Case of Serbia). *The British Journal of Sociology*, 72 (4): 946-973. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12858>.
- Cvijetičanin, B., Katunarić, V. 1998. *Kulturna politika Republike Hrvatske. Nacionalni izvještaj*. Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.
- Cypher, J. M. i Dietz, J. L. 2009. *The process of economic development*. London: Routledge.
- Čengić, D. 2015. Workers 55Plus in Croatia and Late Work Employment. Izlaganje prezentirano na konferenciji *Freedom and Necessity: Class Differences, Lifestyles and Coping Strategies in the Times of Economic Crises*, Split, 3. - 4. listopada 2015.
- Danielsson, A. 2017. Informal economies and scholastic epistemocentrism: a reflexive rethinking. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 37 (13/14): 773-787. <https://doi.org/10.1108/IJSSP-10-2016-0116>.
- Daskalaki, M. i Simosi, M. 2017. Unemployment as a liminoid phenomenon: Identity trajectories in times of crisis. *Human Relations*, 71 (9): 1-26.
- De la Rocha, M. G. 1995. Social Restructuring in Two Mexican Cities: An Analysis of Domestic Groups in Guadalajara and Monterrey. *European Journal of Development Research*, 7 (2): 389-406.
- De la Rocha, M. G. 2001. From the Resources of Poverty to the Poverty of Resources? The Erosion of a Survival Model. *Latin American Perspectives*, 28 (4): 72-100. <https://doi.org/10.1177/0094582X0102800405>.
- De la Rocha, M. G. 2006. Vanishing Assets: Cumulative Disadvantage among the Urban Poor. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 606 (1): 68-94. <https://doi.org/10.1177/0002716206288779>.
- De la Rocha, M. G. 2007. The Construction of the Myth of Survival. *Development and Change*, 38 (1): 45-66. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.2007.00402.x>.
- Decoteau, C. L. 2015. The Reflexive Habitus: Critical Realist and Bourdieusian Social Action. *European Journal of Social Theory*, 19 (3): 303-21. <https://doi.org/10.1177/1368431015590700>.
- Della Porta, D., Hänninen, S., Siisiäinen, M. i Silvasti, T. 2015. The Precarization Effect. U: *The New Social Division. Making and Unmaking Precariousness*, ur: Della Porta, D., Hänninen, S., Siisiäinen, M. i Silvasti, T. Basingstoke: Palgrave Macmillan, str. 1-25.
- Dépelteau, F. 2018. Relational Thinking in Sociology: Relevance, Concurrence and Dissonance. U: *The Palgrave handbook of relational sociology*, ur: Dépelteau, F. i Powell, New York: Springer Science, str. 3-35.
- Derado, A., Petrić, M. i Tomić-Koludrović, I. 2020. Relacijske rodne strategije u podjeli kućanskih poslova. *Revija za sociologiju*, 50 (3): 321-351. <https://doi.org/10.5613/rzs.50.3.1>
- Derado, A. 2023. Life strategies in Croatia during the economic crisis and beyond: From survival to advancement. *Sociologija*, 65 (4): 541-562. <https://doi.org/10.2298/so-c2304541d>

- Dey, I. 1993. *Qualitative Data Analysis: A User-Friendly Guide for Social Scientists*. New York: Routledge.
- Dimian, G., Begu, L. i Jablonsky, J. 2017. Unemployment and labour market mismatch in the European Union Countries. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci*, 35 (1): 13-44.
- Dolenc, D. 2017. A Soldier's State? Veterans and the Welfare Regime in Croatia. *Analiza Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju*, 14 (1): 55-78. <https://doi.org/10.20901/an.14.03>.
- Dragičević, M. 2007. Konceptualni okvir razmišljanja o budućem razvoju u Hrvatskoj. *EFZG – Serija članaka u nastajanju*. Članak br. 07 - 02. Ekonomski fakultet u Zagrebu. <https://ideas.repec.org/p/zag/wpaper/0702.html> (pristupljeno 22. veljače 2022.).
- Duque, J. i Pastrana, E. 1973. *Las estrategias de supervivencia de las unidades familiares del sector popular urbano: un a investigación exploratoria*. Santiago: ELAS/CELADE.
- Einhorn, B. 1993. *Cinderella goes to market: Citizenship, gender, and women's movements in East Central Europe*. London: Verso.
- Eisner, E. W. 1991. *The enlightened eye: Qualitative inquiry and the enhancement of educational practice*. New York: Macmillan.
- Elder-Vass, D. 2007. Reconciling Archer and Bourdieu in an Emergentist Theory of Action. *Sociological Theory* 25 (4): 325-346. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2007.00312.x>.
- Elder-Vass, D. 2010. *The Causal Power of Social Structures: Emergence, Structure and Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Estêvão, P., Calado, A. i Capucha, L. 2017. Resilience. Moving from a heroic notion to a sociological concept. *Sociologia, Problemas e Práticas*, 85: 9-25. <https://doi.org/10.7458/SPP20178510115>.
- Eyal, G., Szelényi, I. i Townsley, E. 2000. *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London: Verso.
- Ferrarotti, F. 2003. *On the science of uncertainty: the biographical method in social research*. Lanham: Lexington Books.
- Folbre, N. 1986. Hearts and spades: Paradigms of household economics. *World Development*, 14 (2): 245-255. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(86\)90056-2](https://doi.org/10.1016/0305-750X(86)90056-2).
- Fowler, B. 1996. An Introduction to Pierre Bourdieu's Understanding. *Theory, Culture & Society*, 13 (2): 1-16. <https://doi.org/10.1177/026327696013002001>.
- Frade, C. i Coelho, L. 2015. Surviving the Crisis and Austerity: The Coping Strategies of Portuguese Households. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 22 (2): 631-664. <http://www.repository.law.indiana.edu/ijgls/vol22/iss2/11>.
- Franc, S., Barišić, A. i Wittine, Z. 2020. The Dilemma over Washington Consensus Guidelines or Industrial Policy: Lessons from Croatia. *Notitia – Časopis Za Ekonomske, Poslovne i Društvene Teme*, 6 (1): 49-62. <https://doi.org/10.32676/n.6.1.5>.
- Franičević, V. 2002. Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj. *Politička misao: časopis za politologiju*, 39 (1): 3-34.
- García, L. G. Á i Miranda, C. A. R. 2015. ¿Estrategias de Vida o Estrategias de Reproducción Social? Hacia La Reconstrucción de Una Racionalidad Reproductiva Para El Desarrollo Rural. *Escenarios latinoamericanos y debates teórico*, 65: 55-80.

- Gershuny, J. 1978. *After Industrial Society? The Emerging Self-Service Economy*. London: Macmillan.
- Gershuny, J., Godwin, M. i Jones, S. 1994. The Domestic Labour Revolution: a Process of Lagged Adaptation. U: *The Social and political economy of the household*, ur. Anderson, M., Bechhofer, F. i Gershuny, J. Oxford: Oxford University Press, str. 151-197.
- Glaser, B. i Strauss, A. 2009[1967]. *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. New Brunswick: Aldine.
- Haan, L. i Zoomers, A. 2005. Exploring the Frontier of Livelihoods Research. *Development and Change*, 36 (1): 27-47. <https://doi.org/10.1111/j.0012-155X.2005.00401.x>.
- Hann, C. M. i Hart, K. 2011. *Economic anthropology: history, ethnography, critique*. Cambridge: Polity Press.
- Hardy, J. i Stenning, A. 2002. „Out with the old, in with the new?”. U: *Work, Employment and Transition*, ur. Smith, A., Rainnie, A. i Swain, A. London: Routledge, str. 99-116.
- Harrison, D. 1988. *The Sociology of Modernization and Development*. London: Routledge.
- Hart, K. 1973. Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*, 11 (1): 61-89.
- Heilbron, J. 1995. *The Rise of Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Heinich, N. 2007. *Pourquoi Bourdieu*. Paris: Gallimard.
- Hettne, B. 2009. *Thinking about development*. *Development matters*. London: Zed Books.
- HGK – Hrvatska gospodarska komora, 2014. *Hrvatsko gospodarstvo 2013. godine*, dostupno na: <https://www.hgk.hr/documents/hrvatsko-gospodarstvo-2013godine58edfb7aedf73.pdf> (pristupljeno 7. travnja 2021.).
- HGK – Hrvatska gospodarska komora, 2015. *Hrvatsko gospodarstvo 2014. godine*, dostupno na: <https://www.hgk.hr/documents/hrvatsko-gospodarstvo-2014-godine58edfb07d6809.pdf> (pristupljeno 7. travnja 2021.).
- HGK – Hrvatska gospodarska komora, 2016. *Hrvatsko gospodarstvo 2015. godine*, dostupno na: <https://www.hgk.hr/documents/hrvatsko-gospodarstvo-2015indd58418abe2fa55.pdf> (pristupljeno 8. travnja 2021.).
- Hilgers, M. 2009. Habitus, Freedom, and Reflexivity. *Theory & Psychology*, 19 (6): 728-755. <https://doi.org/10.1177/0959354309345892>.
- Hilgers, M. i Mangez, E. 2015. *Bourdieu's Theory of Social Fields: Concepts and Applications*. London New York: Routledge.
- Hochschild, A. 1989. *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home*. New York: Viking Adult.
- Hoffmann, D., Miošić-Lisjak, L., Prkut, D., Stubbs, P., Šalaj, B., Zelić, D. i Zrinščak, S. 2017. *Naša zarobljena mista. Istraživački izvještaj studija kvalitete lokalnog javnog upravljanja u Hrvatskoj*. Zagreb: GONG.
- Hürtgen, S. 2021. Precarization of work and employment in the light of competitive Europeanization and the fragmented and flexible regime of European production. *Capital & Class*, 45 (1): 71-91. <https://doi.org/10.1177/0309816819900123>
- Ivanković, Ž. 2015. *Hrvatska privatizacija kao inicijalna apropijacija*. Banka magazine, Zagreb.

- Ivanković, Ž. 2017. The Political Economy of Crony Capitalism: A Case Study of the Collapse of the Largest Croatian Conglomerate. *Croatian Political Science Review*, 54 (4): 40-60.
- Jelin, E. 1984. *La Mujer en el Sector Popular Urbano*. Chile: CEPAL.
- Jenniskens, I., Ulijn, J. i Tywoschik, S. 2011. Cultural capital and European entrepreneurship research: a plea for a paradigm focusing on national, corporate and professional cultural capital. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 14 (1): 39-55.
- Jurčić, Lj. i Vojnić, D. 2011. QUO VADIS CROATIA: Od samoupravnog socijalizma i društva blagostanja preko ekonomije i politike tranzicije do divljeg kapitalizma i tržišnog fundamentalizma – Hrvatska na putu u Europsku uniju. *Ekonomski pregled*, 62 (12): 787-826.
- Karajić, N. 2002. Siromaštvo i neslužbeno gospodarstvo u Hrvatskoj – kvalitativni aspekti. *Financijska teorija i praksa*, 26 (1): 273-299.
- Kiely, R. 2005. Globalization, Post-Fordism and the Contemporary Context of Development. *International Sociology*, 13 (1): 95-115. <https://doi.org/10.1177/026858098013001008>.
- Kluge, S. 2000. Empirically Grounded Construction of Types and Typologies in Qualitative Social Research. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*. <https://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1124> (pristupljeno 15. svibnja 2022.) <https://doi.org/10.17169/fqs-1.1.1124>.
- Knights, D. i Morgan, G. 1990. The Concept of Strategy in Sociology: A Note of Dissent. *Sociology*, 24 (3): 475-483. <https://doi.org/10.1177/0038038590024003008>.
- Komljenović, M. 2018. Utjecaj svjetske ekonomske krize na gospodarstvo Republike Hrvatske. Veleučilište u Šibeniku: Završni rad. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:143:048761>. (pristupljeno 8. listopada 2021.).
- Kovacheva, S. 2002. Bulgaria. U: *Research report: critical review of literature*, ur. Wallace, C. Beč: Institute for Advanced Studies, str. 155-185.
- Krolo, K., Tonković, Ž., Vidović, D. i Žuvela, A. 2020. *Utjecaj pandemije COVID-19 i zagrebačkog potresa na OCD-e u suvremenoj kulturi i umjetnosti. Rezultati testne faze istraživanja*. Zagreb: Zaklada Kultura Nova.
- Krstić, N., Derado, A., Naterer, A. i Kumalić, I. 2017. Small Farmers in Four Southeast European Countries. A Qualitative Analysis of Life Strategies in Twenty-Five Agricultural Households. *Südosteuropa. Journal of Politics and Society*, 65 (3): 565-588. <https://doi.org/10.1515/soeu-2017-0035>
- Kumar, K. 2005. *From post-industrial to post-modern society: new theories of the contemporary world*. Malden, MA: Blackwell.
- La Caze, M. 2008. Seeing Oneself through the Eyes of the Other: Asymmetrical Reciprocity and Self-respect. *Hypatia*, 23 (3): 118-135.
- Lahire, B. 2015. The limits of the field: elements for a theory of the social differentiation of activities. U: *Bourdieu's theory of social fields: concepts and applications*, ur. Hilgers, M. i Mangez, E. New York: Routledge, str. 62-101.
- Lebaron, F. 2003. Pierre Bourdieu: Economic Models against Economism. *Theory and Society*, 32 (5/6): 551-565.
- Ledeneva, A. 2012. Informality and informal politics. U: *Routledge Handbook of Russian Politics and Society*, ur. Gill, G. i Young, J. New York: Routledge.

- Lomnitz, L. 1977. *Networks and Marginality: Life in a Mexican Shantytown*. New York: Academic Press.
- Lomnitz, L. 1978. Mechanisms of Articulation Between Shantytown Settlers and the Urban System. *Urban Anthropology*, 7 (2): 185-205.
- Lomnitz, L. i Sheinbaum, D. 2004. Trust, Social Networks and the Informal Economy: A Comparative Analysis. *Review of Sociology*, 10 (1): 5-26. <https://doi.org/10.1556/RevSoc.10.2004.1.1>.
- Long, N. 1990. From Paradigm Lost to Paradigm Regained? The Case for an Actor-oriented Sociology of Development. *European Review of Latin American and Caribbean Studies*, 49: 3-24.
- Long, N. 2003. *Development sociology: actor perspectives*. London: Routledge.
- Lovrinčević, Ž. 2002. *Makroekonomija: Hrvatska u 21. stoljeću*. Zagreb: Ured za strategiju razvitka Republike Hrvatske. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2002_12_145_2323.html
- Margulis, M. 1980. Reproducción social de la vida y reproducción del capital. *Nueva Antropología*, 14 (4): 47-64.
- Matković, T. 2003. Restrukturiranje rada? Transformacija strukture zaposlenosti. *Revija za socijalnu politiku*, 10 (2): 161-184. <https://doi.org/10.3935/rsp.v10i2.125>.
- Matković, T., Šučur, Z. i Zrinščak, S. 2007. Nejednakost, siromaštvo i materijalna prikraćenost u novim i starim članicama Europske zajednice. *Croatian Medical Journal*, 48 (5): 1-2.
- Maxwell, J. A. 2013. *Qualitative Research Design: An Interactive Approach*. Thousand Oaks: Sage.
- Maxwell, J. A. i Chmiel, M. 2014. Notes Toward a Theory of Qualitative Data Analysis. U: *The SAGE Handbook of Qualitative Data Analysis*, ur. Flick, U. London: Sage, str. 21-34.
- Maxwell, J. A. i Miller, B. A. 2008. Categorizing and connecting strategies in qualitative data analysis. U: *Handbook of emergent methods*, ur. Hesse-Biber, S. N. i Leavy, P. New York: The Guilford Press, str. 461-477.
- McCrone, D. 1994. Getting By and Making Out in Kirkcaldy. U: *The Social and political economy of the household*, ur. Anderson, M., Bechhofer, F. i Gershuny, J. Oxford: Oxford University Press, str. 68-99.
- McDowell, L. 1991. Life without Father and Ford: The New Gender Order of Post-Fordism. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 16 (4): 400-419. <https://doi.org/10.2307/623027>.
- McNay, L. 1999. Gender, Habitus and the Field: Pierre Bourdieu and the Limits of Reflexivity. *Theory, Culture & Society*, 16 (1): 95-117. <https://doi.org/10.1177/026327699016001007>.
- Mesle, C. R. 2008. *Process-Relational Philosophy: An Introduction to Alfred North Whitehead*. West Conshohocken: Templeon Press.
- Meurs, M. 2002. Economic strategies of surviving post-socialism: changing household economies and gender divisions of labour in the Bulgarian transition. U: *Work, employment, and transition: restructuring livelihoods in post-communism*, ur. Rainnie, A, Smith, A. i Swain, A. London: Routledge, str. 213-227.
- Miles, M. i Huberman, A. M. 1994. *Qualitative data analysis: an expanded sourcebook*. 2nd ed. Thousand Oaks: Sage.

- Mincer, J. 1962. Labor Force Participation of Married Women: A Study of Labor Supply. U: *Aspects of Labor Economics*. A Conference of the Universities – National Bureau Committee for Economic Research. New York: Princeton University Press, str. 63-97.
- Mingione, E. 1983. Informalization, Restructuring and the Survival Strategies of the Working Class. *International Journal of Urban and Regional Research*, 7 (3): 311-339. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1983.tb00597.x>.
- Mingione, E. 1985. Social reproduction of the surplus labour force: the case of Southern Italy. U: *Beyond employment: household, gender and subsistence*, ur. Redclift, N. i Mingione, E. Oxford: Basil Blackwell, str. 14-54.
- Mingione, E. 1994. Life Strategies and Social Economies in the Postfordist Age. *International Journal of Urban and Regional Research*, 18 (1): 24-45. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1994.tb00249.x>.
- Misco, T. 2007. The Frustrations of Reader Generalizability and Grounded Theory: Alternative Considerations for Transferability, *Journal of Research Practice*, 3 (1). <http://jrp.icaap.org/index.php/jrp/article/view/45/77> (pristupljeno 22. studenog 2020.)
- Moen, P. i Yu, Y. 2000. Effective Work/Life Strategies: Working Couples, Work Conditions, Gender, and Life Quality. *Social Problems*, 47 (3): 291-326. <https://doi.org/10.2307/3097233>.
- Morell, I. i Gradska, Y. 2018. The gendered subject of postsocialism: state-socialist legacies, global challenges and (re)building of tradition. U: *Gendering postsocialism: old legacies and new hierarchies*, ur. Morell, I. i Gradska, Y. London; New York: Routledge, str. 1-18.
- Morris, L. 1985. Local Social Networks and Domestic Organisations: A Study of Redundant Steel Workers and Their Wives. *The Sociological Review*, 33 (2): 327-342. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1985.tb00808.x>.
- Morris, L. 1986. Renegotiation of the Domestic Division of Labour in the Context of Male Redundancy. U: *Restructuring Capital: Recession and Reorganisation in Industrial Society*, ur. Newby, H. London: Palgrave Macmillan Limited, str. 221-243.
- Morris, L. 1989. Household Strategies: The Individual, The Collectivity and The Labour Market – The Case of Married Couples. *Work, Employment and Society*, 3 (4): 447-464. <https://doi.org/10.1177/0950017089003004003>.
- Moser, C. 1998. The Asset Vulnerability Framework: Reassessing Urban Poverty Reduction Strategies. *World Development*, 26 (1): 1-19. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(97\)10015-8](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(97)10015-8).
- Mrozowicki, A. 2011. *Coping with Social Change. Life Strategies of Workers in Poland's New Capitalism*. Leuven: Leuven University Press.
- Müller, K. i Pickel, A. 2011. *Transition, Transformation, and the Social Sciences: Towards a New Paradigm*, TIIPEC Working Paper 01/11. Dostupno na: <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=2392eb177ad40dad1fbce2f3e44f6c5d3b6e6476> (pristupljeno 17. ožujka 2020.).
- Mungiu-Pippidi, A. 2007. Is East-Central Europe Backsliding? EU Accession Is No „End of History”. *Journal of Democracy*, 18 (4): 8-16.
- Nederveen Pieterse, J. 2010. *Development theory: deconstructions/reconstructions*. London: Sage.

- Nederveen Pieterse, J. 1997. Going Global: Futures of Capitalism. *Development and Change*, 28 (2): 367-382. <https://doi.org/10.1111/1467-7660.00046>.
- Nelson, M. i Smith, J. 1999. *Working Hard and Making Do: Surviving in Small Town America*. Berkeley: University of California Press.
- Obadić, A. 2017. Nezaposlenost mladih i usklađenost obrazovnog sustava s potrebama tržišta rada. *Ekonomika misao i praksa*, 23 (1): 129-150.
- Obadić, A., Arčabić, V. i Rogić Dumančić, L. 2021. Labor market institutions convergence in the European Union. *EFZG working paper series*, 21 (2): 1-30.
- Oerther, S. 2020. Analysis methods in hermeneutic phenomenological research: interpretive profiles. *Frontiers of Nursing*, 7 (4): 293-298. <https://doi.org/10.2478/fo-n-2020-0038>.
- Ott, K. 2002. Neslužbeno gospodarstvo u Republici Hrvatskoj 1990-2000. *Financijska teorija i praksa*, 26 (1): 1-30.
- Pahl, R. E. 1980. Employment, work and the domestic division of labour. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4: 1-20. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1980.tb00349.x>
- Pahl, R. E. 1984. *Divisions of labour*. Oxford: Basil Blackwell.
- Pahl, R. E. 1985. The Restructuring of Capital, the Local Political Economy and Household Work Strategies. U: *Social relations and spatial structures*, ur: Gregory, D. i Urry, J. Basingstroke, Hampshire: Macmillan: 242-265.
- Pahl, R. E. 1988. Some Remarks on Informal Work, Social Polarization and the Social Structure. *International Journal of Urban and Regional Research*, 12 (2): 247-267. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1988.tb00452.x>.
- Pahl, R. E. i Wallace, C. 1985. Household work strategies in economic recession. U *Beyond employment: household, gender, and subsistence*, ur: Redclift, N. i Mingione, E. Oxford: Basil Blackwell: 189-228.
- Palma, D. 1984. "Entre la moda y la ciencia. Estrategias de sobrevivencia y Participación", *Revista Acción Crítica*, 15 (jul): 20-34.
- Patton, M. 2002. *Qualitative research & evaluation methods: integrating theory and practice*. Thousand Oaks: Sage.
- Pavlovskaya, M. 2004. Other Transitions: Multiple Economies of Moscow Households in the 1990s. *Annals of the Association of American Geographers*, 94 (2): 329-351.
- Perlman, J. 1975. Rio's Favelas and the Myth of Marginality. *Politics & Society*, 5 (2): 131-160. <https://doi.org/10.1177/003232927500500201>.
- Petrić, M. i Tomić-Koludrović, I. 2017. Modernization processes in the context of institutionally embedded neoliberalism: a theoretical perspective on post-transitional Croatia. Izlaganje prezentirano na konferenciji *13th Conference of the European Sociological Association - (Un)Making Europe: Capitalism, Solidarities, Subjectivities*, Atena, 29. kolovoza - 01. rujna 2017.
- Petrić, M. i Tomić-Koludrović, I. 2021. Bourdieu's Theorization of Social Capital in the Analysis of South-East European Societies. *Filozofija i društvo*, 32 (4): 538-566. <https://doi:10.2298/FID2104538P>.
- Petrić, M., Tomić-Koludrović, I., Zdravković, Ž., Cvetičanin, P. i Leguina, A. 2022. Klasa u suvremenom hrvatskom društvu: postbourdieuovska analiza. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 60 (1): 39-88. <https://doi.org/10.5673/sip.60.1.2>.

- Pickup, F. i White, A. 2003. Livelihoods in Postcommunist Russia: Urban/Rural Comparisons. *Work, Employment and Society*, 17 (3): 419-434. <https://doi.org/10.1177/09500170030173001>.
- Piirainen, T. 1997. *Towards a New Social Order in Russia: Transforming Structures and Everyday Life*. England: Brookfield.
- Pinnarò, G. i Pugliese, E. 1985. Informalization and social resistance: the case of Naples. U: *Beyond Employment: Household, Gender, and Subsistence*, ur. Redclift, N. i Mingione, E. Oxford: Basil Blackwell, str. 228-248.
- PISPAL, 1978. *Líneas Prioritarias de investigación para la III Fase*. México.
- PISPAL, 1981. Presentación. *Estudios Demográficos y Urbanos*, 15 (2): 147-148. <https://doi.org/10.24201/edu.v15i02.1703>.
- Portes, A. i Canak, W. 1981. Latin America: Social Structures and Sociology. *Annual Review of Sociology*, 7 (1): 225-248. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.07.080181.001301>.
- Portes, A. i Sassen-Koob, S. 1987. Making It Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies. *American Journal of Sociology*, 93 (1): 30-61. <https://doi.org/10.1086/228705>.
- Powell, C. J. i Dépelteau, F. 2013. *Conceptualizing relational sociology: ontological and theoretical issues*. New York: Palgrave Macmillan.
- Power, E. M. 2004. Toward Understanding in Postmodern Interview Analysis: Interpreting the Contradictory Remarks of a Research Participant. *Qualitative Health Research*, 14 (6): 858-865. <https://doi.org/10.1177/1049732304265935>.
- Pratt, G. i Hanson, S. 1991. On the Links between Home and Work: Family-Household Strategies in a Buoyant Labour Market. *International Journal of Urban and Regional Research*, 15 (1): 55-74. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1991.tb00683.x>.
- Preston, P. W. 1996. *Development theory. An Introduction*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Prowse, M. 2010. Integrating reflexivity into livelihoods research. *Progress in Development Studies*, 10 (3): 211-231. <https://doi.org/10.1177/146499340901000302>
- Račić, D. 2021. Od jedine partije do stožerne stranke: kontinuitet zarobljavanja države u Hrvatskoj. *Politička misao: časopis za politologiju*, 58 (3): 39-76. <https://doi.org/10.20901/pm.58.3.02>.
- Rakodi, C. 1999. A Capital Assets Framework for Analysing Household Livelihood Strategies: Implications for Policy. *Development Policy Review*, 17 (3): 315-342. <https://doi.org/10.1111/1467-7679.00090>.
- Reckwitz, A. 2002. Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*, 5 (2): 243-263. <https://doi.org/10.1177/13684310222225432>.
- Redclift, N. i Mingione, E. 1985. *Beyond Employment: Household, Gender, and Subsistence*. Oxford: Basil Blackwell.
- Reed, I. 2008. Justifying Sociological Knowledge: From Realism to Interpretation. *Sociological Theory*, 26 (2): 101-129.
- Revilla, J. C., Martín, P. i de Castro, C. 2018. The reconstruction of resilience as a social and collective phenomenon: poverty and coping capacity during the economic crisis. *European Societies*, 20 (1): 89-110. <https://doi.org/10.1080/14616696.2017.1346195>.

- Roberts, B. 1989. *Cities of Peasants: The Political Economy of Urbanization in the Third World*. Beverly Hills: Sage.
- Roberts, B., Finnegan, R. i Gaille, D. 1985. *New Approaches to Economic Life. Economic Restructuring: unemployment and the social division of labour*. Manchester: Manchester University Press.
- Rodriguez, D. 1981. Discusiones en torno al concepto de estrategias de supervivencia. Relatoría del taller sobre estrategias de supervivencia. *Demografía y economía*, 15 (2): 238-252.
- Rose, R. 1994. Getting by without Government: Everyday Life in Russia. *Daedalus*, 123 (3): 41-62.
- Rose, R. 1995. Adaptation, Resilience, and Destitution: Alternative Responses to Transition in Ukraine. *Problems of Post-Communism*, 42 (6): 52-61. <https://doi.org/10.1080/10758216.1995.11655650>.
- Rose, R. 2009. *Understanding post-communist transformation: a bottom up approach*. London; New York: Routledge.
- Rose, R. i Haerpfer, C. 1994. Mass Response to Transformation in Post-communist Societies. *Europe-Asia Studies*, 46 (1): 3-28.
- Ross, D. 2003. Changing Contours of The Social Science Disciplines. U: The Cambridge History of Science, ur. Porter T. M., Ross, D. Cambridge: Cambridge University Press, str. 203-237.
- Rubić, T. 2013. Nezaposlenost i neformalna ekonomija u Hrvatskoj: analiza diskursa. *Studia ethnologica Croatica*, 25 (1): 61-92.
- Rubić, T. 2017. *Nezaposleni u gradu: antropologija rada i neformalne ekonomije*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
- Rubinić, I. 2019. Nejednakost plaća i propadanje standarda radnika u Hrvatskoj. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 40 (2): 799-822.
- Sáenz, A. i DiPaula, J. 1981. Precisiones teórico-metodológicas sobre la noción de estrategias de existencia. *Estudios Demográficos y Urbanos*, 15 (2): 149-163. <https://doi.org/10.24201/edu.v15i02.509>.
- Sakdapolrak, P. 2014. Livelihoods as Social Practices – Re-Energising Livelihoods Research with Bourdieu’s Theory of Practice. *Geographica Helvetica*, 69 (1): 19-28. <https://doi.org/10.5194/gh-69-19-2014>.
- Saldaña, J. 2009. *The coding manual for qualitative researchers*. Los Angeles: Sage.
- Sandelowski, M. 1996. One Is the Liveliest Number: The Case Orientation of Qualitative Research. *Research in Nursing & Health*, 19 (6): 525-529.
- Savage, M. i Williams, K. 2008. Elites: Remembered in Capitalism and Forgotten by Social Sciences. *The Sociological Review*, 56 (1): 1-24. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2008.00759.x>.
- Schmink, M. 1984. Household Economic Strategies: Review and Research Agenda. *Latin American Research Review*, 19 (3): 87-101.
- Seeth, H., Chachnov, S. Surinov, A. i Von Braun, J. 1998. Russian Poverty: Muddling through Economic Transition with Garden Plots. *World Development*, 26 (9): 1611-1624. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(98\)00083-7](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(98)00083-7).
- Seidman, I. E. 2006. *Interviewing as qualitative research: A guide for researchers in education and the social sciences*. New York: Teachers College Press.

- Shaw, M. 1990. Strategy and Social Process: Military Context and Sociological Analysis. *Sociology*, 24 (3): 465-473. <https://doi.org/10.1177/0038038590024003007>.
- Sik, E. 1992. From the Second to the Informal Economy. *Journal of Public Policy*, 12 (2): 153-175. <https://doi.org/10.1017/S0143814X00005092>.
- Smith, A. i Stenning, A. 2006. Beyond Household Economies: Articulations and Spaces of Economic Practice in Postsocialism. *Progress in Human Geography*, 30 (2): 190-213. <https://doi.org/10.1191/0309132506ph601oa>.
- Smith, A. 2000. Employment Restructuring and Household Survival in „Postcommunist Transition”: Rethinking Economic Practices in Eastern Europe. *Environment and Planning*, 32 (10): 1759-1780. <https://doi.org/10.1068/a32101>.
- Smollett, E. W. 1989. The Economy of Jars: Kindred Relationships in Bulgaria – An Exploration. *Ethnologia Europaea*, 19 (2): 125-140.
- Stake, R. E. 2005. Qualitative Case Studies. U: *The Sage handbook of qualitative research*, ur. Denzin, N. K. i Lincoln, Y. S. London: Sage Publications, str. 443-466.
- Stake, R. E. 2006. *Multiple case study analysis*. New York: The Guilford Press.
- Stark, D. 1990. Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan? *East European Politics and Societies: And Cultures*, 4 (3): 351-392. <https://doi.org/10.1177/0888325490004003001>.
- Stark, D. 1992. Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies: And Cultures*, 6 (1): 17-54. <https://doi.org/10.1177/0888325492006001003>.
- Stark, D. i Bruszt, L. 2001. One Way or Multiple Paths: For a Comparative Sociology of East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, 106 (4): 1129-1137. <https://doi.org/10.1086/320301>.
- Steinmetz, G. 2004. Odious Comparisons: Incommensurability, the Case Study, and Small N's in Sociology. *Sociological Theory*, 22 (3): 371-400. <https://doi.org/10.1111/j.0735-2751.2004.00225.x>.
- Steinmetz, G. 2005. Positivism and Its Others in the Social Sciences. U: *The Politics of Method in the Human Sciences: Positivism and Its Epistemological Others*, ur. George Steinmetz. Durham: Duke University Press, str. 1-58.
- Stenning, A. 2010. *Domesticating neo-liberalism: spaces of economic practice and social reproduction in post-socialist cities*. Malden: Wiley-Blackwell.
- Strategija razvitka Republike Hrvatske, Strategija razvoja makroekonomike. Dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2002_12_145_2323.html (pristupljeno 12. travnja 2022.)
- Swartz, D. 1997. *Culture and Power: The Sociology of Pierre Bourdieu*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sweet, E. 2018. “Like you failed at life”: Debt, health and neoliberal subjectivity. *Social science & medicine*, 212: 86-93. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2018.07.017>
- Sweetman, P. 2003. Twenty-First Century Dis-Ease? Habitual Reflexivity Or the Reflexive Habitus. *The Sociological Review*, 51 (4): 528-549. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2003.00434.x>.
- Šikić-Mićanović, L. 2017. Making Ends Meet. How Roma Families Living in Poverty Cope, *Südosteuropa, Journal of Politics and Society*, 65 (3): 520-541. <https://doi.org/10.1515/soeu-2017-0033>

- Šućur, Z. 2014. Stari i novi siromasi u hrvatskom društvu: empirijski uvid. *Bogoslovska smotra*, 84 (3): 577-610.
- Švarc, J. 2017. A Socio-Political Approach to Exploring the Innovation Culture in Post-Socialist Countries: The Case of Croatia. *Post-Communist Economies*, 29 (3): 359-374. <https://doi.org/10.1080/14631377.2017.1315001>.
- Švarc, J. i Lažnjak, J. 2020. Pametna specijalizacija i lokalni razvoj: posljedice na znanstvenu i inovacijsku politiku u razdoblju 2009. – 2019. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 14: 53-78. <https://doi.org/10.21857/90836c7exy>.
- Tauss, A. 2012. Contextualizing the Current Crisis: Post-Fordism, Neoliberal Restructuring, and Financialization. *Colombia Internacional*, 76: 51-79.
- Tomanović, S. 2012. Agency in the social biographies of young people in Belgrade. *Journal of Youth Studies*, 15 (5): 605-620.
- Tomić-Koludrović, I., Petrić, M. i Puzek, I. 2018. Disentangling a complicated modernity: The case of post-transitional Croatia. Izlaganje prezentirano na konferenciji *Refigurations of Society. Sociological Perspectives on Modernity in Transition. Midterm Conference of the ESA Research Network 29, Social Theory*. Berlin, 5. - 6. rujna 2018.
- Tomić-Koludrović, I. 2015. *Pomak prema modernosti: žene u Hrvatskoj u razdoblju zrele tranzicije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Tomić-Koludrović, I. i Kunac, S. 2000. *Rizici modernizacije. Žene u Hrvatskoj devedesetih*. Split: Stope nade.
- Tomić-Koludrović, I. i Petrić, M. 2007a. Hrvatsko društvo – prije i tijekom tranzicije. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 16 (4-5 (90-91)): 867-889.
- Tomić-Koludrović, I. i Petrić, M. 2007b. From Transitional to Mixed Society: Croatia between Two Modernizations. U: *La questione adriatica e l'allargamento dell'Unione europea*, ur. Botta, F., Garzia, I. i Guaragnella, P. Milano: P. Politica. Studi 71, str: 127-161.
- Tomić-Koludrović, I. i Petrić, M. 2014a. Class in Yugoslav Socialism and in the Post-Yugoslav Societies: Toward a Bourdieuan Repositioning of the Issue (Part 1). *Revija za sociologiju*, 44 (2): 107-137. <https://doi.org/doi:10.5613/rzs.44.2.1>
- Tomić-Koludrović, I. i Petrić, M. 2014b. Class in Yugoslav Socialism and in the Post-Yugoslav Societies: Toward a Bourdieuan Repositioning of the Issue (Part 2). *Revija za sociologiju*, 44 (3): 195-233. <https://doi.org/doi:10.5613/rzs.44.3.1>
- Torrado, S. 1981. Sobre los conceptos de estrategias familiares de vida y proceso de reproducción de la fuerza de trabajo: Notas teórico-metodológicas. *Estudios Demográficos y Urbanos*, 15 (02): 204-233. <https://doi.org/10.24201/edu.v15i02.512>
- True, J. 2003. *Gender, globalization, and postsocialism: the Czech Republic after communism*. New York: Columbia University Press.
- Valdés, X. i Acuña, M. 1981. Precisiones metodológicas sobre las estrategias de supervivencia. *Estudios Demográficos y Urbanos*, 15 (2): 234-237. <https://doi.org/10.24201/edu.v15i02.513>.
- Vandenberghe, F. 1999. The Real Is Relational: An Epistemological Analysis of Pierre Bourdieu's Generative Structuralism. *Sociological Theory*, 17 (1): 32-67. <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00064>.
- Vandenberghe, F. 2009. Realism in One Country? *Journal of Critical Realism*, 8 (2): 203-232. <https://doi.org/10.1558/jocr.v8i2.203>.

- Vandenberghe, F. 2018. The Relation as Magical Operator: Overcoming the Divide Between Relational and Processual Sociology. U: *The Palgrave Handbook of Relational Sociology*, ur. Dépelteau, F. Cambridge: Springer International Publishing, str. 35-57. https://doi.org/10.1007/978-3-319-66005-9_2.
- Večerník, J. 1996. *Markets and people: the Czech reform experience in a comparative perspective*. Brookfield: Avebury.
- Vinay, P. 1985. Family Life Cycle and the Informal Economy in Central Italy. *International Journal of Urban and Regional Research*, 9 (1): 82-98. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1985.tb00421.x>.
- Wacquant, L. 1996. The Rise of Advanced Marginality: Notes on Its Nature and Implications. *Acta Sociologica*, 39 (2): 121-139. <https://doi.org/10.1177/000169939603900201>.
- Walby, S. 1990. *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Walker, M. 1998. Survival strategies in an industrial town in east Ukraine. U: *Surviving Post-Socialism: Local Strategies and Regional Responses in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, ur. Bridger, S., i Pine, F. London: Routledge, str. 198-202. <https://doi.org/10.4324/9780203350669>.
- Wallace, C. 2002. Household Strategies: Their Conceptual Relevance and Analytical Scope in Social Research. *Sociology*, 36 (2): 275-292. <https://doi.org/10.1177/0038038502036002003>.
- Wallace, C., Haerper, C. i Latcheva, R. 2004. *The Informal Economy in East-Central Europe 1991-1998*. Vienna: Institute for Advanced Studies.
- Wallman, S. 1984. *Eight London Households*. London: Law Book Co.
- Williams, C. C. 2004. *Cash-in-hand work: the underground sector and the hidden economy of favours*. New York: Palgrave Macmillan.
- Yeandle, S. 1984. *Women's Working Lives: Patterns and Strategies*. London: Routledge.
- Young, I. M. 1997. *Intersecting voices. Dilemmas of gender, political philosophy and policy*. New Jersey: Princeton University Press.
- Zarembeg, G. 2008. ¿Princesa salva a príncipe?: Supervivencia, género y políticas de superación de la pobreza en México. U: *Políticas sociales y género, Tomo II: Los problemas sociales y metodológicos*, ur. Zarembeg, G. México: FLACSO, str. 139-172.

Sažetak

Tko napreduje a tko preživljava?

Životne strategije u posttranzicijskoj Hrvatskoj

Životne strategije su različiti obrasci praksi kojima društveni agenti (pojedinci i kućanstva) nastoje održavati i poboljšavati svoje uvjete života. Ova je studija prvo kvalitativno istraživanje strategija društvenih agenata sa širokim rasponom sociodemografskih karakteristika u Hrvatskoj. Cilj istraživanja bio je izgraditi tipologiju i razumijevanje životnih strategija, opisati kapitale, resurse i prakse na kojima se temelje te pridonijeti promišljanju društvenih nejednakosti i društvenog razvoja u posttranzicijskoj Hrvatskoj.

Teorijski okvir knjige naslanja se na tradiciju studija strategija kućanstava, predstavljenu u razvojnoj perspektivi, te na Bourdieuov pristup strategijama kao logici prakse. Naglasci i koncepti teorije prakse prilagođavaju se istraživanju strategija u hrvatskom kontekstu transformacije, (post) tranzicije i ekonomske krize koje su vodile u kombinaciju klijentelističkog i neoliberalnog tipa kapitalizma.

Metodologija istraživanja utemeljena je u relacijskom pristupu, interpretativnom konstruktivističkom strukturalizmu i metodi višestruke studije slučaja. Podatci su prikupljeni 2015. godine kroz trideset polustrukturiranih intervjua, uz pripadajuće mikroetnografske bilješke i podatke o kapitalima pojedinaca i kućanstava. Trideset različitih slučajeva uvjeta i načina života kućanstava prikazani su kroz povezanost praksi, aspiracija i strukturnih situacija u rasponu od sinergija kapitala do nemogućnosti zadovoljavanja osnovnih potreba. Analitičkim postupcima kategorizacije i povezivanja rekonstruirano je pet općih tipova životnih strategija: 1. napredovanja; 2. očuvanja položaja; 3. kompenzacije položaja; 4. snalaženja; i, 5. preživljavanja; te njihovi pripadajući podtipovi i elementi.

Životne strategije napredovanja obrasci su dugoročnog poboljšanja uvjeta života na temelju visokih obujma kapitala (zalihe moći), sinergija

i investicija, koje omogućuju nadilaženje prepreka, uzlazne karijere i poduzetničke projekte. Očuvanje položaja obilježavali su stalni prihodi ali i manji obujam kapitala i investicija u strukturnim kontekstima slabijih mogućnosti napretka. Strategijama kompenzacije agenti su težili nadoknaditi uvjete života pogoršane uslijed nepovoljnih strukturnih promjena, mijenjajući prakse i redefiniirajući svoje aspiracije. Strategije snalaženja obilježavale su isprekidane radne trajektorije, devalvirani kulturni kapitali i nestalnost uvjeta života uz normalizaciju prekarnosti te oslanjanje na resurse i dispozicije. Konačno, u strukturno izrazito nepovoljnim okolnostima identificirane su životne strategije preživljavanja, obrasci praksi usmjereni opstanku s niskim, devalviranim i deaktiviranim kapitalama, radikalnim sužavanjem horizonta potreba, te istaknutom važnošću proizvodnje hrane za vlastite potrebe i/ili odnosa solidarnosti.

Istraživanje životnih strategija u Hrvatskoj upućuje na postojanje velikih društvenih nejednakosti te omogućuje njihovo bolje razumijevanje. Uz rad i kapitala koji omogućuju napredovanje i očuvanje položaja, ističu se i nepovoljni uvjeti preživljavanja dijela kućanstava, dugoročno formirani kao posljedice štete nastale tijekom tranzicije te kasnije recesijske ekonomske krize. Ovi procesi bili su povezani i s deaktivacijom i smanjivanjem kapitala i investicija (uklj. obrazovanje), emigracijom, te povlačenjem u samoopskrbu i oslanjanje na pomoć obitelji.

Istovremeno, agenti s kapitalima vrijednima u strukturama klijentističkih odnosa mogli su osigurati očuvanja statusa i napredovanja i tijekom kriznih razdoblja. Rezultati upućuju da je društvenu polarizaciju tijekom i nakon ekonomske krize potrebno promišljati ne samo u kategorijama materijalne deprivacije, već i u razlikama u kapitalima i resursima te u širenju fenomena prekarnosti. Strukturno naslijeđe „crony kapitalizma“ i neoliberalizacije rezultiralo je nejednakim razvojem Hrvatske obilježenim razlikama napredovanja i preživljavanja, teškoćama očuvanja položaja uz nesigurnost i relativno niske dohotke, te značajno nižim šansama u slabije razvijenim regijama i lokalnim područjima.

Summary

Who thrives and who survives?

Life strategies in post-transitional Croatia

Life strategies refer to the various patterns of practices through which social agents (individuals and households) strive to maintain or improve their living conditions. This study represents the first qualitative research in Croatia that examines the life strategies of social agents with diverse sociodemographic characteristics. Its primary goal was to build a typology and understanding of these strategies, describing the capitals, resources, and practices on which they are based, as well as to contribute to the discussion on inequalities and social development in post-transitional Croatia.

The theoretical framework of the book draws on the tradition of household strategies research, viewed from the developmental perspective, and on Bourdieu's approach to strategies as the logic of practice. The key ideas and concepts from the theory of practice are adapted to examine the strategies within the Croatian context of transformation, post-transition, and economic crisis that led to a combination of crony and neoliberal types of capitalism.

The research methodology is based on the relational approach, interpretive constructivist structuralism, and the multiple case study method. Data were collected in 2015 through thirty semi-structured interviews, along with associated micro-ethnographic notes and data on household capitals. Through analytical procedures of categorization and connecting, five general types of life strategies were identified: (1) life strategies of social advancement; (2) life strategies of maintaining social position; (3) life strategies of compensation; (4) life strategies of getting by; and (5) life strategies of survival, along with their associated subtypes and elements.

Life strategies of advancement are patterns of long-term improvement in living conditions based on high volumes of capital (stocks of power),

synergies, and investments, which enabled overcoming obstacles, advancing careers, and pursuing entrepreneurial projects. Maintaining social position was marked by steady income but also smaller amounts of capital and fewer investments in structural contexts of limited opportunities. With compensation strategies, agents aimed to recover the living conditions lost due to unfavourable structural changes by changing their practices and redefining their aspirations. Strategies of getting by were characterized by fragmented work trajectories, devalued cultural capitals, and unstable living conditions, with the normalization of precariousness and reliance on resources and dispositions. Finally, survival strategies were identified in extremely unfavourable structural circumstances as patterns of practice aimed at survival with low, devalued, or deactivated capitals, a radical narrowing of the horizon of needs, and a strong reliance on food self-provisioning and solidarity-based relationships.

Research on life strategies in Croatia highlights significant social inequalities and enables their better understanding. In contrast to the work and capitals enabling advancement and preservation of the position, the unfavourable survival conditions of many households stand out, a consequence of the damage caused during the transition and the subsequent economic recession. These processes have been linked to the deactivation and reduction of capital and investments (including in education), emigration, and withdrawal into self-provisioning and reliance on family support.

At the same time, agents with capitals valuable within clientelist structures were able to maintain their status and even advance during periods of crisis. The results indicate that social polarization during and after the economic crisis needs to be considered not only in terms of material deprivation but also in differences in capital and resources, as well as the increasing prevalence of precariousness. The legacy of „crony capitalism” and neoliberalization resulted in uneven development in Croatia, characterized by disparities in life strategies, challenges in preserving social position amid insecurity and relatively low incomes, and reduced chances for success in less developed regions and local areas.

Zahvale

Rad na ovoj knjizi omogućili su podatci i potpora projekata „Životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u društvima Jugoistočne Europe u vremenu krize” (program Švicarske nacionalne zaklade za znanost SNSF-SCOPES-152626), „Relacijski rodni odnosi u Hrvatskoj: modernizacijske i razvojne perspektive” GENMOD (program Hrvatske zaklade za znanost HRZZ-IP-2016-06-6010) i „Promjene rodni odnosa u Hrvatskoj“ *NextGenderHR* (program Europske unije *NextGenerationEU*, 01/08-73/23-2519-9).

Knjiga je prerađena i dopunjena doktorska disertacija „Životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u posttranzicijskoj Hrvatskoj“. Uputio bih stoga najveće zahvale ponajprije profesorici emeriti Ingi Tomić-Koludrović za podršku i stručno vodstvo pri izradi disertacije. Od srca zahvaljujem i mr. sc. Mirku Petriću za ohrabrenja, savjete i poticaje kojima je pratio moj rad te prof. dr. Predragu Cvetičaninu za inspiraciju i vječni optimizam. Moje zahvale idu i Mirjani Paić-Jurinić za suradnju u pripremi rukopisa za tisak.

Zahvalio bih svim dragim ljudima na neprocjenjivoj potpori, pomoći i ohrabrenjima. I naravno, neizmjerne zahvale idu mojoj obitelji.

O autoru

Augustin Derado rođen je u Šibeniku 1988. godine, gdje završava osnovnu i srednju školu. Na Hrvatskim studijima u Zagrebu upisuje studij sociologije, sudjeluje u vođenju udruge studenata sociologije i uređivanju sociološkog časopisa te 2013. završava diplomsku razinu. Od 2015. godine zaposlen je u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar – područni centar Split. Područja njegove znanstvene djelatnosti vezana su za istraživanja strategija, rodni odnosa, mladih i razvoja.

Godine 2023. stječe akademski stupanj doktora društvenih znanosti u znanstvenom polju sociologije pri studijskom poslijediplomskom programu Sociologije lokalnog i regionalnog razvoja Sveučilišta u Zadru s doktorskom disertacijom naslovljenom „Životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u posttranzicijskoj Hrvatskoj“.

Do 2024. godine objavio je šest znanstvenih radova u međunarodno indeksiranim časopisima i knjigama, četiri stručna rada, te sudjelovao na znanstvenim konferencijama i kongresima s ukupno dvadeset i osam izlaganja. Završio je šestomjesečni stipendijski program rodni istraživanja „Elisabeth List“ pri Sveučilištu u Grazu te sudjelovao u radu četiri međunarodna i dva nacionalna kompetitivna znanstvenoistraživačka projekta.

